УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-2 (13-14)

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

НЬЮ ЙОРК 1967 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

Головний Ред.: Любомир Винар

Редакційна Колегія:
Марко Антонович, Богдан Винар, Олександер Домбровський, Михайло Ждан, Ігор Каменецький, Роман Климкевич, Теодор Мацьків, Ярослав Пастернак, Наталія Полонська-Василенко.

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Chief Editor: Lubomyr Wynar

Editorial Committee:
Marko Antonovych, Alexander Dombrovsky, Ihor Kamenetsky, Roman Klimkevich, Theodor Mackiw, Jaroslaw Pasternak, Natalia Polonska-Wasylenko, Bohdan Wynar, Mykhajlo Zhdan.

Адреса Редакції і Адміністрації:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio 43402
USA

Український Історик виходить 4 рази на рік (квартальник).
Річна передплата $ 5.00

Редакція в порозумінні з автором може скорочувати і виправляти статті. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і листи до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

The content of this publication cannot be reprinted without permission of the Editor.

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

ЗМІСТ

Любомир Винар: Галицька доба Михайла Грушевського . . 5
Михайло Б. Ждан: До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди 23
Олександер Домбровський: Рання історія України в ідеологічному насвітленні совєтської історичної науки . . . 38
о. *Іриней Назарко:* Лист епископа Суші до гетьмана І. Виговського 52

БІОГРАФІЯ
Василь Омельченко: Рід Полетик 59

MISCELLANEA
Михайло Єреміїв: Нове про І. Мазепу 64

ГЕРАЛЬДИКА І СФРАГІСТИКА
Роман О. Климкевич: Герби міст Помор'я 67

IN MEMORIAM
Любомир Винар: Іван Крип'якевич 75

З АРХІВУ
Петро Ісаїв: Недруковані листи Івана Франка і Іллі Шрага до Євгена Олесницького 81

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ
Ігор Каменецький: Другий Національний Конґрес американських славістів 87

ДИСКУСІЯ І ПОЛЕМІКА
Василь Прохода: Уваги до праці Матвія Стахова: Україна в добі Директорії УНР 91

ОГЛЯДИ - РЕЦЕНЗІЇ
Oleh Pidhainy, The Formation of the Ukrainian Republic, 1966 *(Л. Шанковський)* 103
Roman Rozdolski, Stosunki poddańcze w dawnej Galicji, 1962; Die Grosse Steuer- und Agrarreform Josefs II, 1961; М. П. Герасименко, Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства, 1959 *(Ілля Витанович)* . . 108
Bronisław Włodarski, Polska i Ruś 1194—1340, 1966 *(М. Ждан)* . . 115
Pamiętnik Kijowski, Londyn, I—III sq, 1959—1966 sq, *(L. Bykowski)* . 117
Олександер Оглоблин, Опанас Лобисевич 1732—1805, Мюнхен, 1966 (*Любомир Винар*) 119
Д-р Михайло Гуцуляк, Українець — співтворець кордонів Канади й Аляски, Ванкувер—Торонто, 1967 (*В. Ю. Кисілевський*) 121
Історичні джерела та їх використання, 1966 (М. Ждан) . . . 122

БІБЛІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ 124

Ф. П. Шевченко, *Чому Михайло Грушевський повернувся на радянську Україну,* 1966; Д. Дорошенко, *Нарис історії України,* 1966; М. Грушевський, *Ілюстрована історія України,* 1967; О. Лотоцький, *Сторінки минулого,* 1966; М. Сосновський, *Україна на міжнародній арені,* 1966; Д. Донцов, *Націоналізм,* 1966; *В обороні української культури,* 1966; П. Г. Марков, *А. Я. Ефименко — историк Украины,* 1966; *Релігія в житті українського народу,* ЗНТШ, т. 181, 1966; М. Аркас, *Історія України,* 1967; В. Довженок, *Древноруське місто Воїнь,* 1966, *Іван Франко про соціялізм і марксизм,* 1966; О. Зінкевич, *З ґенерації новаторів,* 1967; Г. А. Федоров, *Кочевники Восточной Европы,* 1966.

ХРОНІКА

Українське Історичне Товариство 130
Українська Вільна Академія Наук 133
Наукове Товариство ім. Шевченка 134
Український Вільний Університет 134
Студійне Товариство ім. М. Грушевського 135
Вістки з України 135
Від Редакції. В 50 роковини Української Національної Революції 136

CONTENTS

Lubomyr Wynar: Mykhailo Hrushevskyi in Galicia, 1894—1914 . . 5
Mykhailo Zdan: The Problem of the Dependance of Halych-Volyn Rus on the Golden Horde 23
Alexander Dombrowsky: Soviet Historical Interpretation of Early Ukrainian History 38
Rev. I. Nazarko: Bishop Susha's Letter to Hetman I. Vyhovsky . . . 52
Vasyl Omelchenko: The Poleticas Family 59
Mykhailo Jeremijev: New Publication about I. Mazepa 64
R. O. Klymkevych: Coats of Arms of Cities of Pomoria 67
Lubomyr Wynar: Ivan Krypiakevych (1866—1967) 75
P. Isajiw: Unpublished Letters of Ivan Franko and I. Shrah to Je. Olesnytskyi 81
I. Kamenetsky: The Second Congress of American Association for the Advancement of Slavic Studies 87
V. Prochoda: Critical Comments on M. Stachiv's Work „Ukraina v Dobi UNR". 91

Reviews 103
Bibliographical Notes 124
Chronicle 130
Editorial 136

Любомир Винар

ГАЛИЦЬКА ДОБА ЖИТТЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО 1894—1914

«В останнім десятиліттю XIX в. Галичина, писав Грушевський, не зважаючи на власні дуже тяжкі умови національного й економічного існування, робиться центром українського руху й супротив українських земель Росії грає ролю культурного арсеналу й політично-громадського відродження українського народу».[1] Галицький період життя М. Грушевського охоплював повних двадцять років його наукової, академічної, публіцистичної і суспільно-політичної праці. Всю свою творчу наснагу і енергію в тому часі Грушевський присвятив на те, щоб у Галичині створити всеукраїнське культурне вогнище, яке промінювало б на всі українські землі та стало основою українського національного відродження на початку XX століття.

Не даром Іван Франко й інші провідні галицькі діячі в передмові до *Наукового Збірника,* присвяченого М. Грушевському з нагоди його десятилітньої праці в Галичині писали, що «національно-культурний розвиток Галицької України дуже залежний від впливів наддніпрянських осередків: чим ті звязки сильніші тим більший розвиток, в міру далечини їх — упадок. У другій половині XIX століття сконцентрувалися ті моральні зв'язки коло трьох імен: Шевченка (по його смерті) Драгоманова та Грушевського».[2]

Багатогранна діяльність М. Грушевського в Галичині мала епохальне, всеукраїнське значення для українського народу і розвитку його національної культури. Рівночасно галицька доба М. Грушевського була золотою добою його творчости і діяльности, в якій він повністю виявив свій геніяльний науковий талант і надзвичайні організаційні здібності.

---

[1] М. Грушевський, «Український пємонт», *Вісник Союза Визволення України,* ч. 67 (127), 1916, стор. 787.

Вперше ця стаття була друкована в журналі «*Украинскій Вестникъ*», СПБ., ч. 2. 1906, стор. 104—108.

[2] «Передмова», *Науковий Збірник присвячений проф. М. Грушевському* ..., Львів, 1906, стор. IV.

Передмову підписали Володимир Гнатюк, Денис Коренець, Іван Кревецький, Стефан Томашівський і Іван Франко.

Приїзд Михайла Грушевського до Львова

Восени 1894 року М. Грушевський приїхав до Львова, як звичайний професор Львівського університету на катедрі «всесвітньої історії з окремим узглядненням історії Східньої Европи».[3] Володимир Антонович і Олександер Кониський рекомендували його галицьким українцям, як найздібнішого молодого історика.

В Галичині вже довший час до приїзду Грушевського велася затяжна боротьба української парляментарної репрезентації і громадянства за створення катедри української історії на Львівському університеті і взагалі за український університет.[4] Проте австрійський уряд під тиском поляків не дозволяв на заснування катедри української історії на Львівському університеті, лише погодився затвердити катедру всесвітньої історії із спеціяльним наголосом на східньоевропейську історію. Тодішній міністер освіти фон Ґауч (von Gautsch) мотивував своє рішення фальшивим твердженням, що «рутенська історія не може вважатися конкретною наукою»[5] Багато старань і праці в справі нової катедри доклав також Ол. Барвінський, перший голова Наукового товариства ім. Шевченка і посол до парляменту.[6] Цісар Франц Йосиф видав 31 березня 1892 року декрет про заснування нової катедри.

Спочатку запропоновано обняти нову катедру В. Антоновичеві, але він, через свій вік і стан здоров'я, відмовився, пропонуючи на своє місце Грушевського.[7]

---

[3] Грушевський був офіційно затверджений на катедрі 11 квітня 1894 року, *Akten Oesterreichisches Haus-Hof und Staatsarchiv Kabinetskanzlei*, 1894, no. 1544. Цитую за Я. Пеленським, *„Der ukrainische Nationalgedanke im Lichte der Werke M. Hrushevskyis und V. Lipynskys*, München 1956 p. 15 (неопублікована дисертація).

[4] 17 вересня 1880 року в Коломиї відбувся перший з'їзд українських студентів з Галичини і Буковини. В одній з точок резолюції ухвалено «внести петицію до Академічного Сенату львівського університету для відновлення катедри руської історії».

На другому студентському з'їзді (Коломия 1884) знову ж видвигнено справу «заведення руських викладів і катедри руської історії у Львові». Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців* ..., Львів 1926, стор. 182 і 225.

[5] „... ruthenische Geschichte ist keine konkrete Wissenschaft". М. Грушевський, Автобіографія, Львів 1906, стор. 4.

[6] Про катедру історії на Львівському університеті писав О. Барвінський, «Заснування катедри історії України у Львівському Університеті», *ЗНТШ*, т. 141—143. Він рівно ж був автором цікавих спогадів з окремим узглядненням періоду т. зв. «нової ери». Свого часу О. Лотоцький бажав видати деякі уривки з цих спогадів, але, як зазначує В. Дорошенко, син О. Барвінського, Б. Барвінський, не погодився на це, і ці неопубліковані спогади зберігалися в архіві бібліотеки НТШ. В. Дорошенко, *Огнище української науки Наукове Товариство імени Т. Шевченка*, Нью-Йорк 1951, стор. 24.

[7] Докладніше в попередньому розділі нашої праці «Київський період: університетські роки М. Грушевського», *Український Історик*, ч. 1—2, 1966, стор. 28—29.

В австрійському державному архіві зберіглася цікава характеристика М. Грушевського виготовлена австрійськими урядовими чинниками, а також професорами філософічного факультету Львівського університету. Спершу згадано про його наукову працю і його публікації, які названо «замітними» і «корисними». Грушевського представлено, як «поважну, солідну і чесну людину, яка повністю віддається науковим дослідам. Під оглядом політичного світогляду він належить до молодих рутенських націоналів т. зв. української партії, але він зовсім не захоплюється панславістичними і ультранаціональними тенденціями».[8]

Треба зазначити, що в часі переїзду Грушевський мав всього 28 років і доволі значний стаж наукової праці.

Грушевський приїхав до Галичини під кінець т. зв. «нової ери», що тривала від 1890 до 1895 року і була добою певних здобутків галичан на культурному полі, а також часами ферменту українських політичних партій в Галичині. На поверхні суспільно політичного життя зарисувалися дві головні течії: Українська Радикальна партія, яка зорганізувалася в 1890 році під ідейним керівництвом М. Драгоманова і при співучасті І. Франка, М. Павлика, Р. Ярошевича та інших провідних радикалів і партія народовців, у проводі якої стояли О. Барвінський, О. Огоновський, Ю. Романчук та інші. Народовці співпрацювали тісно з В. Антоновичем і О. Кониським, а також мали повну підтримку галицького митрополита Сильвестра Сембратовича.[9]

«Нова ера» постала, як вислід договорення народовців і митрополита Сембратовича з намісником Галичини графом Бадені, який підтримував польські політичні партії і взагалі проводив польську політику в Галичині. На підставі договорення українська парляментарна репрезентація мала відмежуватися від галицьких москвофілів і припинити свої виступи проти поляків.

В заміну за те, галицькі українці мали одержати допомогу австрійського уряду в розбудові українського шкільництва (українські гімназії і семінарії), катедру української історії на Львівському університеті і інші концесії на культурно-національному полі.[10] Ця угодо-

[8] „... ist Gruszewski ein Mann von ernsterer, solider, ehrenhafter Gesinnung, welcher sich lediglich der wissenschaftlichen Forschung widmet. Seiner politischen Gesinnung nachgehoert derselbe der jung-ruthenischen-nationalen, sogenannten ukrainischen Parteirichtung an, huldigt aber ebensowenig panslawistischen, als ultranationalen Tendenzen". Akten, *op. cit.*, no. 1544.

[9] Докладніше про тодішне політичне життя Галичини: К. Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914*, Львів, 1926, стор. 233—27. Також в праці М. Грушевського, *Наша Політика*, Львів, 1911.

[10] Початок «нової ери» зв'язують із соймовою промовою голови «руського соймового клюбу» Ю. Романчука від 25 листопада 1890 року. В своїй промові він подав програму і домагання народовців, а саме: «признання самостійности своєї народности і свого язика та особлива дбайливість о свій язик і свою народність; вірність для австрійської держави і пануючої династії — вірність для греко-католицької церкви; уміркований лібералізм і старання о розвій селянства і міщанства». До поляків Романчук сказав «хочете згоди, то ми до згоди все готові — коли хочете конче боротьбу, ми підіймемо боротьбу», К. Левицький, *цит. пр.*, стор. 238—239.

вецька політика народовців викликала гостру реакцію радикалів, які вважали, що вона рівнозначна із «підданням під польське верховодство «із відновленням» зірваної історичним ходом політичної унії». Іван Франко в своїому есею «Молода Україна» назвав «нову еру» фатальним актом у своїх наслідках для нашого політичного життя.[11] Оборонці і противники «нової ери» у своїх взаємообвинувачуннях розворушили громадське життя і спричинилися до пожвавлення політичної праці. Польсько-українська співпраця в короткому часі закінчилася, а за українцями залишилися деякі тривалі здобутки на культурно-національному відтинку життя, включаючи катедру історії Грушевського.

Михайла Грушевського знали в Галичині ще до 1894 року. Його праці друкувалися в різних галицьких виданнях, а зокрема в *Записках НТШ,* львівському *«Ділі»* і *«Правді».*[12] Приїхавши до Львова, Грушевський зв'язався найперше з провідниками народовців Барвінським, Вахнянином, Паньківським та іншими, які були однодумцями Антоновича і Конисього. Від них він одержав інформації про галицьке національне життя і його проблеми. Проте вже підчас першого тижня у Львові Грушевський мав зустріч з Іваном Франком з яким обговорював питання видання корпусу апокрифічної і леґендарної літератури в НТШ.[13] Не сумніваємося, що від Франка Грушевський одержав також інформації про політичну і культурну ситуацію в Галичині. Отже Грушевський мав нагоду запізнатися з поглядами народовців і радикалів і за короткий час наблизився до радикальних елементів. Про це згодом він писав у своїй *Автобіографії,* що «скоро прийшлося переконатися, що мої київські приятелі глубоко помилялися в своїх симпатіях до ‚угоди' й ‚угодовців', що Поляки нічим не хочуть поступатися в своїм панованню й не розуміють інших відносин до Русинів, як відносини пануючої народности до служебної. На сім пункті прийшлося мені більше або менше різко розійтися навіть з найблизчими приятелями, зблизившися з кругами різко-опозиційними».[14]

Проте перші місяці перебування у Львові Грушевський близько співпрацював з галицькими народовцями. Про його політичні переконання згодом Франко писав пізніше до Драгоманова, «що він, здається барвінщанин, і отсе недавно восени минувшого чи весною сего року, коли Барвінський їздив на Україну, щоб збирати підписи лю-

---

[11] Іван Франко, *Вибір з творів,* Нью-Йорк 1956, стор. 369.

[12] Перше літературне оповідання Грушевського «Бех-аль-джугуг» друкувалося в Ділі 1885 року. В «Правді» він містив статті і рецензії, а в *ЗНТШ* помістив студію про «Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII ст.» (1 том). Також Вахнянин в *«Ділі»* переклав уривки його праці з історії Київщини (1893).

[13] М. Грушевський, *«Апостол Праці»,* кн. 6, 1926, стор. 5—6.

[14] М. Грушевський, *Автобіографія,* цит. пр., стор. 5.

дей, похваляючих його політику, а порицаючих Романчука, в числі тих підписів був його підпис».[15]

Зберігся цікавий спогад М. Кордуби про його зустріч з Грушевським 17 жовтня 1894 року в домі посла Барвінського. «Перше враження особи — пише Кордуба — зовсім не відповідало образови, який витворився в моїй уяві. Низький, худощавий з незвичайно буйною бородою, нервозним способом говорення, він з вигляду зовсім не подобав на ті типи університетських професорів, які я привик зустрічати на львівськім терені. Мене представили професорові, як його майбутнього ученика та вже сам титул «товаришу», з яким він звернувся до мене, звучав для мене з уст університетського професора непривично й бентежив мене».[16] Підчас зустрічі зайшла цікава подія. Барвінський витягнув якусь посудину й подав її до оцінки Грушевському. Її оглядали ще до його приходу і намагалися встановити вік археологічної знахідки. «Грушевський узяв ‚урну', повернув дном до гори та з усмішкою заявив, що се звичайна собі кахля з печі. І всі присутні в тойже мент самі побачили, що се справді кахля, тільки ніхто попереду не догадався повернути ‚урну' до гори дном».[17] Це бистре і несподіване вирішення справи дуже заімпонувало присутнім, а рівночасно свідчить про спостережливість Грушевського. Цей дрібний інцидент характеристичний для Грушевського і в його майбутніх роках праці, в яких він виявився бистрим спостерігачем подій. У відношенні до молодих студентів Грушевський був безпосереднім, і в короткому часі він зумів, своїм безпосереднім підходом, з'єднати серця студіюючої галицької молоді.

У Львові молодий вчений присвятив свій час в першу чергу університетським викладам і праці в Науковому товаристві ім. Шевченка, а згодом включився в суспільно-громадське і політичне життя Галичини. Його багатовимірна праця проявлялася майже в усіх ділянках громадського життя.

Влучно завважив Д. Дорошенко, що приїзд Грушевського до Галичини «становить еру в її культурно-національному житті».[18]

Університетська праця Михайла Грушевського

Досліджуючи професорську діяльність М. Грушевського в 1894—1914 роках, слід звернути увагу не лише на його університетські виклади, упорядкування академічного життя в Галичині і науково-організаційні здібності, але також на його тяжку боротьбу за укра-

---

[15] *Листування Франка і Драгоманова, Матеріяли до культурної й громадської історії Західньої України*, Київ: Комісія Західньої України ВУАН, т. I, 1928, стор. 472.

[16] М. Кордуба, «Приїзд проф. М. Грушевського до Львова», *Вістник СВУ*, ч. 128. 1916, стор. 795.

[17] *Тамже.*

[18] Д. Дорошенко, *Нарис Історії України*, т. II, Варшава, 1933, стор. 332.

їнський університет у Львові, за впровадження української викладової мови і українознавчих дисциплін у програму навчання Київського, Харківського і Одеського університетів. Окрему сторінку його діяльности становить опікунство українськими студентами Львівського університету, де він викладав упродовж повних 20 років. За цей час Грушевський виховав нову ґенерацію українських істориків, а своєю наполегливою працею підніс престиж українознавчих предметів у Львівському університеті і взагалі в науковому світі.

У своїй *Автобіографії* Грушевський згадує, що в перших роках його перебування у Львові університетські курси забирали йому дуже багато часу.[19] Незабаром по його приїзді помер Омелян Огоновський, довголітній професор української літератури у Львівському університеті і автор відомої *Історії української літератури*.[20] З приводу його смерти Грушевський писав, «на мене спало так ск. наукове представництво галицької України», що включало, великою мірою університетські справи.[21]

Що уявляв собою Львівський університет і які панували в ньому порядки? Львівський університет засновано австрійським урядом в 1784 році. До 1870 року університет мав німецький характер з узглядненням потреб українського населення, а пізніше набрав польського обличчя. Вже з першої половини XIX ст. йшла завзята боротьба українців з поляками за український характер університету. Від самого початку існували деякі українські катедри на богословському факультеті, від 1848/1849 рр. було засновано катедру української мови і літератури на філософічному факультеті, а 1862 року дві українські катедри на правничому факультеті. В 1894 році засновано катедру всесвітньої історії, а в 1899 році другу катедру української мови з додатком церковнослов'янської мови і української церковної літератури на філософічному факультеті. До першої світової війни на Львівському університеті лише 8 катедр і 4 доцентури були обсаджені українцями.[22]

Всі інші катедри були обсаджені поляками. У своїх статтях Грушевський вказував на всі перешкоди з польського боку, також університетської адміністрації обсадженої поляками, що стояли перед українськими вченими, які старалися про доцентуру або професуру в Львівському університеті. Прийняття нового професора залежало

---

[19] *Автобіографія*, стор. 5.

[20] Оменял Огоновський помер 28 жовтня 1894 року. У Львівському університеті учив він від 1867 року.

[21] На університетські теми Грушевський написав наступні праці: «Добиваймося свого університету», *Діло*, 1897, чч. 145—147 (без підпису), «Листи з-над Полтви». Лист третій (справа університету), *Літературно Науковий Вісник*, 1899, т. VIII, стор. 84—116, *Справа українсько-руського університету у Львові*, Львів, 1899, 33 стор., «Справа українських катедр і наші наукові потреби» *Л. Наук. Вісн.*, 1907, кн. I—III.

[22] *Енциклопедія Українознавства*, т. I, част. III, Мюнхен, 1949, стор. 904. Докладніше про українські катедри у Львівському університеті в: М. Грушевський «Университетскій вопрос», *Зъ польско-украинскихъ отношеній Галиціи*, Ст. Петербург, 1907, стор. 22—40.

повністю від факультету, а тому, що більшість професорів були поляки, українські кандидати на університетські катедри мали малі шанси дістати бажане становище. Тому чимало українських професорів викладали в чеських, австрійських й інших університетах.[23] Можливо найкраще простежити відносини у Львівському університеті на прикладі проф. Омеляна Огоновського, який став професором української мови і літератури в 1871/72 академічному році. Коли новий ректор Львівського університету Лев Білінський в інавґураційній промові 1878 року підкреслив національно-польський характер університету, то Огоновський, який тоді був деканом філософічного відділу, вніс офіційний протест. За цей виступ, як пише Кость Левицький, Огоновського до кінця його життя не вибрано ректором, хоча він належав до найповажніших професорів Львівського університету.[24] Цісарським декретом з 27 квітня 1879 року признано польську мову урядовою в Львівському університеті, залишаючи українську мову при іспитах і викладах. Офіційно австрійський уряд погоджувався на нові українські катедри, в міру зголошування нових професорських сил, але на практиці польські професори робили все, що було в їх силі, щоб припинити розвиток українських катедр. Катедру всесвітньої історії Грушевського здобуто в період т. зв. «нової ери», короткого часу польсько-української співпраці. Українські студенти активізували справу українських катедр, а також окремого українського університету. Проте їхні заходи не увінчалися повним успіхом.[25] Пізніше, після приїзду Грушевського до Львова, боротьба за український університет посилилася і набрала радикальніших форм. Про ці події згадаємо згодом. В короткому часі Грушевський став патроном української студіюючої молоді і головним промотором української університетської політики.

*

Перший виклад М. Грушевського на Львівському Університеті відбувся 30 вересня 1894 року і був присвячений історії княжої доби.[26] Його зустріли не тільки студенти, але й багато поважних українських діячів, так, що університетська ауля ледви могла вмістити всіх присутніх.[27]

---

[23] Із відоміших професорів згадаємо — Горбачевський в Карловому університеті в Празі, проф. Пулюй на політехніці в Празі, проф. Борисекевич у Ґрацькому університеті, проф. Зобків на Заґребському університеті та ін.

[24] Кость Левицький, *цит. пр.*, стор. 170—171.

[25] З інших замітніших публікацій про боротьбу за український університет згадаємо: С. Буда, *За український університет*, Київ. В-во Вік, 1912; Теодат Вінковський, *Йосиф II чи Ян Казимир*, Львів, 1912; Льонгин Цегельський, «За український університет», *ЛНВ*, т. 60, 1912 стор. 156—165.

[26] Михайло Грушевський, «Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівськім університеті 30 вересня 1894 р.», *Записки НТШ*, т. IV. 1894, стор. 140—150.

[27] Іван Крипякевич, Михайло Грушевський ..., цит. пр., стор. 18—19.

У своєму вступному викладі Михайло Сергієвич наголосив органічну пов'язаність усіх історичних періодів України, а також підкреслив панівну ролю народу в історичному процесі. Він говорив: «Я вийшов за границі хронологічні свого курсу, щоб показати, як тісно і нерозривно сполучені між собою всі періоди історії Руси, як одні й тіж змагання народні, одна й таж головна ідея переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах. Народ, маса народня, звязує їх в одну цілість, і есть і повинний бути альфою і омеґою історичної розвідки. Він — з своїми ідеалами і змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками — есть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовий, его пригоди, его бажання і ідеали — есть мета нашої історії... Відповідно цім принципам, і в давній нашій історії, ми завше повинні мати своєю виходовою точкою народню масу».[28]

Це була декларація світоглядових засад українського народництва, якого гарячим прихильником став Грушевський ще в часах своїх студій у Київському університеті. Ця ідея народу, як влучно зауважив О. Оглоблин, «червоною ниткою проходить усю науково-громадську діяльність Грушевського».[29]

У цьому викладі Грушевський також підкреслив виразно свої методологічні засади історичного досліду. «Я перейшов в своїм часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип — nemini credere. Завше шукати і ніколи не задовольнятись, не сподіватись, що посів цілком усю істину, так що всякий інший погляд, інша вихідна точка в тій справі неможлива, абсурдна... Наука се неперестанний скептицизм. Не той недужий, немощний, що зостається при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плодотворящий скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну. Через те всякий догматизм в своїй науці я уважаю непотрібним, всяке juratio in verba magistri — неможливим. Того духу висліду й критицизму хотів би я і в своїх співробітниках — слухачах якнайбільше і бажав би щиро, щоб з ним вони перш за все приймали й моє слово не хитре».[30]

Свої виклади почав Грушевський курсом ранньої історії України, а згодом охопив тематично всі періоди української історії до нової доби включно. Виклади М. Грушевського містили в собі нове насвітлення нашої історії, в яких наголошення самобутности українського історичного процесу стояло завжди на першому місці. Ці погляди згодом лягли в основу його періодизації східньо-европейської історії й *Історії України-Руси*. В своїх викладах і наукових працях Грушевський встановив історичну метрику українського народу і пов'язав окремі періоди нашого історичного життя в одну органічну цілість.

[28] М. Грушевський, *цит. пр.*, стор. 149.
[29] О. Оглоблин, «М. Грушевський і українське національне відродження», Український Історик, ч. 2—3, 1964, стор. 2.
[30] М. Грушевський, *цит. пр.*, стор. 150.

Цікаві вістки про цей період праці Грушевського знаходимо в спогадах його учня М. Кордуби. Він пише «Кандидатів на фахових істориків між українською молодіжю львівського університету було тоді дуже небагацько. Юл. Левицький, Евг. Барвінський, Терлецький, Заремба (вже покійний), Коренець, я і може ще двох-трьох, яких не всилі я собі пригадати. Але на виклади Грушевського записалося все, що причислялося до українства на університеті, отже не тільки студенти фільософічного університету ріжних груп, але й правники й теольоґи — і йому прийшлося викладати у найбільшій залі, яка тоді була на університеті, у III-ій залі. Викладав строго річево, може дещо засухо. Говорив дуже бистро, ні на хвилю не зупиняючися, і ті споміж нас, слухачів, які записували його виклади, попадали часто в розпуку, не могучи поспіти за професором ... Клю цілого першого курсу викладів було основне обговорення цілого норманського питання з повним науковим апаратом і ми всі відразу стали завзятими антинорманістами».[31] Слухачі викладів Грушевського підкреслювали їхню «сухість» в порівнанні до інших професорів.[32] Він переважно читав їх монотонним голосом, без надмірного патосу. Натомість в семінарах Грушевський був динамічним, маючи діло з майбутніми істориками, а не широким колом слухачів.

Крім викладів Грушевський провадив семінарійні вправи на яких аналізовано чужинецькі і українські історичні джерела. Іван Крипякевич, один з його найвизначніших учнів пише, що Грушевський виявив себе на семінарах великим педагогом. «Молоді історики — пише Крипякевич — спершу під проводом професора читали і вияснювали історичні джерела, обговорювали праці інших дослідників, потім діставали обробляти різні завдання й так поволі втягалися до самостійної наукової праці.[33]

У порівняно короткому часі біля Грушевського згуртувався доволі великий гурт талановитих студентів, які згодом стали визначними українськими істориками. І. Крипякевич, Ст. Томашівський, М. Кордуба, В. Герасимчук, І. Кревецький, І. Джиджора, О. Терлецький, М. Чубатий й інші видатні історики, вийшли з історичної школи Грушевського.[34]

В 1903 році Грушевський прийняв запрошення «Російської вищої школи наук» в Парижі (École Russe des Hautes Études Sociales) викладати курс української історії, що його згодом видано трьома накладами п. н. *Очеркъ исторіи украинскаго народа.* Цей курс української

---

[31] М. Кордуба, «Приїзд проф. Грушевського до Львова», *цит. пр*, стор. 795.

[32] З оповідання гімназ. проф. І. Винара — слухача викладів Грушевського. Також лист гімназ. проф. Б. Загайкевича від 5. І. 1966 р.

Те саме відмітив Д. Дорошенко, *Мої спомини про давне минуле*, 1949, стор. 57.

[33] І. Крипякевич, *цит. пр.*, стор. 21.

[34] Історичну школу Грушевського об'єднувала перш за все методологія досліду і джерельна документація в історичних працях. Натомість ідеологічний аспект в працях учнів Грушевського був різний.

історії читав Грушевський від 19 квітня до 5 травня 1903 року. Треба згадати, що Грушевського запросили на ці виклади за рекомендацією проф. Максима Ковалевського, українця з Харківщини, відомого соціолога та історика, а заразом основника і професора вищезгаданої школи.[35] Про це Грушевський писав пізніше в *Автобіографії:* «прийняв радо сю пропозицію: в мені в тих роках виросло переконання про крайню потребу популяризувати й маніфестувати українську роботу й її результати супроти умисного ігнорування, яким очевидно надіялися її на смерть замовчати неприхильники українства, та дорогою видань на інших мовах постаратися проломати заборону наукових українських публікацій в Росії».[36]

Курс Грушевського охоплював історію України від найдавніших часів до національного відродження в XIX столітті.

В поворотній дорозі з Парижу Грушевський був запрошений літературно-науковим товариством студентів з Росії в Берліні дати декілька доповідей. Він побував також в Лондоні і Ляйпціґу де зустрічався з визначними славістами. Перебування Грушевського в Парижі, Лондоні та інших більших містах західньої Европи було корисним для української національної справи. Наприклад професори відомої Школи орієнтальних мов у Парижі, під впливом Грушевського, обіцяли впровадити в програму навчання курс української мови, а також видати коротку граматику української мови по французьки. Один поважний французький видавець погодився видати *Очерки* французькою мовою, але пізніше відмовився, побоючися, що історична схема Грушевського різко розходиться з прийнятою схемою російської історії. Згодом Грушевський писав, що його надії на популяризацію української проблематики серед кіл ліберальної російської молоді завели, бо «вона інтересувалася питаннями економічними, політичними, а українська історія і українство для неї були річами мало цікавими».[37]

Повернувшися з Парижу Грушевський задумав улаштувати у Львові університетські курси українознавства, призначені зокрема для наддніпрянської молоді.

Ці курси відбулися в липні 1894 року під патронатом «Товариства прихильників української науки, літератури й штуки», головою якого був Грушевський. Кошти на покриття курсів дав відомий меценат Євген Чикаленко, а очолював їх спеціяльний комітет на чолі з Грушевським, Франком і Гнатюком.[38]

Університетські курси мали багату програму, а викладачами були визначні українські наукові сили: М. Грушевський (українська істо-

[35] Російську школу в Парижі зорганізувало коло вчених з Росії, опозиційного напрямку, на чолі з двома усуненими російським урядом професорами Московського університету — М. Ковалевським і вірменином Юрієм Ґамбаровим. В 1903 році ця школа мала коло 250 слухачів. *ЛНВ*, т. 22, 1903, стор. 224.

[36] *Автобіографія*, стор. 11.

[37] *Там же*, стор. 12.

[38] Вол. Дорошенко, «Перший президент відновленої української держави», *Овид*, ч. 2—3, (79—80), 1957, стор. 27.

рія), К. Студинський (Галичина в пол. XIX стол.), І. Франко (українська література), І. Брик (українська мова), Федір Вовк (українська антропологія), С. Томашівський (Угорська Русь), І. Раковський (онтогенезіс людини), М. Ганкевич (огляд соціялістичного руху в 19 ст.). Запрошені А. Кримський з Москви і М. Сумцов з Харкова не могли приїхати.

Учасниками курсів була наддніпрянська і галицька молодь, а також старше громадянство.[39] Вони плянувалися, як зародок українського університету у Львові, але цей плян не було зреалізовано через польські інтриги, а в наступному році вже їх не повторено.

Стосунок Грушевського до українського студентства був товариський і щирий. «Він усе — пише Крипякевич — вмів заохочувати молодь до праці, давав поради у важливих питаннях, підтримував знеохочених. Часто запрошував студентів до своєї хати, де мав чудову бібліотеку, у кождій хвилині двері його хати були для них відчинені і, він ніколи не шкодував свого дорогоцінного часу на балачки з ‚недоспеченими' вченими».[40]

Грушевський також зорганізував матеріяльну допомогу для студентів у формі стипендій від Наукового товариства ім. Шевченка,[41] а також роздобув відповідні фонди на будову Академічного дому у Львові, бурси для незаможних студентів, де вони одержували мешкання за мінімальною оплатою або й безплатно.[42] В 1913 році Грушевський висунув справу побудови дому для українських студенток.[43] Грушевський притягав здібніших студентів до наукової праці в *Записках НТШ*, де вони спочатку містили рецензії на поточні видання і хронікальні замітки, а згодом статті.[44] Своїм зрозумінням

---

[39] У спогадах Дм. Дорошенка присвячено декілька сторінок університетським курсам у Львові, як також поміщено групову знимку учасників, між якими знаходимо Юл. Ситника, Ол. Скорописа, Дм. Розова, Вол. Загайкевича, М. Мучульського, Вол. Лаврівського, Юл. Бачинського, В. Дорошенка, Дм. Дорошенка, родину Чикаленків, І. Липу, І. Труша та інших відомих діячів. Дм. Дорошенко, *цит. пр.*, стор. 54—55.

[40] Крипякевич, *цит. пр.*, стор. 21—22, Б. Мартос, «М. С. Грушевський, яким я його знав», *Український Історик*, ч. 9—10, 1966, стор. 73.

[41] Дані про студентські стипендії *НТШ* поміщувано періодично в *Хроніці НТШ*, чч. 1—59, 1900—1913.

[42] Гроші на будову Академічного дому Грушевський одержав від українського мецената з Великої України, Евгена Чикаленка. Дім збудовано в 1906 р. К. Левицький, цит. пр., стор. 426.

[43] М. Грушевський, «На українські теми. Батьки і діти», *Л.Н.В.* т. 61, 1913, стор. 441. В основному Грушевський дорікав «батькам» у Галичині, що вони незадовільно допомагали українському студентству у Львові. Наприклад, «*Академічний дім*» збудовано завдяки Чикаленкові, а все галицьке громадянство не склало навіть 5,000 корон. Стор. 437.

[44] «Нас, своїх студентів, професор затягнув до рецензійного відділу. Зразу се нам видалося дивним, бо не почували за собою відповідного підготовлення, щоб обговорювати або й критикувати твори учених спеціялістів. Але Грушевський вмів швидко розігнати сумніви й недостачу довір'я в сили. Роздав кождому по книжці із тих, які треба було обговорити, й велів прочитати. Потім радив порівняти прочитане з тим або іншим давнішим твором про дану тему та при стрічах зараз випитував про вислід порівнання, враження, яке нова книжка зробила, і т. ін. Вислухавши тер-

і дружнім наставленням до студентів та їхньої праці, Грушевський скоро згуртував біля себе гурт молодих адептів науки, які присвятили себе українознавчим студіям, і протягом короткого часу стали визначними українськими дослідниками.

Боротьба за український університет і українознавчі катедри

19 листопада 1901 року коло 600 українських студентів у Львівському університеті відбули протестаційне віче проти шовіністичного наставлення польської професури і адміністрації університету. Безпосередньою причиною демонстрації була невластива поведінка декана Твардовського, який, на засіданні виділу філософічного факультету, не дозволив проф. Грушевському говорити українською мовою, а також через шовіністичну інавґураційну промову ректора Рідіґера і взагалі протиукраїнське наставлення інших польських професорів.[45] Віче винесло резолюції в справі заснування у Львові окремого українського університету. Незабаром ситуація ще більше загострилася через тенденційне слідство університетського сенату, який вирішив виключити з університету п'ятьох українських студентів, як спричинників заколоту і демонстрації. Це привело (3. XII. 1901 року) до відомої сецесії українських студентів з Львівського університету. Вони вийшли з університету і продовжували свої студії в університетах Відня, Праги і Кракова.[46] Сецесія спричинилася до посилення боротьби за українські права в Галичині і витворення атмосфери солідарности.

Проф. Грушевський всіми силами боровся за створення окремого українського університету у Львові. Він завжди був присутнім на важливіших студентських вічах, коли на порядку нарад стояла справа українського університету, боронив ідею українського університету на професорських зборах, в пресі і взагалі став головним промотором заснування українського університету у Львові. «Він давав — пише І. Раковський — завжди нашим послам докладні вияснення дотично української науки, коли вони цього потребували. А коли Польське коло висунуло проти заснування згаданої високої школи закид, що українці не мають стільки своїх вчених, якими можна б

пеливо устного реферату, докидав тут і там свої замітки, радив звернути більшу увагу на ту або іншу точку й кінчив: «А тепер, товаришу, пробуйте все те написати». Так поробив із нас 18—20 літніх хлопців рецензентів і так повставали перші студентські рецензії у *Записках*».

М. Кордуба, «Приїзд проф. Грушевського до Львова», *цит. пр.*, стор. 795.

[45] Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914*, Львів 1926, стор. 355—356; В. Гнатюк, «Уваги на сучасні теми. Справа українсько-руського університету у Львові», *Л.Н.В.*, 1901, том XVI.

[46] У зв'язку із сецесією у Львові закладено комітет допомоги академіків під проводом д-ра Я. Кулачковського, який в короткому часі зібрав 60 тис. корон. Жертвували всі свідомі громадяни і навіть бідні селяни. Студенти повернулися до Львівського університету в зимовім семестрі 1902 року.

обсадити таку наукову установу, наш професор зложив великий, основний меморіял в цій справі, в якому виказав, що згаданий закид безосновний, бо українці мають доволі потрібних наукових сил і на доказ цього предложив нарис обсади всіх потрібних катедр такого університету... Згаданий меморіял висланий до австрійського міністра освіти від Наукового Т-ва Шевченка, дуже осоромив Польське коло та підніс повагу нашої науки».[47] В 1902 році НТШ вислало спеціяльну делеґацію до австрійського уряду, в склад якої входили проф. І. Горбачевський, проф. І. Пулюй, проф. Ст. Смаль-Стоцький і радники-посли О. Барвінський та Ю. Романчук.[48] Делеґація подала згаданий меморіял Грушевського і домагалася заснування українського університету. Проте всі заходи немали успіху через сильні польські впливи в австрійському уряді.

Крім закиду малочисельности українських професорів, поляки твердили в своїй пресі, що у Львівському університеті є дуже мало українських студентів, а тому відпадає потреба українського університету.

Грушевський довів безпідставність цих польських тверджень. У своїй праці «З польсько-українських взаємин в Галичині», Грушевський подав статистичні дані про національний склад студентства у Львівському університеті. «Польські публіцисти — пише Грушевський — подають на зимовий семестр 1896/97 такі числа: поляків 1.094; русинів 443. На ділі в числі поляків фіґурують в тому зіставленні 316 євреїв, не беручи навіть до уваги жадної з інших меншостевих груп (Вірмен, Русинів, які не пригадують свого походження і інших). Насправді склад студентства в 1896/97 році був такий: Поляків 770; Українців коло 450, Євреїв 316 — а всіх разом 1551».[49] В академічному році 1905/ 1906 у Львівському університеті навчалося коло 860 українських студентів — з того числа 296 на богословському факультеті, 328 на правничому, 219 на філософічному і 13 на медичному.[50] На думку Грушевського, це була достатня скількість студентів, щоб заснувати окремий український університет з трьома факультетами: богословським, філософічним і правничим.

Для прикладу Грушевський згадав, що університет у Чернівцях в тому часі мав на всіх факультетах менше студентів і був створений на те, щоб задовольнити прагнення декілька десяток тисяч місцевого німецького населення. Підсумовуючи свої думки про український університет, Грушевський писав: «Львів являється тепер центром національного життя українського населення в Галичині, якого культурні потреби за цей час сильно зросли і культурний рівень піднісся — це видно в науці, літературі і мистецтві. Число студентів українців Львівського У-ту служить наглядним покажчиком кіль-

[47] Іван Раковський, «Проф. Михайло Грушевський у Львові», *Альманах Українського Народного Союзу на 1952 рік*, Нью-Йорк, 1952, стор. 83.
[48] *Хроніка НТШ* (німецьке видання), 1902 ч. 2, стор. 41.
[49] Мих. Грушевський, *Зъ польско-украинских отношеній Галиціи*, С.-Петербургъ, 1907, стор. 36.
[50] *Тамже.*

кісного і якісного наростання інтелігенції. Все це вказує на необходимість українського університету».[51]

У березні 1907 року дійшло до нових заворушень на Львівському університеті й ув'язнень українських студентів. Польські студенти не допускали до викладових заль українців і, як згадує Кость Левицький, «напали на зібраних в салі викладовій руських богословів, насильно викинули їх з салі та заступили руським студентам вхід до університету... Отся подія вказала Українцям: добиватися якнайскоршого розділення теперішнього університету, се значить вилучення українських катедр і безпроволочного формування українського університету у Львові».[52]

Польські професори видали заяву, що Львівський університет є чисто польським, а не утраквістичним. Українські професори, на чолі з Грушевським, видали спеціяльне звернення, в якому домагалися відокремлення існуючих українських катедр в одне автономне тіло, яке мало стати початком українського університету.[53]

Грушевський з рамені НТШ вислав до міністра освіти Мархета спеціяльний меморіял, в якому стверджував, що австрійський уряд не додержував своїх обіцянок щодо покращання відносин у Львівському університеті. В меморіялі він згадав про сецесію з 1901 року і дав короткий, але яскравий огляд польського наставлення до українських студентів і професури. Рівночасно він заявив, що НТШ є в стані обсадити відповідні катедри в майбутньому університеті визначними науковими силами.[54]

Проте докази Грушевського і галицьких діячів не знайшли зрозуміння у Відні, і затяжна боротьба за український університет три-

---

[51] М. Грушевський, цит. пр., стор. 38.

[52] Кость Левицький, *цит. пр.*, стор. 438—439.

[53] Тоді, крім Грушевського, у Львівському університеті викладали: Іван Бартошевський, Ст. Дністрянський, Іван Добрянський, Йосиф Комарницький, Ол. Колесса, Тит Мишковський, Петро Стебельський і Кирило Студинський.

[54] „Nachdem die Professoren der polnischen Nationalität, die eine überwiegende Mehrheit der heutigen Professorenkollegiums an der Lemberger Universität ausmachen, in ihrer Erklärung vom 2. März öffentlich ihren Beschluss bezeugten, der polnischen Charakter dieser Universität zu wahren und jeder Erweiterung der Sphäre der ruthenischen Sprache auf derselben zu wiederstehen, ist es klar, dass alle Bestrebungen, der wissenschaftlichen Bedürfnisse des ruthenischen Volkes in den Rahmen der jetzigen Universität zu befriedigen, eine fruchtlose Vergeudung der Energie und Zeit sein werden... Darum erlaubt sich die Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften nachdrücklich hervorzuheben, das nur die unverzügliche Gründung einer selbständigen ruthenischen Universität in Lemberg ein Ausgang aus der jetziger gefährlicher Lage sein und die erfolgreiche wissenschaftliche Entwickelung und Befriedigung der kulturellen Bedürfnisse verbürgen kann".

„Memorial der Gesellschaft an den Minister für Kultus und Unterricht in Sachen der Gründung einer selbständigen ukrainischen Universität im Lemberg", *Chronik*, op. cit, 1907, no. 31, S. 25.

Текст цілого меморіялу поданий у вище згаданій *Хроніці НТШ* стор. 21—26. Слід згадати, що до Відня поїхала спеціяльна делегація українських професорів (Горбачевський, Дністрянський, Колесса, Студинський та інші), яка не досягла конкретніших успіхів і була збута обіцянками, подібно, як в 1901 році.

вала далі. Кульмінаційним пунктом напруження у Львівському університеті була кривава сутичка між українськими і польськими студентами 1 липня 1910 року, підчас якої вбито українського студента Адама Коцка, а вслід за цим голосний «Процес 101», на якому суджено українських студентів за «порушення спокою» в приміщеннях Львівського університету.[55]

Знову вислано до Відня делеґацію українських професорів і парламентаристів з відповідними петиціями в справі українського університету. Вона не мала більшого успіху, ніж попередні. Цей стан тривав аж до вибуху першої світової війни.[56]

Треба сказати, що Грушевський відограв у цій боротьбі передову ролю, як провідник українського наукового життя в Галичині, університетський професор і приятель української академічної молоді. Ця боротьба охопила всі верстви українського населення, в ній гартувалася національна солідарність та воля, кристалізувався український патріотизм.

Боротьба за українознавчі катедри в Україні і Росії

Окрему увагу звернув Грушевський на Велику Україну де, завдяки революції 1905 року, з'явилися деякі можливості запровадити українознавчі дисципліни до програми університетського навчання.

Восени 1905 року українські студенти Одеського університету вимагали, щоб там було запроваджено курси української мови, історію української літератури і історію України. На початку 1906/1907 академічного року подібні вимоги висунули українські студенти Хар-

---

[55] Докладніше проаналізовано ці події в статті Спектатора, «Процес 101», *Л.Н.В.* т .54, 1911, стор. 362—372.

На думку Льонґина Цегельського ці події посунули українську справу значно вперед, а мотила А. Коцка «голосніше говорить про пекучість українського питання, ніж всі найголосніші віча, протести, резолюції, демонстрації і сецесії». Льонгин Цегельський, «З Галицької України», *Л.Н.В.*, т. 53, 1911, стор. 640.

[56] Справа українського університету зактивізувалася в 1912 році, коли українські парляментарі заявили, що доки не буде поладнана справа заснування українського університету, доти жоден український посол не буде голосувати за австрійськими військовими законами. У відповідь на обструкцію українських послів, польське «коло» уклало спеціяльний меморіял, в якому поляки погоджувалися на заснування українського університету «у відповіднім місті Галичини до 10 літ». Український посольський клюб у Відні відкинув цю пропозицію, яка була рівнозначна з відкладенням справи українського університету на пізніші роки. Проте, не зважаючи на обструкцію і протести українських послів, справа українського університету не була полагоджена.

Докладний перебіг подій того часу в зв'язку з українським університетом описано в статті Ignotus: «З австрійської України. Деякі підрахунки», *Л.Н.В.* т. 59, 1913, стор. 557—563.

Деякі українські діячі приписували неуспіхи переговорів у справі заснування українського університету в Галичині не лише полякам і віденському урядові, але також нерішучості української репрезентації. Див. — Льонгин Цегельський, «За український університет», *Л.Н.В.*, т. 60. 1912, стор. 156—165.

ківського і Київського університетів. У Києві скликано ряд віч на яких студенти домагалися українізації вищої освіти на Україні. Вислано стосовну петицію до університетського сенату, яку підписало коло дві тисячі студентів.[57]

Виступ київських студентів підтримали також українські студенти в Петербурзі і слухачки Вищих жіночих курсів у Києві. Також українське громадянство не стояло осторонь. Зокрема активними були українські Просвіти в Києві, Кам'янці Подільському і Одесі. Вони доручили Українській громаді в Другій Думі відстоювати законопроект про українізацію шкільництва в Україні.

Грушевський стояв у тісному зв'язку з українськими студентськими організаціями в названих університетах і мав вплив на їхню боротьбу за впровадження українознавчих предметів. О. Лотоцький писав в своїх спогадах: «він відвідував збори студентських громад, і його авторитетне слово мало вплив на напрям, як ідеології, так і організаційної праці в студентських громадах».[58]

Питання українознавства в університетах Великої України Грушевський розглядав під двома головними аспектами: впровадження предметів українознавства і впровадження української мови, як викладової мови у високих школах України.[59] Він писав, що українознавство до 1905 року зовсім іґнорувалося в російських високих школах і не знаходило державної підтримки.

Грушевський доводив, що історія української літератури, права і історія України частково розглядається в університетських курсах, присвячених культурному і політичному розвитку Росії з «общерусской точки зрѣнія, без связи съ общественной и культурной жизнью украинскихъ земель».[60]

Зазначаючи, що сербську, чеську і болгарську мови викладають в російських університетах, Грушевський уважав іґнорування української мови «нечуваною аномалією».

Катедри української мови, історії і літератури, на думку Грушевського, повинні існувати також в Московському і Петербурзькому університетах. В Київському, Харківському і Одеському університетах українознавчі катедри повинні існувати вже віддавна. Всякі арґументи проти цієї природної вимоги, писав Грушевський, «будет уже политиканством — примѣшиваніемъ къ интересам научным и культурным, которым должна служить высшая школа, мотивовь полицейскаго, централистическаго, обрусительнаго характера»[61]

На думку Грушевського, мова визначує повноту національної культури і тому українська мова повинна стати викладовою мовою в університетах, де вчаться українські студенти, які вимагають впрова-

---

[57] Володимир Дорошенко, *Українство в Росії*, Відень: «Союз Визволення України», 1916, стор. 71.

[58] О. Лотоцький, *Сторінки Минулого*, т. 2. Варшава, 1933, стор. 119.

[59] Мих. Грушевський, «Вопрось обь украинскихъ кафедрахъ и нужды украинской науки», *Освобожденіе Россіи и украинскій вопрось*, С. Петербург, 1907, стор. 153.

[60] *Цит. пр.*, стор. 157.

[61] *Там же*, стор. 172.

дження української мови. Він полемізує з тими, які вважають, що в університетах в Україні, викладовою повинна бути мова урядова, мова російська — тому, що допущення іншої мови було б рівнозначне з нарушенням універсального характеру університетської науки. Грушевський вважав, що такий підхід невиправданий і застарілий. Свого часу на місце латини, як універсальної університетської мови в европейських університетах, прийшли живі мови — німецька, французька та інші. Він ілюстрував свої виводи прикладом чехів, які під владою Австрії мають свій університет, поляків з їхніми університетами і нарешті згадав українців та румунів, які мають окремі катедри, що ведуться їхніми національними мовами.

Закінчуючи свої міркування про мову, Грушевський пише, що «Вопросъ о языкѣ преподаванія въ школахъ низшихъ или высшихъ не зависитъ отъ вопроса о государственномъ языкѣ, и его должно разрѣшать съ точки зрѣнія просвѣтительныхъ и культурныхъ интересовъ мѣстнаго населенія».[62] Грушевський приходить до висновку, що запровадження українознавчих дисциплін, незалежно від того, якою мовою ці предмети викладатимуться, це постулят не лише український, але загальнонауковий. Натомість вимога запровадження української мови, як викладової, — це постулят українського культурно-національного розвитку.

Кожний свідомий українець, писав Грушевський, з принципу повинен домагатися, щоб в університетах в Україні всі курси були ведені українською мовою.[63]

Грушевський накреслив в загальних рисах програму українознавчих предметів, які повинні викладатися в університетах:

I. Українська мова — фонетика, морфологія, синтакс, історія мови, діялектологія, історія української філології.
II. Українська література — історія літератури, історія усної творчости, розвиток національної літератури.
III. Український фолкльор — його історія в тіснім зв'язку з історією літератури і культури.
IV. Історія українського народу і української території від найдавніших часів з наголошенням суспільної, економічної і культурної сторони його життя. Джерелознавство і історіографія.
V. Допоміжні історичні науки — палеографія, дипломатика, сфрагістика.
VI. Історія українського мистецтва.
VII. Археологія України, етнологія і антропологія українського населення. Грушевський тоді вважав, що ці три дисципліни стоять у взаємозалежності і вони повинні творити одну цілість.
IVII. Українське право — кодифіковане і звичаєве, історія права.
IX. Географія української території, кліматологія, метеорологія.

---

[62] *Цит. пр.*, стор. 181.
[63] *Цит. пр.*, стор. 187.

X. Економіка і статистика України, у зв'язку з економічною історією і економічною географією.[64]

Ми докладніше зупинилися над пляном українознавчих катедр Грушевського, щоб показати широчінь його задумів, а також на вичерпність українознавчої тематики в його проекті, що його він сам уважав за неповний. Грушевський писав, що в майбутньому треба вимагати українських університетів.

Змагання українських студентів і громадянства за українознавчі катедри увінчалася в короткому часі деякими успіхами. Восени 1907 року в Київському університеті професор Лобода почав викладати історію української літератури російською мовою, а в Харківському університеті 28. IX. 1907 року відбувся перший виклад українською мовою проф. М. Сумцова на тему історії української літератури. Також в Одесі приватний доцент Олександер Грушевський 1907 р. почав викладати історію України. У Петербурзі мали постати три українознавчі катедри (історії, історії літератури і мови), а на Вищих жіночих курсах Олександра Єфименкова, почала викладати історію України.[65]

З поворотом реакції російський уряд припинив українські виклади в Харківськім і Одеськім університетах, а О. Грушевському уділено догану в зв'язку з його курсом історії України. Проте, як підкреслив Вол. Дорошенко, це коротке існування українських катедр відограло велику усвідомлюючу ролю в поширенню національної свідомости серед широких верств українського громадянства.[66]

*

Боротьба Грушевського за українське високе шкільництво і українську мову викликала гостру реакцію «вшехпольських» кіл у Галичині, і чорносотенських у Росії. В російському часописі «Окраины Россіи» (ч. 36, 1911) читаємо, що «з російського погляду існування українського університету, заснованого з метою поширювати ‚всесвітню культуру' і ‚руйнувати' Росію, не дуже то безпечне, бо така школа є школою ‚бомбистів' і, звичайно, довго існувати вона не може».[67] Думські посли різних національностей внесли 29 березня 1908 року петицію-заяву «О языкь предподаванія вь начальнихь школахь мьстностей сь малорусским населеніемь». Президія Думи цю петицію зовсім зігнорувала.[68] Проте, не зважаючи на ці перешкоди з боку державних чинників в Австрії і Росії, боротьба Грушевського за українське високошкільне навчання виконувала визначну ролю в змаганні за основні права української нації і в національному відродженні Західньої і Східньої України.

---

[64] *Цит. пр.*, стор. 188—190.

[65] В. Дорошенко, *цит. пр.*, стор. 72—73.

[66] *Тамже.*

[67] С. Черкасенко, *«З українського життя»*, *Літературно-Науковий Вістник*, т. 59, 1912, стор. 212.

[68] Мих. Грушевський, Про українську мову і українську школу, Київ, 1912.

Михайло Б. Ждан

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАЛЕЖНІСТЬ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСИ ВІД ЗОЛОТОЇ ОРДИ

I

Хоч історія Золотої Орди, її відносини до найближчих сусідів та її панування над підбитими народами має за собою солідну історичну літературу,[1] то все таки натрапляється в ній на чимало питань, що все ще ждуть на свою відповідь. До них належить передусім питання відносин Галицько-Волинської Руси до Золотої Орди і її залежности від цієї Орди.[2]

Згадана тематика є вправді схематично зображена в працях присвячених Золотій Орді та загальних курсах історії України і Росії, але вона не діждалась ще окремих, основних студій. Тим саме належить вияснити факт, що історики, заторкуючи ці справи, висловлюють звичайно дуже загальникові погляди. Так, напр., М. Грушевський пише, що Галичина та Волинь були «поставлені в розмірно легші відносини залежности»[3] від Золотої Орди, та що, «не маючи заміру держатись вірно татарської зверхности Данило ледви чи міг мати охоту залазити в тіснішу залежність від татар випрошуючи від них київський стіл».[4] А. Н. Насонов згадуючи про баскаків в полудневій Руси»,[5] пише, що тільки «частина земель південно західньої Руси підпала під безпосередню владу татар»[6] та залишає відкритим питання, як виглядали відносини в цій частині південно-західньої Руси,

---

[1] Hammer-Purgstall, Josef, Freiherr von, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak*, Pest, 1840.
Bertold Spuler, *Die Goldene Horde*, Wiesbaden, 1965.
George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven, 1953.
Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, *Золотая Орда и ее падение*, Ленинград, 1950.
М. Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, Саранск, 1960.
А. Н. Насонов, *Монголы и Русь*, Москва, 1962.

[2] На цю тему писав автор в праці: The Dependence of Halych-Volyn on the Golden Horde, *The Slavonic and East European Reviev*, vol. XXXV, No 85. June 1957, що лягла в основу тієї розвідки.

[3] Михайло Грушевський, Історія України-Руси, том III. стор. 163. Нью-Йорк, 1954.

[4] М. Грушевський, *цит. праця*, стор. 165.

[5] А. Н. Насонов, *Монголы и Русь*, Москва, Ленінград 1940, стор. 12.

[6] А. Н. Насонов, *цит. праця*, стор. 24.

що тільки посередньо була залежною від татар. В. Т. Пашуто стверджує, що до 1257 року Галицько-Волинська Русь тішилась більшою незалежністю від Золотої Орди, ніж усі інші землі України, але пізніше наступ Бурундая в 1257 році відкрив період татарського панування над нею, яке було получене з установленням уряду баскаків і систематичним збиранням податків із народу.[7]

Найвиразніший погляд на справу залежности Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди подав Ґ. Вернадський. Він, як і Пашуто, твердить, що цілковите підпорядкування Галицько-Волинської Руси Золотій Орді наступило підчас походу Бурундая в 1257 р. Бурундай, як твердить Ґ. Вернадський, вправді відтягнув свою армію з Волині і розташував її в районі середущого Дніпра, але залишив на західніх українських землях відпоручників татарської адміністрації, щоб наглядали над збиранням податків і покликуванням рекрутів до армії; вони робили це при допомозі мережі військових округів на Поділлі, в Галичині та на Волині, подібної до такої ж мережі у Східній Руси. Для мотивації свого твердження Вернадський, в увазі ч. 61 під текстом, дослівно пише таке: «Вправді не має в джерелах безпосереднього доказу на те, що Бурундай усталив такі округи-тьми в Галичині і Волині, але поскільки ми знаємо, що такі округи-тьми існували пізніше, вони могли бути усталені підчас походу Бурундая».[8]

Документом, який на думку Вернадського мав би довести, що «такі округи існували пізніше», є ярлик кримського хана Менґлі-Ґерая для польського короля Жигмонта І-го від 1507 року. В цьому документі Менґлі-Ґерай підтверджує попередній ярлик, який його батько Хаджі-Ґерай надав литовському князеві Витовтові коло 1428 року. Подаємо в дослівному перекладі коментарі Вернадського до згаданого ярлика: «Вирятований Витовтом від переслідувань з боку ривалізуючого хана, Хаджі-Ґерай надав Витовтові всі давніші посілости ханів Золотої Орди в Західній Росії. В дійсности більшість із них литовські великі князі зайняли були кілька десятків років тому. Але не зважаючи на те всі вони були вичислені в документах — (як власність — наша примітка, М. Ж.) Золотої Орди, а тепер Менґлі-Ґерай вичислив їх знову. Ця сама листа, з деякими змінами, була повторена в листі короля Жигмонта до кримського хана Сагіб-Ґерая (1540). З цих документів знаємо про існування тьмів названих за такими містами й округами: 1. Київ; 2. Володимир Волинський; 3. Луцьк; 4. Сокаль; 5. Поділля; 6. Камянець (на Поділлі); 7. Брацлав (на Поділлі); 8. Чернігів; 9. Курськ; 10. «Єголдаєва тьма» (на південь від курської округи); 11. Любутськ (над рікою Окою); 12. Охура; 13. Смоленськ; 14. Полоцьк; 15.—16. Рязань (щонайменше дві тьми: Рязань і Пронськ. До тієї листи першого століття монгольського панування повинна бути додана Галичина (втрачена в користь Польщі

[7] В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.* Академия Наук СССР. 1950, стор. 298.

[8] George Vernadsky, *The Mongols and Russia.* New Haven: Yale University Press 1953 pag. 158.

в 1349 р.) з правдоподібними трьома тьмами: 17. Галич; 18. Львів; 19. Сянік».[9] — Для ілюстрації тексту Вернадський подає мапу з названими тьмами між якими є теж ті «правдоподібні» тьми, які на думку Ґ. Вернадського, повинні бути додані до листи округів-тьмів України, отже: Львів, Галич і Сянік.

Додатковим доказом на те, що Галицько-Волинська Русь мала бути під безпосереднім пануванням Золотої Орди й, у зв'язку з цим, була поділена на тьми та мала окремих урядовців-баскаків — для збирання податків від населення, мали б бути залишки тих суспільних груп населення, що їх татари під час свого панування над Галичиною та Волинню зорганізували та яким Ґ. Вернадський присвятив окрему розвідку „The Royal Serfs (Servi Regales) of ‚Ruthenian law' and their Origin",[10] і яких він згадує у своїй праці The Mongols and Russia.[11]

Йдеться тут про т. зв. сотенних людей, ординців і каланників. Існування тих трьох суспільних груп населення, що їх обов'язки назагал не багато різнились від себе, стверджують Acta Grodzkie i Ziemskie в Галичині від її переходу під панування Польщі до початків XVI століття. Сотенні люди мешкали в п'ятьох королівських селах біля Сянока, ординці ж і каланні в п'ятьох селах біля Галича і в десятьох селах біля Львова. Згадані групи людей були зв'язані з королівськими доменами, і тому мали супроти короля, зглядно його представників, стосовні обов'язки. Ці обов'язки виглядали (в скороченні) так: 1) давати підводи на королівські потреби; 2) тримати для цієї справи зв'язкових у Львові, перевозити королівську пошту на відстані до десять миль; 3) доставляти коней під час війни на особисті потреби короля; 4) випасати королівську худобу.

Походження цих трьох суспільних груп виясняє Ґ. Вернадський так: Після опанування Руси татарами, князі визнали суверенність хана. В деяких частинах південнозахідньої Руси (у Вернадського завжди — Russia), як, напр., у київському районі, населення було підпорядковане безпосередньо татарській владі,[12] в інших частинах Руси були настановлені татарські урядники, баскаки або даруги, які, як відпоручники хана, мали пильнувати льояльности князів, рекрутувати вояків і слідкувати за правильним збиранням податків від місцевого населення. Для правильної оцінки податкових тягарів татарська влада переводила час до часу переписи населення. Перший такий перепис відбувся правдоподібно в 1245 році, наступний в 1257—1258-их і нарешті в 1270-тих роках. На підставі переписів Русь була поділена на ряд округів, що з них кожна мала 10.000 податкових платників — таку округу називали тьмою. Тьми ділилися на тисячі,

[9] George Vernadsky, *op. cit.*, pag. 217—218.

[10] G. Vernadsky, The Royal Serfs (Servi Regales) of the Ruthenian Law and their Origin, *Speculum*, Cambridge, Mass., 1951, vol. 24. no. 2, pag. 255—264.

[11] G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, pag. 222, 225—7.

[12] Помилковість цього твердження виказано в праці: Михайло Б Ждан Битва над Калкою і другий напад татар на Україну в світлі «Історії України-Руси» М. Грушевського, *Український Історик*, 1—2 (9—10), Рік III, Нью-Йорк, Мюнхен 1966, стор. 66—67.

тисячі на сотні, а сотні на десятки. Таким чином сотні люди, згадувані в городських актах, це люди, що на підставі перепису населення були зачислені до точно означеної одиниці-сотні, і зобов'язані до відповідних податкових свідчень. На означення тієї категорії людей в московських князівствах уживано назви «числяки». «Калан» — назва тюркського походження — означав податок з управлюваної ріллі. Таким чином каланники — це в татарській податковій системі люди, що були зобов'язані до плачення стосовних податків від ріллі. Назва «орду» в тюркській мові означала, перш за все, головну кватиру — місце перебування хана. Отже ординці були люди, зобов'язані до окремих послуг ханові і татарському державному апаратові.

Поділ руського населення на сотенних людей, каланників та ординців — в тому числі й мешканців Галичини, — на думку Вернадського — тривав так довго, як довго татари, через своїх баскаків, наглядали за збиранням податків. Коли ж, пізніше ханська адміністрація відкликала баскаків та віддала збирання податків місцевим князям, створена нею податкова система впала і тільки невеликі групи каланників, ординців та сотенних людей продовжували виконувати свої обов'язки для українських князів, а з хвилиною переходу Галичини під польську владу, для польських королів.[13]

Підсумовуючи все сказане, погляди Вернадського на залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди можна сформулювати так: 1) Галицько-Волинська Русь попала в таку саму залежність від татар, як усі інші українські та московські князівства; 2) Галицько-Волинська Русь була поділена на татарські адміністраційно-податкові округи — тьми; 3) Княжу суверенність Галицько-Волинської Руси обмежували баскаки, що допильновували збирання податків та побирали військовий континґент у людях на воєнні потреби Орди; 4) Населення Галицько-Волинської Руси було поділене на окремі податкові групи, що відповідно до своїх податкових зобов'язань отримало татарські назви каланників, ординців та сотних людей.

Арґументація Вернадського спирається, як сказано вище, на: 1) цитованій інтерпретації ярлика кримського пана Менґлі-Ґерая для польського короля Жигмунта I; 2) аналізі структури залишків трьох суспільних груп Галичини з другої половини п'ятнадцятого віку, а саме сотенних людей, ординців і каланників.

Придивімся з черги поскільки арґументація Вернадського дасться погодити з вимогами модерної критики. Перш за все справа достовірности ярлика Менґлі-Ґерая і листа Жигмунта. Листа округ, що їх кримський хан відступає Жигмунтові і що про них згадує Жигмунт у своїому листі, сперта на транссумптах, у підложжя яких, без сумніву, лежить ярлик хана Тохтамиша для Ягайла від 1393 року і для Витовта від 1397 року.[14] Часова відстань дат виставлення згаданих

[13] George Vernadsky, *Speculum*, pag. 262.

[14] Antoni Prochaska, Układ Tochtamysza z Witoldem, *Przegląd Historyczny*, vol. XV, p. 260.

Michał Żdan, Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda W. ks. Litwy. *Atencum Wilenskie* tom VII, zeszyt 3—4, str. 539. Wilno 1931.

трьох ярликів (1393, 1397 і 1507 рр.) мусіла привести в останньому з них понад усякий сумнів, до великих змін, точніше кажучи, перекручень у тексті. Ось як про ці справи пише відомий орієнталіст Б. Шпулер: *Є різні документи на підставі яких ординські хани робили литовським князям надання в землях, так, що можна було б думати, що кордон (татарсько-литовський) дасться точно визначити. Але в цій справі є подвійні застереження. Поперше, йдеться про формальні передачі, що свідчать тільки про вимоги литовців, а не про справжній засяг їхнього панування. Це відноситься до ярлика Тохтамиша для Витовта (1393). Подруге, більшість документів давніших часів не є нам знана в своїй первісній формі, а в вигляді, в якому вони, з нагоди свого потвердження, (напр. 1507 р.), лягли в основу інших документів (як т. зв. транссумпти). В останніх випадках речеві дані — згідно із зміненими обставинами — були заступлені іншими даними».*[15]

Застереження щодо достовірности згаданих грамот існували вже давніше. Напр., під текстом ярлика Менґлі-Ґерая видавець помістив таку заввагу: *«Списокъ неисправный и со многими пропусками въ текстѣ».*[16] А під листом короля Жигмунта до Сагіб-Ґерая читаємо таку заввагу: *«Названія нѣкотрыхъ городовъ старинным переписчикомъ здѣсь испорченыі, а другія пропущены».*[17]

Навіть дуже поверховне зіставлення відповідних частин обидвох грамот (ярлика з 1507 р. і листа з 1540 р.) виказує великі розходження. Напр., ярлик називає: *«Сокалскую тму, со всими входы и данми, и зъ землями . . .»* Лист подає: *«Сокалъ со тмами и зъ водами и зъ землями . . .»* Якщо в одному документі до означеної місцевости прив'язується одну тьму, одиницю адміністраційного характеру з окресленою скількістю мешканців і окресленими границями, а в другому (майже сучасному) документі до тієї ж самої місцевости прив'язується неозначену скількість тьмів, то очевидно годі тут говорити про достовірність джерела.

А ось застереження іншого порядку. Між тьмами, що нібито мали бути в Галицько-Волинській Руси в половині тринадцятого століття — підчас нападу Бурундая — на окремій мапі Вернадський уміщує сокальську тьму. Тим часом першу згадку про Сокаль маємо лише 1411 року, коли князь Зимовит, перебуваючи там, видав привілей для міста Буська.[18] Як же міг Бурундай виділити окрему тьму з осередком у Сокалі, коли це місто в тому часі ще взагалі не існувало?

Починаючи ці і тим подібні застереження, що самі кидаються ввічі, ми хотіли б звернути увагу ще на одну річ: Вернадський, подаючи листу тьмів половини 13 століття на підставі ярлика з 1507 року і листа з 1540 року, пише, що до тієї листи тьмів належить додати

---

[15] Bertold Spuler, *Die Goldene Horde*, Wiesbaden 1965, pag. 279.
[16] *Акты относящиеся к истории Западной России*, том I, ч. 222, стор. 363.
[17] *Тамже*, ч. 6, стор. 4—5.
[18] Микола Голубець, *З історії міста Сокаля*, Львів 1929, стор. 32.

Галичину правдопобідно з трьома тьмами: Галичем, Львовом і Сяноком.[19] На нашу думку така аргументація для підкріплення твердження про поділ Галичини та Волині на тьми переходить межі найсміливішої історичної інтуїції.

В питанні існування ординців, сотніх людей і каланників, як окремих суспільних груп Галичини в другій половині п'ятнадцятого століття, належить вирізнити дві справи: 1) обов'язки і 2) походження згаданих груп. Якщо йдеться про першу справу, то тут треба признати, що розвідка Вернадського подає ряд об'єктивних деталів. Інакше із справою походження тих суспільних груп. Зацитувавши льояльно погляди Гейноша[20] і Грекова,[21] Вернадський в протиставленні до них уважає, що названі ординці, сотні люде та каланники є вислідом адміністраційної діяльности Золотої Орди на терені Галицько-Волинської Руси. Його твердження мала б доказати історична диґресія, що він, як ми це вже ствердили попередньо, без найменших підстав суґерує, що поділ Галичини й Волині на тьми є безсумнівною справою. — Аналізуючи обов'язки каланників, ординців та сотних людей Вернадський стверджує, що згадані суспільні групи з такими самими обов'язками (ординці), або дуже подібними (каланні) існували також на терені Литви. Але з цього факту Вернадський не робить відповідних висновків. Відомо, що землі корінної Литви *ніколи* не належали до Золотої Орди. Також відомо, що в околицях Вильна (Сорок Татари, Вака і. і.) поселилось чимало татарських колоністів, які задержали суспільну структуру своєї батьківщини.[22] Думаємо, що, спираючись на цій аналогії, було б правильнішим мислити, що галицькі ординці, каланники, ординці та сотні люде є нащадками колоністів-переселенців із земель Золотої Орди.

Стільки щодо критичного розгляду тверджень Вернадського про тісну залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди. З черги застановімся над тим, чи й які джерельні можливості існують для ствердження, що Галичина і Волинь ніколи не були поділені на тьми і в зв'язку з тим не знали інституції баскаків. Почнім від аргументів «a silentio».

Поперше, жодне джерело не згадує про те, що в Галицько-Волинській Руси татари переводили переписи населення з метою поділу тієї країни на тьми. Це тим більше знаменне, що одночасно з тим маємо кілька відомостей про такі переписи населення в інших частинах України, а передусім в московських князівствах, при чому ці події представлені в подробицях.[23]

---

[19] G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, pag. 217.
[20] W. Hejnosz, *Jus Ruthenicale*, Lwów 1928.
[21] Б. Д. Греков, *Крестьяне на Руси*, том I і II. Москва 1952—1954.
[22] St. Kryczyński, Tatarzy litewscy. *Rocznik Tatarski*. Warszawa 1938, tom III, str. 94.
[23] G. Vernadsky, *op. cit.*, pp. 150—1, 172, 215.
B. Spuler, *op. cit.*, pp. 333—4.

Подруге, в історичних джерелах не маємо жодних вісток про перебування баскаків у Галицько-Волинській Руси, хоч зустрічаємо чимало відомостей про баскаків на теренах Київщини, Поділля і московських князівств, у яких їхня діяльність подана в деталях.[24]

Потретє, жодне з історичних джерел не згадує про «числяків» чи «числених людей», т. є. людей, що підлягали б татарському переписові населення в Галицько-Волинській Руси, хоч таких «числяків» зустрічаємо на інших українських і московських землях. Твердження Вернадського, що «числяки» є ідентичні з «каланниками» і »сотними людьми» Західної України,[25] не має жодних джерельних підстав.

Хоч наведені тут арґументи «a silentio» не вирішують ще справи адміністраційно-фіскального поділу Галицько-Волинської Руси на тьми, то все таки роз'яснюють дещо справу. Вирішальним є тут інше автентичне джерело. Маємо на думці заповіт волинського князя Володимира Васильковича від 1287 року. Згаданий заповіт, втягнений у літопис, являється найдавнішим того рода документом з українських земель, а його автентичність не підлягає жодним сумнівам.[26] Текст заповіту подаємо за перекладом Т. Коструби:[27] «Володимир велів свому писцеві Ходорцеві писати (такі) грамоти: ... *«Во імя Отця і Сина і Святого Духа. Молитвами Пресвятої Богородиці і Приснодіви Марії і святих ангелів. Це я, князь Володимир, син Василькiв, внук Романів, пишу грамоту (таку): я дав своїй княгині після моєї смерти, свій город Кобринь, із людьми й даниною, так як мені давали, так помені нехай дають моїй княгині. А що я дав її своє село Городло з митом, а як люди на мене тягли, так (мають) і на мою княгиню після моєї смерти, як буде рубити город, то (не має їх брати) ні до (будови) города побори ж і татарщина (належить) до князя. А Садове й Сомнино я також дав своїй княгині і монастир святих апостолів, що я вибудував. А ще я купив село Березовичі у Юрієвича Давидовича Ходорка й дав за нього 50 гривен кун, 5 ліктів шкарлату (й) жебрині дощаті: це село я дав Апостолам. А моя княгиня, після моєї смерти, як захоче піти в черниці, нехай іде, як же не схоче, то як їй подобається, я не встану дивитися хто що робитиме після моєї смерти».*

Немає сумніву, що «татарщина» — це данина для татар. Не відомо, чи це була річна, постійна данина, чи теж данина, що її складалось татарам у деяких надзвичайних випадках. Так чи так, населення складало її безпосередньо князеві, а він віддавав її татарам, а не, як це було в інших частинах України та в московських князівствах де її в імені хана збирали баскаки.

---

[24] G. Vernadsky, *op. cit.*, 193, 220, 228, 358; B. Spuler, *op. cit.*, 333—45.
[25] G. Vernadsky, *Speculum* p. 260.
[26] М. Грушевський, *цит. праця*, том III стор. 105—6.
В. Т. Пашуто, *цит. праця*, стор. 152—4.
Б. Д. Греков, *Крестьяне на Руси*, том I, стор. 205, 269.
[27] *Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей*, том II. С.-Петербург 1908, стор. 903. В дальшому цитуємо як ПСРЛ.
Галицько-волинський літопис, переклав і пояснив Т. Коструба, Львів 1936, том II, стор. 97. В дальшому цитуємо як ГВЛ.

Підсумовуючи наші міркування, можемо ще раз ствердити: По-перше, Галицько-Волинська Русь ніколи не була поділена татарами на адміністраційно-фіскальні округи «тьми».

Подруге, у Галицько-Волинській Руси ніколи не було баскаків, представників Золотої Орди, а в зв'язку з тим політично-правний стан Галицько-Волинської Руси в часах існування Золотої Орди був зовсім іншим, ніж в інших частинах України та в московських князівствах.

II

Яке ж було політичне становище Галицько-Волинської Руси в другій половині тринадцятого та першій половині чотирнадцятого віків, і які були її відносини до Золотої Орди? — Щоб відповісти на це питання треба проаналізувати всі події Галицько-Волинської Руси, пов'язані із Золотою Ордою, бо тільки цим шляхом можна буде зробити відповідні підсумки. Такий підхід до справи необхідний тим більше, що у відношеннях обидвох згаданих контрагентів не має прямої лінії, а тільки такі чи інші відхилення зумовлені політичною ситуацією Золотої Орди з одного боку і можливостями Галицько-Волинської Руси з другого.

Рішення намісника Данила Романовича, тисяцького Дмитра, боронити Київ у зимі 1240 року поставило Галицько-Волинську Русь в стан війни з татарами. У висліді, після короткої облоги, татари здобули і зруйнували Київ, важливий політичний і торгівельний осередок, відповідно оцінюваний не тільки в усій західній Європі, але також в арабському та монгольському світах. Тому зовсім зрозуміло, що дальший похід татар на Угорщину був полученний з воєнними діями в Галичині і на Волині: татари здобули і знищили Володимир та Галич і, як каже літописець, «багато інших городів, що їм не має числа». Цей сам літописець розказує, що Дмитро, тисяцький Данила, якого татари помилували за хоробрість при облозі Києва, коли бачив «як руська земля гинула від нечесного» радив Батиєві якнайшвидше йти до наміченої цілі — Угорщини.[28] Вправді деякі громади Пониззя піддались добровільно татарам і «їх були лишили татари, щоб для них сіяли пшеницю і просо»,[29] але це в жодному випадку не змінило ворожої постави татар до Галицько-Волинської Руси. На доказ цього можна подати інформацію літописця, який, розказуючи про поворот татар з Угорщини на Волгу, каже, що Батий вислав проти Данила відділ війська під проводом двох вождів Манмана і Балая, які, не знайшовши Данила, «воювали до Володави й коло озер і вернулися, вчинивши богато лиха християнам».[30] Зрештою, після повороту на свої землі, Данило перш за все вислав карну експеди-

[28] *ПСРЛ*, т. II, стор. 786; *ГВЛ*, том II, стор. 19.
[29] *ПСРЛ*, т. II, стор. 792; *ГВЛ*, том. II, стор. 23.
[30] *ПСРЛ*, т. II, стор. 794; *ГВЛ*, т. II, стор. 257.

цію на Пониззя за те, що, як каже літописець, мешканці Пониззя «покладали всю надію на татар».[31]

Наступні роки, до 1245, не виказують жодних подій, які могли б кинути більше світла на відносини новозорганізованої Золотої Орди до Галицько-Волинської Руси. Треба думати, що обидва контрагенти присвячували цей час упорядкуванні внутрішних справ, що, як на терені новотвору Золотої Орди, так і в зруйнованих Галичині та Волині, вимагали виїмкової уваги. Маємо щоправда відповідні дані допускати, що одним з першорядних завдань Данила, поскільки йдеться про його поставу до Золотої Орди, було приготуватись мілітарно до майбутніх передбачуваних акцій з боку Золотої Орди, і дипломатичним шляхом підготовити собі союзників на заході Европи. Пляни Данила докладно ілюструє факт, що він — не зважаючи на те, що цілий ряд рурикoвичів, почавши від 1242 р., їздив до столиці Монголії Каракорум або до кватири Батия за ярликами на свої батьківські землі[32] — повністю іґнорував існування Золотої Орди, правдоподібно беручи до уваги всі можливі консеквенції, які його могли ждати, згідно з найвищим монгольським законом — ясою!

Але Батий не забув про Данила. Літопис розказує, що під час перебування Данила і Василька в Дороговську татарський воєвода Могучій[33] прислав свого посла до Данила з наказом: «Дай Галич!» А (Данило) дуже зажурився, бо ще не був укріпив своєї землі городами. Він нарадився із своїм братом і вирішив їхати до Батия, кажучи: «Не дам половини моєї батьківщини, але поїду до Батия сам».[34] Ця ляконічна записка дає нам важливі, хоч і не зовсім ясні, інформації. Вернадський твердить, що адміністрацію в Галичині мав перебрати татарський генерал.[35] Грушевський думає, що «на Галич випросив собі від Бату право якийсь з руських князів і тепер Могучій жадав, аби Данило з Галича уступився для того обдарованого».[36] Думаємо, що інтерпретація Грушевського правильніша, поскільки не було випадку, щоб татарські військові органи безпосередньо і самостійно адміністрували завойованою країною. Якби воно не було, Данило вирішив сам відбути подорож до кватири Батия і виєднати від нього ярлик на свою батьківщину. Вирішальною причиною такого посунення був факт, що, як каже літописець, Данило «ще не був укріпив своєї землі городами»,[37] і що внутрішня політична ситуація була ще несприятлива для рішучих протитатарських виступів.

Перебування в кватирі Батия над Волгою — восени 1245 р. — що про нього в подробицях розказує літописець, і яке знайшло відгук

---

[31] *ПСРЛ*, т. II, стор. 792; *ГВЛ*, т. II, стор. 23.
[32] М. Грушевський, *цит. праця*, том III, стор. 64.
[33] Коментатор «Історії монголів» Ф. Ріш називає його Mauci. Johann de Plano Carpini, *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245—1247*, übersetzt von Dr. Friedrich Risch. Leipzig 1930, pag. 141—142.
[34] *ПСРЛ*, т. II, стор. 805; *ГВЛ*, т. II, стор. 32.
[35] G. Vernadsky, *op. cit.*, 144.
[36] М. Грушевський, *цит. праця*, т. III, стор. 64.
[37] *ПСРЛ*, т. II, стор. 806; *ГВЛ*, т. II, стор. 31.

у реляції папського легата Пляно Карпіні,[38] започаткувало період формальної залежности Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди.[39] Це зовсім ясна справа, що впродовж майже ціломісячного перебування Данила в Орді всі деталі тієї залежности мусіли бути докладно обговорені й остаточно усталені. Дуже прихильний Данилові і втаємничений в усіх державних справах автор літописної записки, який, як догадується Пашуто, мав товаришити Данилові в його подорожі до Орди,[40] згадуючи про упокорюючі для Данила атрибути самого акту піддання, каже, що Данило в відношенні до хана зветься «холопом» від якого жадають данини.[41] На жаль не маємо докладніших відомостей про рід і висоту данини. На нашу думку не можна прикладати до Галицько-Волинської Руси таких форм залежности, до яких були зобов'язані інші українські завойовані татарами землі, бо, як відомо, форми залежності завойованих земель виказували різні нюанси.[42] Про цю справу В. Т. Пашуто пише так: «Нам здається, що в тому періоді (до 1257 р.) відношення Галицько-Волинської Руси до татаро-монголів проходило в дещо інших формах, як їх відношення до північно східної Руси. Вже само географічне положення південно-західної Руси приневолило політиків орди заховати обережність: вони не могли не бачити в Галицько-Волинській Руси форпоста тих держав, які залишились поза татарсько-монгольською контролею».[43]

Думаємо, що на обережну і «м'яку» політику Батия відносно Галицько-Волинської Руси мусіли вплинути, між іншими, напружені політичні стосунки між ним і столицею Монголії в Каракорумі. Там, як відомо, після смерти Уґедея (1241 р.), після довшої реґенції неприхильної до Батия Туракіни, вдови померлого, на великоханський престол вибрано в 1246 р. особистого ворога Батия і його політичного противника Ґуюка. Між Ґуюком і Батием заіснували дуже напружені відносини, серед яких вони обидва почали підготовлятись до війни. Під час тих підготувань Ґуюк, по дволітнім пануванні, помер у 1248 р.[44] Після його смерти правила державою до 1251 р. його вдова реґентка Оґуль-Ґамиш, яка продовжувала політику свого покійного чоловіка. Щойно коли на великоханський престол вибрано Менке, відносини між централею в Каракорум і переферійною васальною державою Золотої Орди поправились. Використовуючи цю сприятливу ситуацію, Батий звернув передусім свою увагу на Кавказ, щоб там закріпити свої впливи.[45]

---

[38] Johann de Plano Carpini, *op. cit.*, pag. 144.
[39] В. Пашуто, *цит. праця*, стор. 237.
[40] В. Т. Пашуто, *цит. праця*, стор. 86—87.
[41] *ПСРЛ*, т. II, стор. 808.
[42] B. Spuler, *op. cit.*, pag. 321 Johann de Plano Carpini, *op. cit.*, pag. 190.
[43] В. Т. Пашуто, *цит. праця*, стор. 235.
[44] B. Spuler, *op. cit.*, p. 28. Твердження П. Грицака, що Ґуюк був «прихильний Батиєві» — помилкове. Про ґенезу ворожнечі між Батием та Ґуюком пишу у розвідці «Другий напад татарів на Україну» *Визвольний Шлях*, Лондон, кн. 6 (208), червень 1965, Річник 17 (12).
[45] B. Spuler, *op. cit.*, pag. 34.

Немає сумніву, що перебуваючи впродовж місяця в кватирі Батия, Данило добре зорієнтувався в тогочасній політичній ситуації монгольського світу. Додаткові інформації про ці справи дав йому папський леґат Пляно де Карпіні, який, після довшого перебування на великоханському дворі (22 липня 1246 — 13 листопада 1246), повертаючись домів, зустрінувся з Данилом над Доном.[46] Отже є підстави догадуватись, що Данило повертаючись з Орди додому, їхав з постановою не виконувати тих зобов'язань, що їх, перебуваючи у Батия, перебрав на себе. Про те свідчить, як побачимо пізніше, вся його діяльність упродовж 1246—1257 рр. Але одночасно з тим, він вирішив використати факт, що його перебування в Орді та зговорення з ханом скріпило його становище в західній Европі. У висліді дійшло до заключення миру з ворожою до недавна Угорщиною. Цей мир скріплено подружжям сина Данила, Льва, з донькою угорського короля, який, як каже літописець «боявся його, бо він був у татарів».[47] Союз з Белею належить оцінювати, як велике дипломатичне досягнення Данила, яке не тільки відсувало Белю від вмішування у внутрішні галицькі справи, але ставило його в позицію потенціяльного союзника Данила в майбутній розгрі з татарами; тим більше, що рахунки між Угорщиною і татарами ще не були вирівняні. Татари все ще мали претенсії до Угорщини за те, що вона дала притулок половцям (куманам), яких вони вважали своїми рабами.

За посередництвом Белі відкривалася для Данила ще одна перспектива змобілізувати західні держави проти татар. Маємо тут на думці подружжя Романа, сина Данила, з Ґертрудою, спадкоємицею австрійського престола. Однак ця перспектива не сповнилась, бо Роман був змушений залишити Австрію.

Але найбільші вигляди в організуванні протитатарської коаліції давали Данилові зв'язки з римською курією, які, після довших дипломатичних контактів, закінчились остаточно його коронацією в Дорогичині 1253 р. Коронація Данила та її значення були останнім часом предметом зацікавлення наших істориків. Між ними зустрічаємо такі прізвища, як М. Андрусяк,[48] А. Г. Великий,[49] М. М. Войнар,[50] К. Камінський,[51] І. Хома,[52] М. Стасів.[53] У західньому розумінні королівська корона символізувала повну державну суверенність володаря і тим самим перекреслювала ту формальну залежність Да-

[46] Johann de Plano Carpini, *op. cit.*, pag. 261.
[47] *ПСРЛ*, т. II, стор. 809; *Гал. Вол. Літ.*, т. II, 34.
[48] Микола Андрусяк, Унія з Римом і коронація Данила, *Збірник матеріялів 5-тої наукової конференції НТШ*. Торонто 1954, стор. 132—137.
[49] А. Г. Великий, ЧСВВ, Проблема коронації Данила, *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*. Romae 1954, pag. 95—104.
[50] о. М. М. Войнар, Корона Данила в правно-політичній структурі сходу (Візантії), *тамже*, стор. 105—119.
[51] о. Е. Камінський, Корона Данила в правно-політичній структурі Заходу, *тамже*, стор. 119—125.
[52] о. Іван Хома, Східньо-европейська політика папи Інокентія IV. *Тамже*, стор. 126—136.
[53] М. Стасів, Корона Данила і татари, *тамже*, стор. 137—153.

нила, яку він, перебуваючи у Батия в 1246 р., перебрав на себе. Звичайно, це був односторонний акт, який треба було обороняти збройною рукою, бож не було сумніву, що Орда, у відповідній для себе хвилі, відповідно зареаґує. Тому одночасно з дипломатичними заходами приєднати собі союзників, йдуть намагання Данила скріпити воєнний потенціял Галицько-Волинської Руси. Він відбудовує, знищені під час першого нападу татар, замки і будує нові укріплення, а крім того узброює свої війська за татарськими зразками. Промінчик світла на ці військові реформи кидає нам літописець: підчас перебування Данила в Угорщині 1248 р., до короля Белі, в якого товаристві був Данило, прибули німецькі посли: «Німці ж дивувалися» — каже літописець — «з татарського оружжя, бо коні (Данилового війська) були в личинах і шкіряних коярах, а люди в ярицях...».[54]

Приготовляючись до більшої війни, Данило від 1252 року провадив «малу» війну з пограничними татарськими військами, якими проводив воєвода Куремса. Справа йшла про пограничні землі Пониззя, Побужжя та південної Волині, які, в тих переломових часах для Галицько-Волинської Руси виявляли сильні відосередні тенденції. Не зупиняючись довше над причинами тих тенденцій, які зрештою мають різне насвітлювання в історичній літературі, хочемо звернути увагу, що Куремса вирішив скористати з них, щоб на тих землях закріпити татарське панування Золотої Орди. Доказом на це твердження є перша і єдина спроба в історії Галицько-Волинської Руси посадити представника татарської адміністрації, баскака, у Бакоті. Він прибув туди разом з посадником Милієм, що діяв в порозумінні з Куремсою. Спроба не вдалась, завдяки рішучому відпорові Данила.[55] Після цього Данило переніс воєнні дії на Побужжя і змусив болохівців, які ще в 1240—1241 рр. пристали до татар, покоритись йому. Далі слідував похід Данила на Київщину. Похід був мілітарно і дипломатично відповідно підготований, бо на підставі договору з Литвою князь Мендовг вислав Данилові свою військову допомогу. Все таки Києва не пощастило здобути. Між руськими та литовськими військами дійшло до непорозумінь, які зірвали Данилів плян.[56] Не зупиняючись довше над тими подіями, ми хотіли б звернути увагу на політичний аспект конфліктів з Куремсою і невдалого походу на Київ: вони свідчать, що Данило не тільки вважав себе за суверена своєї землі, нев'язаного постановами, що їх перебрав на себе підчас перебування в кватирі Батия, але й заявив свої претенсії до всієї київської спадщини. На таке посунення Куремса відповів походом на Волинь (1255 р.), але не маючи достатніх сил здобути Луцьк, він повернувся в степи.[57]

[54] *ПСРЛ*, т. II, стор. 814. Цікаво, що реформи в узброєнні Данилового війська йшли по лінії вказівок, що їх папський легат Пляно Карпіні, бистрий обсерватор татарського життя, подає европейським володарям. Він радить, щоб у боях з татарами забезпечити панцирями не тільки людей, але й коней. Johann de Plano Carpini, *op. cit.*, pag. 208.

[55] *ПСРЛ*, т. II, стор. 829.

[56] *ПСРЛ*, т. II, стор. 838.

[57] *ПСРЛ*, т. II, стор. 839; М. Грушевський, *цит. праця*, т. III, стор. 87; В. Т. Пашуто, *цит. праця*, стор. 282—283.

Під час конфліктів Данила з Куремсою дивно вражає інертна постава влади Золотої Орди. Щоб її зрозуміти, треба приглянутись тим подіям, що тоді там мали місце: Менке вибраний у 1252 р. на великого хана, вирішив закінчити завоювання Китаю і поширити границі монгольських посілостей у передній Азії. Воєнними операціями в Китаї оперував він сам при допомозі свого брата Кубілая, а докінчити завоювання Ірану мав його другий брат Гулагу, засновник монгольської династії ільханів. Обидва завоювання — Китаю та Ірану — вимагали великих людських резерв до яких доповнювання мусів причинитись і Батий, вірний союзник Менке. Тим великою мірою можна вияснити факт, що Батий, помагаючи Менке у Китаї, а Галагу в Ірані, не мав можливостей підсилити відділи Куремси новими допоміжними військами і відкладав війну з Данилом на пізніше.

Батий помер у 1256 р. Передбачуючи смерть він вислав свойого сина Сартака до Менке з проханням затвердити його на престолі Золотої Орди. Це і сталось. Але під час перебування Сартака в кватирі Менке, помер Батий, а його брат Берке, всупереч волі головного хана, зробив усі заходи, щоб досягти влади у Золотій Орді. Це йому не вдалося, не зважаючи на те, що Сартак помер вже наступного, 1257 р., правдоподібно строєний сторонниками Берке. З доручення Менке ханом став малолітний син Сартака, Улаґчі, а в його імені виконувала владу його мати реґентка Баракчін-хатун. Щойно після смерти Улаґчі, ще в цьому самому році, ханський престол отримав Берке і держав його аж до смерти в 1266 р.[58]

З приходом енергійного Берке на ханський престол наступила повна зміна в закордонній політиці Золотої Орди. Він, здавна визнавець мусулманської релігії, не погоджувався з Батиєм, щодо уділювання постійної допомоги для Гулагу в завоюванні Ірану. Причиною непорозуміння було те, що Гулагу в своїй експанзивній політиці ввійшов у конфлікт з багдадським каліфом, головним центром тодішнього мусулманського світу. Це очевидно не відповідало релігійним почуванням неофіта Берке.[59] Другою причиною ворожнечі був спір за Закавказзя, що його здобули татарські війська у війні; як Гулагу, так і Берке висували до нього претенсії. Це довело до вибуху війни між Золотою Ордою і державою ільханів, яка тривала, з перервами, коло сто літ.

Вступивши на престол, Берке найперше відкликав війська з Ірану, а звернув свої зацікавлення на західній, европейський бік. Він відкликав Куремсу, а на його місце вислав енергійного ветерана з угорської кампанії 1240—1241 років, воєводу Бурундая. Бурундай вирішив найперше розбити союз Галицько-Волинської Руси з Литвою, передбачаючи, що цей союз міг би в майбутньому серйозно загрожувати

---

[58] B. Spuler, *op. cit.*, pag. 38—39.
Салих Закиров, *Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом*, Москва 1966, стор. 8.

[59] B. Spuler, *op. cit.*, pag. 42—43.
Салих Закиров, *цит. праця*, стор. 13.

північно-західним посілостям Золотої Орди. На це вказував, згадуваний уже, невдалий, щоправда, похід на Київ.

Галицько-волинський літопис пише, що Бурундай, який «із дуже численним татарським військом, і з великою силою» зайняв місце Куремси, бислав послів до Данила із закликом: »Іду на Литву: якщо ти в мирі (з нами), то йди зі мною». На спільній нараді Данила з Василько̀м та Львом вирішено повинуватись закликові Бурундая.[60] Мабуть вирішальним фактором у цьому була оця «велика сила» татар, яку польський історик Краковскі, обговорюючи похід татар на Польщу в наступному році, оцінює від двадцять до тридцять тисяч війська.[61] Але в похід з татарами на Литву пішов не сам Данило, а Василько. Цей факт відмітив Бурундай, коли, похваливши Василька за співучасть, додав: «хоч і брат твій не ішов».

Незвичайно хитро обдуманий та тонко переведений військово- дипломатичний акт Бурундая вповні виконав своє завдання: розбив союз Галицько-Волинської Руси з Литвою і поставив вчорашніх союзників на довгі роки у вороже до себе становище.

Другий удар на Галицько-Волинську Русь прийшов у наступному 1259 році. Коли всі князі (Данило, Лев, Шварно та і.) були у Володимирі на весіллі в князя Василька, який віддавав свою доньку Ольгу за князя Андрія Всеволодовича до Чернігова, несподівано прийшла вістка, що Бурундай надходить із своїми військовими відділами і вимагає від князів, як своїх союзників, щоб вони вийшли йому на зустріч. Зустрічати Бурундая вийшли тільки Василько і Лев, — а Данило втік до Польщі, а потім на Угорщину. На вимогу Бурундая Василько та Лев мусіли знищити укріплення довкруги своїх городів, перекреслюючи тим усі можливості протитатарського спротиву на майбутнє. При цьому слід згадати про один епізод, що кидає багато світла на майбутнє становище Галицько-Волинської Руси та її стосунки до Золотої Орди. Отож, коли Василько на вимогу Бурундая вимагав від мешканців Холма, тоді столиці Данилової держави, піддатись татарам, вони відмовились і таким чином столиця Холм зберегла свої укріплення.[62] Після цього Василько і Лев, на вимогу Бурундая, прилучились із своїми військами до татарських військ і брали участь у здобуванні Судомира,[63] як примусові союзники.[64]

Похід Бурундая на Польщу і зруйнування укріплень Галицько-Волинської Руси вважають деякі історики за вирішальні події у відносинах цієї держави до Золотої Орди. Зокрема Ґ. Вернадський вважає, що з тим походом є пов'язаний поділ Галичини та Волині на тьми з баскаками на чолі, а тим самим повне підпорядкування цієї держави Золотій Орді. Згідно з твердженням Вернадського «Данило повер-

[60] *ПСРЛ*, т. II, стор. 846; *ГВЛ*, т. II, стор. 60.
[61] Stefan Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956, str. 185.
[62] *ПСРЛ*, т. II, стор. 851. *ГВЛ*, т. II, стор. 63.
[63] *Kronika wielkopolska.* Przetłumaczył Kazimierz Abgarowicz, Warszawa 1965, pag. 268.
[64] Stefan Krakowski, *op. cit.*, pag. 181.

нувся до своєї батьківщини з тяжким серцем, як послушний васаль хана».[65] Перед тим ми старались доказати, що всі твердження нібито Галицько-Волинська Русь була будьколи поділена на тьми є помилковими. Застановімся на хвилину поскільки похід Бурундая змінив взагалі відношення Галицько-Волинської Руси до Золотої Орди. Факт, що суверен держави Данило відмовився від наказу Бурундая вийти йому назустріч має свою вимову. Не менше вимовний є факт, що головне місто Данила, столиця Холм, відкинуло вимогу татар піддатись їм. Чи ж можна допускати, щоб у таких умовах татари переводили поділ незавойованої ще країни на тьми? Чи можна було б залишати баскаків у країні, де навіть оточені ворогом городи відмовляли послуху татарам? Навіщо було тоді Данилові втікати перед татарами закордон, щоб пізніше з власної волі, без примусу, повертатись «послушним васалем хана»? Закордонну політику Галицько-Волинської Руси вирішували обидва князі — Данило і Василько. Сам Василько відмовився переговорювати з легатом Пляно Карпіні про унію з Римом у неприявности Данила, який був тоді в Орді.[66] Чи ж можна подумати, що Василько брав на себе в цьому випадку так далекойдучі політичні зобов'язання? На нашу думку походи Бурундая в нічому не змінили становища Галицько-Волинської Руси до Золотої Орди. Данило аж до смерти вважав себе сувереном своєї держави, складаючи час до часу, як «мирник» (союзник), грошеві суми в такому самому характері, як пізніше кримському ханові складали такі держави, як Москва, Молдавія, часом Волощина, а навіть Австрія («гарач»).[67]

Після походу на Польщу, татари на довший час перестають непокоїти Галицько-Волинську Русь, мабуть тому, що Золота Орда від 1262 року була в війні з перськими ільханами.[68] В боях з перськими військами ільханів відзначився здібний та енергійний військовик та організатор, нащадок Темучіна — Ногай. За воєнні заслуги він одержав у заряд чорноморські степи між долішними бігами Дніпра і Дунаю, а згодом розтягнув своє панування на багатий доходами Крим, що став його опірною базою. Його подружжя з Евфрозиною, донькою візантійського царя Михайла III (1273 р.), дуже скріпило його авторитет назовні і всередині країни. Деякі історики, як Веселовський та Вернадський, думають, що Ногай проголосив себе самостійним ханом.[67] Разом з дуже живою дипломатичною діяльністю, він намагався поширити границі своїх посілостей[68] і закріпити внутрішню єдність тюркських народів, що заселювали йому підлеглі території! Їх підпорядкування законам яси довели в кінцевому висліді до того, що з різних тюркських елементів витворилась одна етнічна група, що ввійшла в історію під назвою ногайців.

---

[65] G. Vernadsky, *op. cit.*, pp. 157—8.
[66] Plano Carpini, *op. cit.*, pag. 219.
[67] Stefan Maria Kuczyński, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w.* Warszawa 1965, pag. 229.
[68] М. Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды.* Саранск 1960, стор. 50.

Олександер Домбровський

РАННЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ІДЕОЛОГІЧНОМУ НАСВІТЛЕННІ СОВЄТСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

I

Розвиток історичних наук в СССР характеризується двома головними етапами — непереможними впливами школи М. Н. Покровського, яка мало рахувалася з фактами історичного минулого й вимагала від дослідника вивчати це минуле з погляду потреб сучасности, тобто советської дійсности, і процесом «емансипації» від тих впливів у наслідок зміни партійного курсу й формального осудження Покровського та його школи. Практикована школою Покровського метода дослідів показалася советським міродайним чинникам наївною і шкідливою не тому, що вона іґнорувала елементарні принципи наукової об'єктивности й спихала советську історичну науку на манівці партійного суб'єктивізму й дилетантизму, а головно тому, що вона явно виказувала свою неповажність, компромітувала совєтську історичну науку й давала арґументи проти неї представникам так званої «буржуазної» історіографії. З другої сторони не від речі буде признати, що школа Покровського була властиво единою, яка виступала явно проти російського імперіялізму та шовінізму, і як така була жорстоко знищена Сталіном, а не відкинена у вільній науковій дискусії. Партійні чинники осудили Покровського, як історика, що, як вони самі казали, не розумів об'єктивних закономірностей історичного процесу, за його вульґаризацію науки, за ліквідаторські концепції у відношенні до історії, як об'єктивної науки, за примітивну соціологізацію історії, за нігілістичне відношення до минулого й за принцип розглядання історичних подій з точки погляду сьогоднішнього дня, згідно з тезою, що історія — це політика, переставлена в минуле.[1] Вони осудили формально Покровського, але фактично не зовсім зірвали з усіма його концепціями. Під виглядом нового, відмінного від школи Покровського курсу історичних дослідів советські міродайні чинники продовжують в дійсності ті методи й концепції, що їх вони закидали Покровському. При цьому всьому советська історична наука, в протиставленні до школи Покровського, стала на захист традиційного російського імперіялізму й шовінізму, реабілітуючи політику царської Росії.

---

[1] *Большая Советская Энциклопедия*, 2-е изд., т. 33, (1955), стор. 492.

Незвичайно наглядно увидатнюються промахи совєтської історичної науки на полі дослідів над античною епохою.[2] На цьому відтинку дослідів завважуємо наглядно, наскільки совєтські дослідники «актуалізують» проблеми античної історії в дусі совєтської дійсности при допомозі методів насильної соціологізації історії, нігілістичного наставлення до античного минулого й принципу розглядання історичних подій з точки погляду сьогоднішнього дня, згідно з тезою, що історія — це політика, переставлена в минуле. Ті самі промахи совєтської історичної науки спостерігаємо й в ділянці дослідів над ранньою історією України.

Більша активність на полі дослідів над проблемами античної історії, а в тому й античного минулого північного Причорноморя, тобто, як кажемо популярно — античної України, в совєтській історичній науці наступила на кілька років до другої світової війни. Перше число академічного квартальника, присвяченого проблемам античної історії — «Вестника древней истории» — появилося щойно 20 років після большевицької революції, тобто 1937 року. До того часу в СРСР не було спеціяльного наукового періодика, що інформував би систематично про осяги совєтської історичної науки на відтинку античности. Цей факт говорить сам за себе. Це виразний симптом нігілістичного відношення до давноминулого, що його совєтські міродайні чинники закинули школі Покровського, але самі пішли по тій же лінії.

В одному з перших чисел «Вестника древней истории» говориться в передовій статті ідеологічного характеру про те, що наука є партійною, й повторюється за Сталіном, що історична наука взагалі, а на античному відтинку зокрема, зобов'язана займатися передусім історією виробу матеріяльних дібр.[3] Курс історичного матеріялізму марксистсько-ленінської редакції скріплено майже повним ізоляціонізмом у відношенні до науки Заходу, включно навіть з цитуванням публікацій учених західнього світу. Щоб обмежити совєтську історичну науку майже виключно до користування марксистською літературою, передові статті «Вестника древней истории» осуджували й морально тероризували деяких совєтських дослідників за те, що вони в своїх працях цитували забагато «буржуазних» учених.[4] І так, напр., обви-

[2] А. М. Домбровский, «К изучению античной истории в СССР», *Вестник Института по изучению СССР*, 3 (31), Мюнхен, 1959, стор. 72—84.
А. М. Домбровский, «Ранневизантийская история в освещении советской науки», *Вестник Института по изучению СССР*, 2 (34)). Мюнхен, 1960, стор. 47—61.
Alexander Dombrovsky, „Soviet historians on christianity and its antecedents", *Religion in the USSR*, Munich, 1960, p. 219—225.
Alexander Dombrowsky, „Zum Studium der Antike in der UdSSR", *Sowjet Studien* (Institut zur Erforschung der UdSSR), München, (1960), Nr. 8, S. 91—104.
A. Dombrowsky und J. Valensky, „Zur Interpretation der Geschichte der antiken Philosophie in der gegenwärtigen Sowjetwissenschaft, *Sowjet Studien*, München, (1962), Nr. 13, S. 91—111.

[3] Выше идейный уровень исторической науки, 1946. *ВДИ 4.*

[4] Против низкопоклонства перед иностранщиной в области древней истории, 1948, *ВДИ 1.*

нувачено професора ленінградського університету С. Я. Лурье в тому, що він у своїй праці про Геродота, тобто головне джерело до ранньої історії України, оперся на поглядах західно-европейських учених, ігноруючи при тому твори Маркса й Енґельса та советську літературу до цього предмету.

Одним з наявних доказів узалежнення історичних дослідів на відтинку античної історії, а зокрема античного минулого північного Причорноморя, від політичного курсу КПСС являється широке розгорнення дослідів над слов'янознавством включно з проблемою етногенези слов'янства й так званої «праслов'янської колиски». Глибшою причиною советського панславізму й слов'янофільства є загальне ідеологічне й політичне цілеспрямування СССР, а безпосередньою причиною стала політика гітлерівської Німеччини й зв'язані з тим події. В 1938—1939 роках наступила повна реорганізація советського слов'янознавства, а згодом були покликані до життя окремі інститути й комісії слов'янознавства та комітети вже чисто політичного характеру для ведення антинімецької пропаґанди серед слов'янських народів. Овочем такого посилення дослідів на відтинку праслов'янської етногенези, головно етногенези східнослов'янських народів, стали, між іншим, такі праці як «Славяне в древности» (Москва, 1946), опубліковані досліди акад. Державина про етногенезу східного слов'янства і т. д.[5]

Поруч з панславізмом, на тлі домінуючої ідеї політично-культурного примату російського народу між слов'янами взагалі, а східними слов'янами особливо, здобула в советській історичній науці право громадянства теза про спільність етногенетичного процесу східних слов'ян, тобто — українців, білорусів і росіян, що в дальшому прислужилося до сформулювання компромісової тези про історичну приналежність Київської Руси в політично-державному й культурному аспекті до спільної історії цих трьох народів.

Нав'язування до пра- і ранньоісторичних традицій у питанні етногенези східнослов'янських народів, що творять кістяк етнічної будови СССР, і аспірації російського політичного центру на політично-культурний примат російської гілки східного слов'янства, створили пригоже духове підсоння для народження націоналістичних тенденцій, форсованих в советській історичній науці партійними чинниками головно підчас другої світової війни і після неї. В цьому відношенні советська історична наука справді зірвала з ідеологічними напрямними формально осудженої школи Покровського, яка карбувала минуле Росії, як «тюрму народів» і витягала на світло денне усі неприємні для російської історіографії факти з історії царського самодержавства. Після розгрому школи Покровського, якого ще в 1933 році вважали ортодоксальним марксистом, і впровадження нового курсу в відношенні до минулого Росії, прийшла черга й на ідеалізування пра- і

[5] П. К. Урбан, *«Смена тенденций в советской историографии»*, (Институт по изучению СССР), Мюнхен, 1959, стор. 10—11.

ранньоісторичної доби східного слов'янства очевидно з його російською гілкою на чолі.

В 1950 році Сталін виступив проти теорій відомого совєтського мовознавця Марра.[6] Як відомо, Марр стояв на становищі, що мова є одною з надбудов над економічною базою й що зміна економічної бази спричинює також і зміну мови. Згідно з поглядом Сталіна, мова не відноситься ні до бази, ні до надбудови. При цьому перехід мови із старшої стадії в новішу проходить не революційним шляхом загибелі старших елементів і появи молодших, а шляхом поступового завмирання старшої стадії при рівночасному повільному наростанні нових мовних елементів. Згідно з цим поглядом, елементи сучасної мови були закладені ще в давньому минулому, перед епохою рабства. Перед совєтськими дослідниками постало завдання знайти в давній давнині етнічну групу, мову якої можна б назвати праслов'янською. Виходячи з позицій автохтонности слов'ян на території між Вислою й Дніпром, совєтські дослідники стали робити зусилля, щоб довести, при допомозі археологічних та історичних аргументів, правильність Сталінового погляду.

Численні публікації на цю тему виказали не завжди однакові погляди серед совєтських дослідників. Захищаючи тезу автохтонности слов'янства у Східній Европі та спільність етногенетичного процесу східного слов'янства, совєтські дослідники стали перебільшувати культурну ролю автохтонного населення колишньої Скитії, тобто північного Причорномор'я, а рівночасно обмежувати значення культурних впливів грецьких колоній в античному Причорномор'ї та їхньої метрополії. Згідно з поглядом совєтських дослідників, місцеві етнічні групи, тобто — племена, не обмежувалися до пасивного сприймання грецької культури, а приймали активну участь у створенні нової синтетичної культури на праукраїнській території. В наслідок змішання культурних елементів місцевого населення північного Причорномор'я і грецьких колоній, стало можливим говорити про синтезу тих двох культур та вживати такі терміни як, напр., «греко-скитська культура» та «греко-сарматська культура». В наслідок змішання культурних елементів двох вищезгаданих чинників, тобто місцевого й імпортованого, часто з перевагою місцевих впливів, дана культура, як синтеза двох різних елементів, не є вже копією грецького оригіналу, а має оригінальний характер та з деяких поглядів стоїть навіть вище від культурних надбань населення самої Греції.

Греко-скитська й греко-сарматська культури, згідно з поглядом совєтськтих дослідників, не залишилися без впливів і на слов'ян. Такі дослідники, як Гайдукевич, Капошина[7] й інші, вважають, що розквіт культури грецьких колоній північного Причорномор'я був у великій мірі зумовлений порівняльно досить високим рівнем культури

[6] 1950, *ВДИ 2.*

[7] В. Гайдукевич — С. Капошина, «К вопросу о местных элементах в культуре античных городов севернаго Причерноморья», *«Светская Археология,* XV.

місцевого населення, отже в першу чергу осілих, хліборобських племен, а відтак навіть і деяких півкочових, що не стояли на перешкоді колонізаційному процесові грецького елементу на побережжі Понту. Отже, як підкреслюють деякі совєтські дослідники для піддержання своєї тези про значення місцевого населення для розквіту грецьких колоній, деякі грецькі колонії мали бути засновані на місцях, де перед тим знаходилися оселі місцевого елементу. Деякі з них носили назву, прим., Пантикапей, Керкенітида, Тирамба. С. Жебелев[8] й інші совєтські автори, на підставі не дуже-то вдалої інтерпретації вісток Стефана Візантійського, вважають навіть, що скити деколи навіть сприяли грецькій колонізації, тоді як звідомлення інших античних письменників заперечують такий погляд.

Стоячи на становищі тези про симбіозу культур місцевого елементу північного Причорномор'я з культурою грецьких колоній, як двох рівнорядних, або майже рівнорядних чинників, В. Блаватський[9] пропонує притримуватися нової періодизації ранньої історії України. Він розрізняє старий період (7—5 ст. до н.е.) грецької колонізації північного Причорномор'я, коли-то грецькі колоністи повністю придержувалися привезеної з метрополії культури, середній період (5—1 ст. до н. е.), коли-то культура грецьких колоній змішалася з культурними елементами місцевого населення й, затративши первісне духове обличчя метрополії, стала геллено-варварською синтезою, і період змішання із сарматською культурою (1 ст. до н. е. — 4 ст. н. е.). Щоб якоюсь мірою зв'язати т. зв. геллено-скитську культуру з культурою слов'ян, дехто з совєтських дослідників, напр., М. Артамонов[10] намагається довести, що скити навіть були автохтонами. Свою тезу Артамонов формулює у той спосіб, що не лише, як він каже, скити західної частини Скитії, так званої землеробної, але й номадні племена степової полоси Придніпров'я, були автохтонами, тобто давньо-осілим елементом. А так звані «скити», про яких говорять античні письменники, що вони прийшли на територію північного Причорномор'я з Азії, змішалися із справжніми місцевими скитами — осілим елементом — і злилися в єдиному етнічному субстраті. В совєтській історичній науці існує погляд, що перші грецькі колонії були закладені з метою нав'язання торговельних зв'язків з місцевим населенням, тоді як такі знавці античної історії північного Причорномор'я, як Ростовцев, уважають, що первісні грецькі поселення мали характер риболовних баз. Навіть подавання хронологічних даних про заснування тієї чи іншої грецької колонії на північному побережжі Понту базується до певної міри на поглядах совєтських дослідників про залежність постання грецьких колоній від рівня культури місцевого населення.

Ці, так сказати б, «патріотичні» тенденції в дослідах совєтських учених іноді доходять до суперлятивів і прибирають форму явного

---

[8] С. Жебелев, *Возникновение Боспорского государства*, Изв. АН. Отдел Общественных Наук, т. 10 (1930).

[9] В. Блаватский, *Античная культура в Северном Причерноморье*, Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культури, XXXV.

[10] М. Артамонов, «К вопросу о произхождении скифов», *ВДИ* 1950, 2.

ідеалізування автохтонного елементу з праісторії й ранній історії України. Так, совєтські історики беззастережно приймають подавані античними письменниками леґенди про хоробрість і непереможність скитів, що основані головно на оповіданні Геродота про похід Дарія на скитів та повторювані пізнішими античними авторами, які в своїх згадках і описах Скитії та її мешканців прийняли Геродотову Скитію, як свого роду історіографічний канон, і, щоб надати й своїм творам ориґінального, повного екзотики характеру, й собі нав'язували до «скитської» тематики й до ідеалізування варварських народів і племен з передгеродотової доби на тлі напівмітичної географії, зокрема казкової країни гіпербореїв. Тому в творах деяких пізніших античних письменників можна подибати більше фантастичного елементу стосовно племен антинчого Причорноморя, ніж у Геродота, який фактично зірвав з мітографічним насвітлюванням історії його попередників, грецьких логографів, і прийняв позицію історика-реаліста, що одначе аж ніяк не означає, що Геродот, як дитина своєї епохи, був цілковито вільний від тих течій, які опановували тодішню грецьку історіографію. Такі сліди ідеалізування античної історії північного Причорноморя можна добачити також і в змальовуванні совєтськими дослідниками та в перебільшуванні ролі та ориґінальности згаданої вище синтези культур місцевого й грецького елементу, в підкреслюванні Блаватським[11] своєрідности й високого стилю воєнної тактики греків з причорноморських колоній і перебільшеного достосовування культурного рівня місцевого населення, включно з напівномадами, до культури грецьких колоній.

Ці «патріотичні» тенденції стоять у зв'язку також і з тезою про так зване протослов'янізування кімеро-скито-сарматської доби в розумінні неґування міґраційного процесу раннього слов'янства й прийняття тези про праслов'янський автохтонізм. Починаючи, мовляв, від епохи трипільців, через згадуваних у Геродотовій Скитії «скитів-землеробів», калліпідів, аладзонів, неврів, гетів та інших племен, здавна осіле, хліборобське населення пережило всі лихоліття праісторичної й ранньоісторичної доби, витримало інвазії степових кочовиків та , міцно вкорінене довгими століттями у прадідну землю, вийшло згодом на історичну арену, як слов'янські племена. Ми погоджуємося з цією тезою. Інша справа, що ці тенденції базуються не на українському, а на совєтсько-російському патріотизмі, в центрі якого знаходиться Москва в етнічному й політичному сенсі.

Питання, що йому представники совєтської історичної науки присвячують головну увагу на відтинку дослідів над античною історією, — це справа античного рабства. Йдучи беззастережно по лінії поглядів клясиків марксизму, совєтські історики вважають, що госпо-

[11] В. Блаватский, «Осада и оборона в античном Причерноморье», *Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры, XVI.* Блаватський присвятив багато уваги в своїх працях питанню матеріялів до античної фортифікації в північному Причорномор'ї, про Боспорську кінноту й воєнне ремесло в загальному.

дарство античної епохи базувалося головним чином на основах рабовласницької системи. Далі приймається погляд, що рабовласницька система була начальним фактором соціяльного процесу в античному минулому північного Причорноморя, який проходив у формі різних соціяльних криз, клясової боротьби, повстання рабів і подібних явищ соціяльної натури, та що методи продукції в античному Причорномор'ї базувалися іменно на тій же рабовласницькій системі. Наскільки цей погляд совєтських дослідників є хитким у світлі наукової критики можна завважити хоча б з того, що такий знавець історії античного Причорноморя, як Ростовцев,[12] висунув тезу про існування на Боспорі й у Скитії певної форми февдалізму. Оповідання Геродота про похід Дарія на скитів, де виступають по скитському боці різні князі та начальники родів, як начальники військових частин, тобто, мабуть окремих військових дружин, також свідчить про слушність тези Ростовцева, бо каже про певні, характеристичні тій добі, форми февдалізму. Недавно померлий знавець історії античного Причорноморя і, зокрема, епіграфіки тієї доби, Андрій Коцевалов,[13] також рішуче відкинув погляд совєтських дослідників і прихилився до тези Ростовцева. Досліджуючи соціяльні й господарські відносини північного Причорноморя в античну епоху й взагалі всієї так званої скитської території, совєтські дослідники звернули головну увагу на текст Страбона (VII, 3, 7—8). Згідно з опінією А. Смірнова,[14] цей текст мав би свідчити про те, що методи продукції у Скитії мали базуватися на рабовласницькій системі, а згідно з опінією В. Равдонікаса[15] — свідчить про існування примітивного комунізму. Тимчасом, як це виказав Коцевалов,[16] опінія Смірнова була оперта на невірному тлумаченні тексту Страбона, а опінія Равдонікаса базувалася на неправильному розумінні поняття «скитів». Равдонікас помішав справжніх скитів, що виступають у Геродотовій Скитії, з іншими кочовими племенами, яких Страбон назвав у ширшому розумінні «скитами». До речі буде пригадати, що справжні скити, які опанували на кілька століть політичну ситуацію в евразійських степах, накинули свою назву іншим номадним і осілим племенам даного терену, що й залишило сліди в античній літературі. Тому в етнографічному й етнологічному матеріялі Геродотової Скитії натрапляємо на такі, на перший погляд, парадоксальні терміни, як «скити землероби», «скити орачі», поруч зі скитами-номадами.

---

[12] M. Rostovtseff, *Cambridge Ancient History*, vol. VIII (Cambridge 1930), p. 583.

M. Rostovtseff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, vol. II (Oxford, 1941), p. 770.

[13] А. Коцевалов, *Античная история и культура Северного Причерноморья в советском научном исследовании* (Институт по Изучению Истории и Культури СССР), Мюнхен, 1955, стор. 11—21.

[14] А. Смирнов, *Рабовладельческий строй у скифов-кочевников*, Москва, 1935.

[15] В. Равдоникас, Сообщения Государственной Академии Истории Материальной Культури, IX—X, (1931), стор. 27, *Готский Сборник*, — *Известия ГАИМК*, XII, 1—8, 1932, стор. 69.

[16] Коцевалов, *op. cit.*, стор. 14—21.

Такі, на перший погляд, парадоксальні поняття в етнографічному аспекті полягають у тому, що справжні скити, як номади VII чи VI століття до нашої ери, не могли бути рільниками. Ці терміни відносяться, очевидно, до осілого, хліборобського населення праукраїнського терену, що його завоювали кочові наїздники з азійських степів, і накинули йому свою панівну назву. Тому-то назва «Скитія» затрачує з часом своє чисто етнографічне поняття і стає поняттям суто географічним, що вдержалося аж до середньовіччя.[17] А. Коцевалов вважав, що Страбон (VII 3, 7) говорить про первісний комунізм не у скитів у справжньому значенні того терміну, тобто не у скитів Геродота, а, наприклад, у массагетів або у савроматів, як це виходить з етнографічного матеріялу того ж Геродота (I, 216 і 4, 116).[18] Таким чином теза А. Смірнова, що методи продукції у Скитії мали полягати на рабовласницькій системі, і теза В. Равдонікаса про існування примітивного комунізму серед справжніх, тобто Геродотових скитів, — є сумнівними в розумінні наукової об'єктивности.

Окрему сторінку дослідів в совєтській історичній науці займає історія революцій рабів в античному світі. Це питання, що його радянські дослідники найбільше «актуалізують» згідно з постулятами сьогоднішнього дня, висуваними тими самими міродайними чинниками, які формально осудили школу Покровського за принцип розглядання історичних подій з точки погляду сьогоднішнього дня, згідно з тезою, що історія — це політика, переставлена в минуле. Досліджуючи соціяльні відносини ранньої історії України, совєтські дослідники зупиняються головно над так званою революцією рабів на Боспорі під проводом Савмака, насильно соціологізуючи історію даного повстання. Такі дослідники, як С. Жебелев,[19] В. Струве[20] й інші вважають, що під кінець II століття до нашої ери вибухла на Боспорі революція скитів-рабів під проводом Савмака, також раба, проти боспорського царя Пайрисада. Проти насильної соціологізації історії повстання скитів під проводом Савмака виступали такі вчені, як Ростовцев, Коцевалов[21] та інші. Вони поставили під сумнів методи філологічної інтепретації даного джерела, на якому спираються дослідники в СССР, тобто — декрету херсонеситів у честь Діофанта, полководця Мітридата Евпатора, та відкинули висновки історичного характеру, спрепаровані представниками совєтської історичної науки. Вважаючи, що лише сильний військовий відділ міг у короткому часі заволодіти Боспором,

---

[17] Alexander Dombrovsky, The general charakteristics of the Scythia of Herodotus, *Proceedings* (Shevchenko Scientific Society, Historical-Philosophical Section), vol. I. New York—Paris, 1951, p. 48—51.

Alexander Dombrovsky, „The genesis of the geographical notion of Scythia in the ancient world, *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, vol. V, Nr. 2, 3 (16—17), (1956), p. 1178—1187.

[18] Коцевалов, *op. cit.*, стор. 16—17.

[19] С. Жебелев, Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре, *ИГАИМК*, 70 (1933), 2-е вид. — ВДИ, 1938, 3.

[20] В. Струве, *Восстание Савмака*, ВДИ 1950, 3.

[21] Коцевалов, *op. cit.*, стор. 22—26.

захопивши Теодозію і Пантикапей, Коцевалов припускає, що під «скитами зі Савмаком на чолі» треба радше розуміти військо скитських наємників боспорського царя, командиром якого був Савмак. Сам Савмак, дуже можливо, не був навіть скитом, лише належав до боспорської аристократії.[22] Тому немає підстав твердити, що повстання Савмака було соціяльною революцією та бачити в «скитах зі Савмаком на чолі» представників гнобленої кляси, тобто рабів, закріпачених чи експлуатованих вільних людей, як це вважають представники совєтської історичної науки. Коцевалов навіть допускає, що це міг бути палацовий переворот, організований командиром скитського відділу Савмаком. Існує замало даних про соціяльні відносини в північному Причорномор'ї, щоб на їхній підставі можна було реконструювати певну картину соціяльної структури даного терену й дійти до таких сміливих висновків, до яких дійшли представники совєтської історичної науки. В одному тяжко погодитися з Коцеваловим, а саме, що він категорично неґує тезу про автохтонізм слов'янства, а навіть про існування слов'янського елементу на праукраїнській території від дуже давніх часів, тобто на довгі століття перед нашою ерою, — що я й висунув як закид у своїй рецензії на згадану працю Коцевалова.[23]

Не можна заперечити факту, що представники совєтської історичної науки за останніх кільканадцять років, головно після війни, проробили досить багато на відтинку античної історії, а зокрема античної історії північного Причорномор'я. Протягом цього часу проведено численні розкопки на місцях, де колись знаходилися грецькі колонії, та знайдено багато нового й цікавого матеріялу, що поширює горизонт археологічного знання цього терену. Згадані розкопки причинилися також і до уточнення топографічних даних окремих колоній, як Ольвія, Пантикапей, Херсонес й інші. Совєтські дослідники поробили деякі влучні поправки в відношенні до періодизації панування боспорських володарів, а дослідник нумізматики, А. Зограф, причинився до точнішого визначення хронологічних даних щодо монет античної епохи північного Причорномор'я. Досліди на полі епіграфіки також внесли новий матеріял у значення античної історії північчого Причорномор'я. Користь для науки принесли головно деякі праці монографічного характеру: обмежені якоюсь вужчою темою, вони не мали змоги, або не були змушені показувати тенденції історичного матеріялізму марксистсько-ленінської редакції та стати через те пропаґандивною літературою псевдонаукового характеру. Інша справа з працями синтетичного характеру. Намагаючися подати синтезу античної історії північного Причорномор'я, вони якнайточніше узгляднювали насамперед ідеологічне тло в дусі марксизму-ленінізму і часто «перевиконували» це партійне замовлення на шкоду науці. Тому, хоч під кіль-

---

[22] *Ibidem*, стор. 26.

[23] Гляди — моя рецензія на згадану працю Коцевалова — *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, vol. VI, Nr. 3—4 (21—22), (1958), p. 1436—37.

кісним поглядом советська історична наука й присвятила багато уваги ранній історії України, під якісним поглядом користь з того ще не вийшла великою.

II

Після смерти Сталіна наступило формально часткове відпруження атмосфери й на відтинку історичної науки, тобто позникали із сторінок советських наукових видань яскраві вияви культу особи та разячі симптоми страху в наслідок притуплення терору. Даються також завважити тут і там несмілі вияви свобіднішої думки в насвітлюванні поодиноких явищ і фактів, очевидно, в дусі марксизму. Але суттєво не зайшли жодні зміни. Форсований партією й урядом курс за Сталіна на відтинку советської історичної науки, в даному випадку в ділянці античної історії й ранньої історії України, продовжується далі в умовах створення позірних форм деякої лібералізації на ґрунті наукового життя. На місце Сталіна згадується тепер частіше Леніна, до теоретичних міркувань якого достосовуються розв'язки поодиноких проблем історії взагалі, а в тому й античної, на що вказує м. і. одна з редакційних статтей.[24] Автор іншої редакційної статті[25] признає з роззброюючою щирістю, що одною з черт советської історіографії являється її партійність (sic!). Та черта советської історичної науки, каже він далі, являється давно об'єктом нападів з боку «адептів буржуазійної ідеології».

Насильне соціологізування історії в стилю марксизму-ленінізму й інтерпретація поодиноких фаз і явищ історичного процесу в дусі нігілістичного відношення до минулого триває далі. І так напр., у зв'язку зі статтею С. Я. Лурье,[26] який атакує концепцію С. А. Жебелева про повстання Савмака, забрав голос на сторінках Вестник'а Древней Истории Гайдукевич[27] в обороні тез Жебелева. Оспорюючи протилежну тезу до концепції Жебелева, А. С. Коцевалова[28] та М. Ростовцева[29] й нарешті самого Лурье, Гайдукевич стоїть на позиціях, що це була революція скитів-рабів на чолі з рабом Савмаком. Повстання Савмака — він каже — це не звичайний результат етнічного антагонізму (скити — греки), а вислід внутрішніх класових противорічностей, питомих Боспорській рабовласницькій державі. Рух Савма-

[24] «За глубокое овладение теоретическим наследием Ленина», *Вестник Древней Истории*, 1957, ч. 1, стор. 3—16.

[25] «Поворотная веха в развитии исторической науки», *В.Д.И.*, 1957, ч. 3, стор. 3—12.

[26] С. Я. Лурье, Jeszcze o dekrecie ku czci Diofantosa", *„Meander"*, 1959, № 2, стор. 67—78.

[27] В. Ф. Гайдукевич, «Еще о восстании Савмака», *В.Д.И.*, 1962, ч. 1, стор. 3—23.

[28] *Наукові Записки* Інституту історії матеріяльної культури АН УРСР, I (1937), стор. 109—114.

[29] M. Rostovtzev, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, III, Oxford, 1941, p. 1512.

ка — це, мовляв, виступ низових верств населення проти пануючої соціяльної верхівки, що пригнічувала й експлуатувала працюючих, значна маса яких складалася із скитів. При кінці своєї статті Гайдукевич ще раз підносить заслугу Жебелева за те, що він, мовляв, виявив соціяльний характер повстання Савмака, розглядаючи його, як рух пригнічених мас проти своїх експлуататорів. На виступ Гайдукевича відгукнулася Э. Л. Казакевич[30] у своїй статті порядком дискусії також на сторінках Вестник'а Древней Истории, яка, хоч і сприймає інтерпретацію та подану Гайдукевичем реконструкцію фактологічного матеріялу про повстання Савмака, всеж таки висуває погляд, що немає підстав уважати Савмака рабом. Казакевич заявляє в своїй статті, що вона не думає оспорювати в засаді концепцію Гайдукевича, як знавця історії Боспорського царства. Заходить питання, чи висловлена тут льояльність для наукового авторитету Гайдукевича не являється насправді примусовою даниною на річ офіційного курсу, якого чільним представником є, в даному випадку, Гайдукевич. Після свого виступу в обороні концепції Жебелева та після появи знаменної, як на советські обставини, статті Козакевича, Гайдукевич повернувся ще посередньо до тої тематики, не заторкуючи зрештою самої проблеми повстання Савмака. В своїй статті[31] про деякі питання економічної історії Боспорської держави на сторінках того ж Вестник'а Древней Истории Гайдукевич подає посереднім шляхом історично-економічне тло для того ж повстання Савмака, змальовуючи процес поселення осілих скитів на врожайних грунтах довкола Боспорської держави, яка згодом почала принимати енергійні міри з метою захопити ці грунти під свою владу та експлуатувати осілих скитів-хліборобів. Таким чином, мовляв, приблизно в середині IV століття Боспор мав уже до своєї розпорядимості розлогі врожайні простори — по обидвох сторонах Керченського проливу, а також чисельне населення, головно автохтонне, що працювало на рілі. Саме експлуатація того місцевого, хліборобського населення була головним джерелом, з якого боспорські володарі черпали велику скількість зерна, головним чином для експорту. Поперше, Гайдукевич мабуть дещо прискорює процес опанування Боспором ґрунтів і хліборобського населен осілих скитів (середина IV століття), бо скити почали масово осідати щойно в IV столітті,[32] а захоплення їхніх ґрунтів та їх самих під владу Боспорської держави й постепенний процес «експлуатації» мусіли наступити дещо пізніше; можливо в III ст. завершився цей процес. А подруге, називання недавно осілих скитів «аборігенним» населенням, як це робить Гайдукевич, йде по визначеній з гори лінії загально прийнятого в советській історичній науці курсу насильного «автохтонізування» скитів та змішування їх із слов'янським еле-

[30] Э. Л. Козакевич, «К полемике о восстании Савмака», *В.Д.И.*, 1963, ч. 1, стор. 57—70.

[31] В. Ф. Гайдукевич, «Некоторые вопросы экономической истории Боспора», *В.Д.И.*, 1966, ч. 1, стор. 47—64.

[32] M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, Bonn und Leipzig, 1921, S. 101.

ментом, як етнографічною базою етногенетичного процесу східньоєвропейських народів. Тому представники совєтської історичної науки стараються до певної міри ідеалізувати скитів, промовчуючи рудиментаризми їхніх звичаїв, що випливали з евразійського номадизму, що не покривається з описом скитського життя й їхніх звичаїв в античних джерелах, зокрема в Геродотовій Скитії. Скитське питання є піддане на ґрунті совєтської історичної науки подвійній спробі ідеологічно-пропаґандивного експериментування. З одної сторони воно є розв'язуване шляхом надмірного соціологізування в стилі інтепретації повстання Савмака та згаданих нами проблем економічної історії Боспорської держави, а з другої політизування ранньої історії шляхом актуалізування деяких її проблем у дусі совєтської дійсности. Вправді Гайдукевич признає на іншому місці,[33] що немає підстав розглядати грецьку колонізацію в цілому, як процес, що проходив шляхом воєнного наступу на колонізовані простори, але — він каже далі, — і такий «мирний» шлях не перешкоджував грецьким колоністам у процесі дальших акцій поневолювати нижчу класу місцевого населення та обертати її в експлуатовану масу. Та тут, признає Гайдукевич, маємо до діла із складнішим процесом, ніж звичайним явним завоюванням, бо вищі верстви місцевих племен мали спільність економічних інтересів з інтересами грецьких колоністів, що й дозволяло грекам закріпитися в колоніях. Спрощуючи питанння, можемо сказати, що вищі верстви (в совєтській термінології — «класовий ворог») співпрацювали з окупантом. На маргінесі сказавши, в асоціяції думок Гайдукевича ми натрапляємо тут глибоку аналогію до політично-суспільно-економічних умов совєтської дійсности, бо спільність економічних інтересів совєтської буржуазії, що походить з народніх мас поневолених Москвою народів, з інтересами совєтської держави (державного капіталізму) помагає вдержуватися совєтській владі й системі на окупованих і експлуатованих Москвою теренах (напр. Україна). В даному випадку маємо до діла з поневоленням політичного, суспільного й економічного характеру, і то без слідів насильного соціологізування й політизування теоретичних проблем новітньої історії східньої Европи. Очевидно, що верхівкам місцевих племен імпонував вищий рівень грецької культури, але ж Гайдукевич занадто ґенералізує справу, бо принимання взорів грецької культури не мусіло йти завжди в парі зі співпрацею згаданих верхівок з грецькими колоністами в аспекті соціяльно-економічного поневолювання нижчих верств місцевого населення. Коли б було насправді так, як вважає Гайдукевич, то історія грецьких колоній на північному Причорномор'ї не була б пройшла під знаком таких ударів з боку причорноморських племен. Звичайно, «класовому ворогові» треба приписувати всі неґативи, а маси ідеалізувати й змальовувати в авреолі мар-

[33] В. Ф. Гайдукевич, *История античных городов северного Причерноморья*, Античные города северного Причерноморья, (Москва—Ленинград, 1955), стор. 23—147.

тирології соціяльно-економічного характеру, бо так вимагає марксизм-ленінізм.

Як ми вже згадали, представники советської історичної науки «розв'язують» скитське питання шляхом політизування історичних явищ і фактів давноминулого в дусі советської дійсности. Ми зустрічаємо в советській історичній літературі виразні тенденції перебільшування ролі скитів під оглядом політичним та культурним і всякого роду ідеалізування. Ці тенденції проходять часто в формі незначних натяків, як це робить напр., Цветаева, чи Тюменев,[34] а іноді переступають межі наукової пристойности. Блаватский[35] переоцінює скитів на тлі дослідів їхньої воєнної тактики. Той же самий автор на іншому місці,[36] здається, недоцінює впливів грецької культури на місцеві племена північного Причорноморя, а зате підкреслює, що процес культурних впливів не був односторонним, бо не лише місцеве населення підпадало під впливи грецької культури, але й греки підпадали деяким впливам з боку місцевих племен. Такі тенденції зустрічаємо також у советських виданнях, публікованих українською мовою.[37] Причини такого завуальованого ідеалізування скитів у советській історичній науці вияснює нам нарешті Толстов,[38] який каже, що скито-сарматський субстрат відіграв виїмково велику ролю у формуванні більших народів «нашей страны, в том числе и русского народа». В останньому часі — каже він далі — в советській філологічній літературі проходить рішальний перегляд питання «о лингвистической приналежности скифов и об исторической преемственности скифо-сарматских племен и восточних слов'ян» (стор. 24 — sic!). У світлі вище сказаного розуміємо тепер повністю тенденції форсування скитського питання в ідеалізаційному дусі. Так отже советські міродайні чинники потребують відповідно спрепароване скитське питання з метою «виказання» спільного раннеісторичного етнічного субстрату в етногенетичному процесі сучасних східньоевропейських народів

---

[34] Г. А. Цветаева, «Конференция по изучению процеса исторического развития античных государств Северного Причерноморья», *В.Д.И.*, 1956, ч. 4, стор. 169—172.

А. И. Тюменев, «Изучение истории древней Греции в СССР за сорок лет (1917—1957 гг.)», *В.Д.И.*, 1957, ч. 3, стор. 28—41.

[35] В. Д. Блаватский, *Очерки военного дела в античных государствах северного Причерноморья*, Причерноморье в античную эпоху, вып. 7, (Москва, 1954).

[36] В. Д. Блаватский, «Процес исторического развития и историческая роль античных государств северного Причерноморья», *Вопросы Истории*, 1960, ч. 10, стор. 76—88 (Доклад на XI Міжнародньому Історичному Конгресі).

[37] *Нариси стародавньої історії Української РСР*, Київ, 1959, стор. 114 і дальше.

І. Г. Шовкопляс, *Археологічні дослідження на Україні (1917—1957)*, Київ, 1957, стор. 166—8.

М. С. Думка, *Про медицину скіфів* (історико-медичне дослідження), Київ, 1960.

[38] С. П. Толстов, «Среднеазиатские скифи в свете новейших археологических открытий», *В.Д.И.*, 1963, ч. 2, стор. 23—45.

(українського, білоруського й російського) та тим самим оправдання тези про існування «одного советського народу», а то й оправдання ґеноцидного експериментування в напрямі здійснення ідеї «злиття народів», нової редакції старої шовіністичної ідеї, щоби «всі слов'янські ріки злилися в одно русское море». Такі й є важливіші напрямні курсу советської історичної науки в насвітленні ранньої історії України — насильне соціологізування в стилі марксизму-ленінізму та політизування в дусі російсько-імперського шовінізму. Після форсування ідеї т. зв. спільности початкового, київського періоду нашої історії, приходить черга на тезу спільности раннєісторичного етногенетичного процесу східньослов'янських народів на етнографічному ґрунті, нібито спільного скито-сармато-слов'янського субстрату.

ЧИ ВИ ВЖЕ ВИРІВНЯЛИ ПЕРЕДПЛАТУ
«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» ЗА 1967 РІК?
ВІДНОВІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ Й НА 1968 РІК
НАШ ЖУРНАЛ Є ОДИНОКИМ УКРАЇНСЬКИМ ІСТОРИЧНИМ КВАРТАЛЬНИКОМ У ВІЛЬНОМУ СВІТІ.

о. І. Назарко ЧСВВ

ЛИСТ ЄПИСКОПА СУШІ ДО ГЕТЬМАНА І. ВИГОВСЬКОГО

У Ватиканському архіві, в окремому відділі під назвою «Fondo Garampi»[1] зберігається досьогодні латинський переклад цікавого листа Холмського єпископа (1652—1685) Якова Суші до гетьмана Івана Виговського. Переклад листа зроблено на латину для нунція Ґарампі.[2] Одначе в Ватиканській бібліотеці є ще й інший примірник цього листа і то в цілості п. н. «Litterae ad Ioannem Wyhowski, Ducem Exercitus Zaporosiani, vulgo Cosatici, a Ioanne Susza, Eppo Chelmenti et Belsensi».[3] Під час свого побуту в Римі в 1664—1666 рр. єпископ Суша мав у своїх руках цей переклад свого листа і власною рукою поробив на марґінесі різні доповнення та примітки.

Для ліпшого зрозуміння змісту й цілі цього листа, нам треба пригадати важливіші історичні події тих часів.

ІСТОРИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ

В половині XVII століття Богдан Хмельницький зорганізував повстання проти польського гніту. На весні 1648 р. Хмельницький виграв перші бої з поляками на Жовтих Водах і під Корсунем. З новозорганізованою армією Хмельницький розбив поляків під Пилявцями, а епопею воєнних успіхів закінчив тріюмфальним в'їздом до Києва. В 1649 р. Хмельницький загнав поляків під Збараж, відтак рушив назустріч польському королеві під Зборів, де 18 серпня 1649 р. підписано Зборівський трактат.[4] Третя точка Зборівського трактату домагалася повної ліквідації з'єднання (Унії) на Козацьких землях, а п'ята точка вимагала звороту церков і церковних маєтків. У 1652 р. Зборівську угоду змінила Білоцерківська, яка про Унію вже не говорила нічого. Тому, що Польща заключила мир із Кримським ханом, Хмельницький був змушений заключити сумної пам'яти Переяславський мир 1654 р. Москва виповіла війну Польщі. Переяславська угода потягнула за собою нові й тяжкі терпіння для з'єдиненої Церкви. Де станула московська стопа, там зовсім пропадало з'єднання, бо

---

[1] Arch. Secret. Vatic., Fondo Garampi, n. 20, B.

[2] Giuseppe Garampi був Апост. Нунціем у Польщі в 1772—1775 рр.

[3] A.S.V. Barb, Lat. 2585, f. 60—68, 69—71, 80—83.

[4] М. Грушевський, Історія України-Руси, Нью-Йорк 1956, т. VIII, стор. 212 і 213.

москалі руйнували уніятські церкви, манастирі, школи, розганяли, а то й убивали з'єднених священиків і монахів.[5]

Після смерти гетьмана Богдана Хмельницького (1657 р.) почався один з найсумніших періодів української історії, званий «Руїною».[6] Гадяцький договір з 1658 р. був «тільки» новим, виправленим виданням Зборівської угоди.[7] Остаточним вислідом цих торгів був поділ України на Лівобережну (під Москвою) і Правобережну (під Польщею), що довершився договором в Андрусові 1667 р. Не кращою була доля української церкви. Київський з'єднений митрополит Антін Селява, блукаючи помер 1655 р., а король не хотів іменувати нового митрополита. З'єднена митрополія залишилася необсадженою впродовж повних десять років.[8]

Саме в такий бурхливий час прийшлося жити й діяти одному з чільних наших Владик: Холмському владиці Якову, Іванові Суші.

ЄПИСКОП ЯКІВ СУША

— був сином мінських міщан. Народився в 1610 р. і в ранній юності вступив на новіціят оо. Василіян у Битені. Студіював у Папській семінарії в Брунсберзі в Східній Прусії і в Пултуську, куди, з огляду на окупацію Східної Прусії шведами, перенесено семінарію з Брунсберґу. Докторат теології, з найбільшим відзначенням досягнув в Оломунці на Моравії.[9] В 1636 році він повернувся на батьківщину і в Холмі був висвячений на священика. Спершу був проповідником у Новгородку, потім у Жировичах, а від 1639 р. був професором гімназії в Холмі. Холмська гімназія скоро широко вславилася, з неї вийшло чимало видатних духовних і світських мужів, які далеко рознесли славу о. Суші, як блискучого професора й виховника. Одним із учнів Суші був майбутній полковник, а потім гетьман Павло Тетеря.[10] Коли Холмський єпископ Методій Терлецький виїхав 1643 р. до Риму в загальних справах української церкви, то передав адміністрацію холмської єпархії о. Суші, який виконував свої обов'язки з найвищим признанням упродовж двох років.[11]

Після смерти єпископа Терлецького 1649 р., король Ян Казимир не хотів покищо іменувати нового єпископа, бо Зборівська угода до-

---

[5] І. Назарко, ЧСВВ, *Київські і галицькі митрополити*, Рим 1962, стор. 48 і 49.

[6] Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, Варшава 1933, т. II, стор. 55—77.

[7] І. Холмський, *Історія України*, Нью-Йорк—Мюнхен 1949, стор. 223.

[8] Див. І.

[9] *Tabularium Seminarii Olomucensis*, vol. 12, fol. 160.

[10] A. Welykyj, *Litterae Nuntiorum Apost.*, vol. IX, Romae 1963, p. 214.

[11] J. Pelesz, *Geschichte der Union*, Band II, Wien 1880, S. 333.

магалася повного знесення Унії; він віддав о. Суші тільки адміністрацію Холмської єпархії.[12] Коли король був змушений віддати православним Холмську й Мстиславську єпархії, тоді о. Суша забрав чудотворну ікону Холмської Богоматери і скривався з нею в різних місцях. Тоді о. Суша зазнав різних переслідувань, терпінь й особистих зневаг, про що сам оповідає.[13] Після бою під Берестечком, Холмщина знов припала Польщі, і тоді о. Суша повернувся до Холма, а в 1652 р. був іменований Холмським єпископом; на капітулі Василіян у Мінську митрополит А. Селява хиротонізував Сушу.[14] Суша, як єпископ, своїми блискучими проповідями і прикладом свого аскетичного життя скоро здобув собі високу оцінку і пошану в протестантів, православних і римокатоликів, які говорили: «Biskup Susza — święta dusza».[15] Він дуже дбав про виховання клиру і висилав духовну молодь на студії за границю до Папських семінарій у Римі, Брусберзі, Відні, Оломунці і ін.[16] В Холмщині він з власних фондів утримував гімназію, а згодом новіціят Василіян, бо внаслідок воєнних дій новіціят у Битені перестав існувати. З цього новіціяту вийшли такі визначні пізніші церковні діячі, як: Ґедеон Война-Оренський, Йосиф Левицький — пізніше Холмський єпископ, Степан Мартишкевич, Кізіковський, Занькевич, Бінкевич і ін.[17]

В справах переслідування Унії Суша часто писав до короля, до різних конґреґацій у Римі, а навіть до самого Папи Римського.[18] В той же час ще велися окремі пертрактації про унію з російською церквою. В цих пертрактаціях брали участь також з'єднані владики. Суша в письмі до нунція Відоні з 12 березня 1658 р. пропонував скликати спільний синод православних і з'єднаних, а радше влаштувати прилюдний диспут, в якому обі сторони вияснили б різниці в правдах св. віри.[19] Одначе згодом усі пертрактації перервано, бо знову почалася війна з Москвою.[20] Одночасно Польща заключила угоду з Україною (Військом Запорозьким) під Гадячем 1658 р., а в висліді цього розгромлено московську армію під Конотопом 1659 р.[21] Справді вся Київська митрополія була звільнена від москалів, але Гадяцький договір у третьому розділі постановляв, що «Унія має бути скасована в усіх трьох державах: Україні, Литві й Польщі».[22]

---

[12] Про Сушу, як адміністратора див. Акты Виленской Комисии, т. XXIV, стор. 234.

[13] J. Susza, *De laboribus Unitorum* — Harasiewicz, Annales Ecclesiae Ruthenae, Leopoli 1862, p. 330.

[14] M. Wojnar, *De Protoarchimandrita Basilionorum*, Romae 1958, p. 261.

[15] X. Nowodworsski, *Encyklopedia Kościelna*, t. XXVII, Warszawa 1904, str. 169.

[16] J. Praszko, *op. cit.*, p. 34.

[17] ASV. Fondo Garampi, n. 20, D. f. 31.

[18] A. Wtlykyj, *Litterae Metropolitarum Kiovensium Cath.*: R. Korsak, A. Sielawa, G. Kolenda, Romae 1956, p. 223.

[19] A. Welykyj, *Litterae Nuntiorum Apost.*, T. X, Romae 1966, p. 212.

[20] J. Praszko, *op. cit.*, p. 59.

[21] Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, II, стор. 65.

[22] Д. Дорошенко, *op. cit.*, стор. 63.

ЛИСТ СУШІ ДО ВИГОВСЬКОГО

Саме Гадяцький договір змусив Сушу ввійти в офіціяльні зв'язки з українським урядом. А посередником у цих зв'язках став полковник, пізніше гетьман на Правобережжі, — Павло Тетеря, що колись студіював у холмській гімназії, де тоді професорував о. Яків Суша.[23] Саме завдяки цьому знайомству католицькій стороні вдалося досягнути в переговорах про замирення деякі полекші, а в висліді цього Гадяцький договір не став гробом українсько-білоруського католицизму. На думку нунція Відоні, Суша й особисто найбільше надавався до посередництва в переговорах з козаками.[24] Тому, коли нунцій одержав з Риму доручення ввійти у переговори з гетьманом Іваном Виговським, він покликав до себе Сушу. В довшій конференції (кінець грудня 1658) радив йому увійти в переписку з визначнішими представниками Козаччини та схилити їх до переговорів. Нунцій думав, мабуть, тільки про переписку з переяславським полковником Павлом Тетерею. В цьому Суша мав виступати покищо на власну руку.[25] Все складалося щасливо, бо незабаром Тетеря приїхав особисто до Холма. В довшій і сердечній розмові зі своїм колишнім учнем, Суша переконав Тетерю, що він повинен відстоювати збереження унії. Тетеря прирік і свойого приречення додержав.[26] Пізніше Суша написав через Тетерю теж листа до гетьмана Виговського, стараючись прихилити його до українського католицизму. Цей лист заслуговує на те, щоб познайомитися з його змістом ближче.

Хоч Суша не дістав від адресата офіціяльної відповіді на свій лист, то все таки цей лист має деяке значення. Лист Суші до Виговського має апологетичний та історичний характер. Він доказує велике значення з'єдиненої Церкви для українського народу. Під догматичним аспектом цей лист повторяє давні думки таких українських полемістів, як митрополит І. Потій, Й. Рутський і інших.

Лист починається запевненням, що автор руководиться «добром Руси» тобто загальним замиренням, для якого — як пише Суша: — «ми з'єдинені всі бажали колись з нашими нез'єдиненими братами, мати спільний з'їзд, нараду та дискусію, ведені прикладом святих Отців Церкви, що всі спори в Церкві Божій завжди вирішували собором братів».[27] Після цього вступу Суша переходить до примату

---

[23] Ibid. — пропускаємо деякі менше важливі приклади, що їх наводить автор листа.

[24] A. Welykyj, Ibid.

[25] A. Welykyj, *op. cit.*, 214.

[26] Павло Тетеря-Моржковський шляхтич з Волині, одружений (другим шлюбом) з дочкою Богдана Хмельницького, Ґенеральний писар за Виговського, потім гетьман на Правобережжі, але скоро зрікся гетьманства, виїхав до Польщі і там прийняв католицтво... Див. Д. Дорошенко, op. cit., II, стор. 72—76.

[27] В лат. перекладі: ut Russiae bono prospiceretur, „nos uniti peroptavimus omnes cum Fratribus nostris Disunitis habere quandoque congressum, concilium, ac deliberationem" *ASV*, Fondo Garampi, *ibid.*

св. Петра та його наслідників і доказує його із св. Письма, з апостольського символа віри, із св. Отців Церкви і Соборів. Далі оповідає про початки й причину східнього роздору в Церкві, а потім переходить до історії Церкви в Україні та в Білорусі, спираючись передусім на давних літописах. Цю історію він виводить на історії Київських митрополитів, яких нараховує 44, від першого митрополита Михаїла — грека, почерез нашого митрополита Іларіона аж до Михайла Рогози, який «побачивши тяжкий занепад вівчарні собі повіреної, якої вівці одні проживали дико, інші переходили до латинського обряду, а ще інші попадали в єресі — скликав собор єпископів до Белза».[28]

Після цього історичного викладу, Суша з'ясовує Виговському головні різниці й спірні справи між католицькою і грецькою Церквами. Пояснює, чому до символа віри додано слова: «і від Сина» (Filioque) та з'ясовує догму про походження св. Духа. В цій справі Суша наводить деякі докази з літургічних книг. Відтак коротко говорить про квашений хліб, а інші справи залишає, як маловажні. З цього Суша робить такий висновок: «Тому ми в нічому не провинилися супроти наших Братів, якщо згідно із св. Письмом і св. Отцями ми прийняли щось одне разом з Римською Церквою та всі правди католицької віри. В нічому іншому ми не провинилися. А як багато користи ми принесли нашій Матері-Русі, всім відомо. Як багато всяких дібр прибуло різним катедрам, церквам, манастирям за старанням наших єпископів. І нерідко траплялося таке, що наші знову відзискували з рук нахабників те, що противна сторона (православні — прим. наша — І. Н.) втратила. Свідком цього є князівство Острожське, щоб поминути інші новіші й давніші».[29]

«Або яке вироблення і яку чесність ввели ми серед нашого чернецтва? Як зреформували ми наш світський клир? Як збільшили ми побожність серед мирян і духовних? Як поширили ми освіту між усім народом? Які прикраси й ризи справили ми до наших церков і манастирів? Про це все посвідчить кожний, хто хоч трохи знає наші справи. Що більше, навіть те, що з вичисленого мають нез'єдинені, це вони ввели в себе з ревнування та суперництва з нами, бо перед з'єдиненням наша Русь в усьому була занепала і мало бракувало, щоб вона була погребана назавжди через свою безпросвітність».

«А тимчасом наші брати нічим іншим не стараються відвернути від нас простолюддя, як тяжкими прокльонами, виклинаннями злословленнями, щоб тільки воно не перейшло на наш бік! А до цього ще закидають нам несправедливо, немов би ми служили св. Літургію на латинських гостіях, наче б то ми переступали пости, зміняли обряди та заміряли перейти на бік латинян, передавши їм наперед наші церкви та церковні маєтки».[30] А тому, що це все не відповідає дійс-

[28] *Ibid.*, f. 31.

[29] Там же. Тут пропускаємо деякі менше важливі приклади, що їх наводить автор листа.

[30] В лат. перекладі: „Ecclesiis et bonis nostris, Latinis traditis, eodem transire meditamur". *Ibid.*

ності, то даремно й несправедливо нам закидається. А додаймо до цього, що дехто з противного нам клиру перейшов до латинників, а з нашого клиру ніхто, навіть за теперішньої скрути. А до цього ми маємо ще окрему буллю Папи Урбана VIII, що забороняє такі переходи нашому клирові, як світському, так і чернечому. Що більше, цей самий Папа навіть нашим мирянам заборонив окремим декретом переходити з обряду грецького на латинський. І як церковних маєтків, ані церков не передаємо, а ні латинникам, ані будь кому іншому. Ба й свята Римська Церква цього від нас не вимагає, що більше, передала нам за старанням цього ж Папи навіть латинську церкву на церкву греко-слов'янську та побудувала при ній манастир. І багато добра могли б ми зробити за дбайливістю та допомогою найвищих Пастирів католицької Церкви, коли б нам у цьому не перешкоджували наші нез'єдинені брати аж до погроз смерти. Тому — як кажуть — найшовшись між молотом і ковадлом,[31] часто навіть у збільшенні добробуту нашого народу маємо зв'язані руки.

А ще належить мені згадати стільки св. чудотворних місць у з'єдиненні. Бо, якщо б наше з'єднення не було миле в небі, то чому мав би Господь почтити нас ознаками своєї Божої приявности? Поминаючи інші, згадаю передусім чудотворні ікони Богородиці в Жировичах і в Холмі».

Далі Суша звертається палкою апострофою до Виговського, щоб він, як хоробрий воїн, не прикладав руки та меча до загибелі Унії, але, щоб показався її добродієм. Суша титулує Виговського: «Всесвітлішою Високодостойністю»[32] і далі пише дослівно так:

«Якщо з цього потопу за старанням Вашої Високодостойности св. з'єднення вийде ціло — то Цей, що все знає на небі, буде для Вас надгородою надміру великою та можна сподіватися, що після такого довгого захмарення також і для Сходу засяє сонце правди, сонце так дуже бажаної свободи».

Суша закінчує свого листа словами св. Теодора Студита: «Тепер догідний час, щоб ми приєдналися до вершка Христових Церков у Римі, щоб однодушно одними устами прославляти Бога, до якого пливуть сльози всіх і прохання за спільне добро, а якому я з моїми Отцями, Братами і з чудотворною іконою Холмської Богородиці поручаю здоров'я, щастя й успіхи Вашої Високодостойности».

Жидачин, 8 березня 1659 року.

Ми згадали, що Суша під час свого побуту в Римі в 1664—1666 рр. мав цей латинський переклад свого листа до Виговського. Тоді він поробив на маргінесі власною рукою деякі замітки, а при кінці дописав: «Цього листа, одночасно із залученим листом до пана Тетері,

[31] По лат. „Inter sacrum et saxum haerentes", Ibid.
[32] „Illustrissima Celsitudo", Ibid. f. 32.

згаданий єпископ (Суша) вислав на Україну і просив п. Тетерю, щоби сам особисто доручив цього листа гетьманові Виговському».[33]

З цього виходить, що Тетеря відвідував Сушу в Холмі скоріше, заки листа написано і через когось передано Тетері. Зрештою лист написано в Жидачині, 8 березня 1659 р., а не в Холмі. Крім цього з повищої дописки Суші слідує, що одночасно з листом до Виговського Суша написав листа до полковника Тетері, а цей відповів Суші, потішаючи його, що боронитиме Унії. Він дотримав обітниці, обороняючи з'єднення перед Гадяцькою угодою в прелімінарних нарадах. Натомість Виговський на листа не відповів, але лист Суші, мабуть, не залишився без впливу на церковну політику Виговського, бо від тієї пори Виговський поважно призадумався над висланням до Риму посольства, яке переговорювало б про Унію.[34]

З цього листа можна бодай частково пізнати, яке було тоді відношення українців до Козаччини.

Крім цього в згаданому листі Суша накреслив справі українського католицизму далеко ширші горизонти, що переходили кордони української землі. При тодішньому розмахові Козаччини та великих задумах Виговського, головно в політичній площині, такі перспективи могли бути для нього сприятливими. Одначе Виговський не був абсолютним паном ситуації, а його дворічне гетьманування (1657—1659) було за коротке, щоб великі думки Суші могли зійти плодом у душі Виговського; тим більше, що в вересні 1659 р. на раді під Білою Церквою його остаточно позбавлено гетьманської влади. Згодом на українській землі дійшов до вершин сумний період, якому історичне ймення — Руїна.

[33] ASV, ibid.
[34] J. Praszko, *op, cit.*, p. 124—126.

Біографія

Василь Омельченко

РІД ПОЛЕТИК*

Фамільна традиція Полетик оповідає, що родоначальником їх був Іван Полетика, шляхтич, який у XVII столітті володів маєтком у Кременецькому повіті, недалеко від м. «Бродова» (Броди?).[1]

Син його, Іван Іванович, за тим же переказом, жив у батьківському маєтку й під час війни Польщі з Туреччиною в 1673 році був забитий під Хотином. Вдова його, Феодосія, переїхала з синами Павлом і Григорієм в Україну, сподіваючися дістати спадщину після свого щурина, а їх дядька, седневського сотника (Чернігівського полку) Полетики, зятя гетьмана Дем'яна Многогрішного

Так оповідали про своє походження Полетики в другій половині XVII століття. Важко сказати, наскільки ці відомості правдиві. Зокрема, можна сумніватися щодо шляхетського походження цього роду.

В кожнім разі, зустрічаємо це ім'я серед козаків вже в половині XVII століття: Іван Полетика був записаний до реєстру Лубенської сотні 1649 року.

Павло, син Івана Івановича Полетики, значковий товариш Полтавського полку, жив у Полтаві і в м. Переволочній. Він був убитий у Полтавській битві 27 червня (ст. ст.) 1709 р. Його вдова Агафія Калениченко, родом з Полтави, після смерти чоловіка жила з дітьми в м. Ромні (1716 р.).

Після Павла Івановича Полетики залишився старшим у родині син його Андрій (народився біля 1692 р.), який переселився з матір'ю

---

* Ця стаття становить перший окремий розділ нашої монографії «Григорій Андрійович Полетика», що готується до друку.

[1] В кінці XVIII ст. рід Полетик був затверджений у правах російського дворянства й дістав герб. Ось його опис:

«Щитъ, раздъленный на двѣ части, имѣет верхнюю малую и нижнюю пространную, изъ коей въ верхней, въ голубомъ полѣ изображенъ золотой кресть, а въ нижней, серебрянномъ полѣ, выходящая изъ облакъ рука въ латахъ держитъ крестообразно три стрѣлы, остроконечіями внизъ обращенные къ красному сердцу. Щитъ увѣнчанъ двумя шлемами, съ дворянскими на нихъ, коронами, на поверхности котораго видны съ правой стороны два распростертыя черныя орлиныя крыла, а съ лѣвой три страусовыя пера. Наметъ на щитѣ краснаго и голубого цвѣта, подложенный серебромъ и золотомъ.

(В. Лукомскій и В. Модзалевскій, Малороссійскій Гербовник).

та молодшими братами до Ромна, де й жив 1716 р. Він був роменським війтом (1727—1729 р.р.), а згодом значковим товаришем Лубенського полку. В 1731—1732 р. р. Андрій Полетика був під командою лубенського полковника Петра Апостола на будівництві т. зв. Української лінії. В 1733 році він був лубенським полковим комісаром. В 1735 році Андрій Полетика брав участь в поході ген. Леонтієва проти Нагайської орди. На протязі цілого 1736 року, він виконував обов'язки полкового командира над 600 козаками (Лубенського полку, при Дніпровських форпостах і далі, в 1737—1739 р.р., Андрій Полетика брав участь у війні з Туреччиною. Року 1742 він супроводжував турецького посла. 1749 р. Андрій Полетика був уже бунчуковим товаришем, а 1757 р. був звільнений від служби через старість та важкий стан здоров'я.

Андрій Павлович Полетика був одружений (1709 р.) з Ганною Іванівною Ласкевич, донькою багатого значкового товариша Лубенського полку. Цей шлюб чимало допоміг його службовій кар'єрі й маєтковому збагаченню.[2] Ганна Іванівна була правнучкою Лубенського полковника Максима Ілляшенка, спорідненого з видатними старшинськими фамілiями кінця XVII — початку XVIII ст. (Самойловичами, Мокієвськими, Полуботками та іншими). А. П. Полетиці дісталася частина багатої спадщини Ілляшенка. Він володів селами Коровинцями й Оксютинцями та дворами, ґрунтами й млинами в с. с. Киселівці, Вел. Бубнах і Волковцях Лубенського полку.[3]

Полетики ще в Полтаві мали дуже широкі родинні зв'язки, які могли мати свій вплив на дальшу історію цього роду. Рідна тітка Андрія Павловича Полетики була дружиною Івана Васильовича Громики, Смілянського городового отамана, внука Білоцерківського полковника часів Хмельниччини — Михайла Громики. Громики були близько споріднені з Гетьмановою Ганною Мазепа й посвоячені з Герциками, родиною Полтавського полковника Павла Герцика, а через них з гетьманом Пилипом Орликом. Сестра І. В. Громики, Анастасія, була одружена з відомим мазепинським еміґрантом Григорієм Павловичем Герциком, шурином Орлика, генеральним осавулом, якого москалі підступно схопили у Варшаві й вивезли до Росії. Друга сестра

---

[2] Ласкевичі — старий Лубенський козацько-старшинський рід. У XVIII ст. кілька Ласкевичів вчилися в Київській Академії і закордоном (у Лейдені). Бунчуковий товариш Петро Семенович Ласкевич, двоюрідний брат Ганни Іванівни Ласкевич-Полетика, був у 1735—1743 р.р. членом Комісії, яка складала відомий кодекс «Права, по которим судиться малоросійський народ». Див. В. Модзалевський, *Малороссійскій Родословник*, том III, Київ, 1912, стор. 21 і далі.

[3] Цікаві відомості про процес А. П. Полетики за село Оксютинці див. А. Лазаревскій, *Записка А. П. Полетики объ его издержкахъ при веденіи тяжебнаго дѣла о с. Аксютинцах в Глухове и въ Сенатѣ 1748—1767 г. г.* — «Киевская Старина», 1901, VI, стор. 143—145.

Див. ще: Є. Онацький, *Справа за село Оксютинці.* — *«Україна»*, 1918, кн. II—IV.

І. В. Громики, Євфимія, була дружиною сина Лубенського полковника Леонтія Свічки. Ці родинні відносини могли примусити Полетик опустити Полтаву після катастрофи 1709 року, але вони ж допомогли їм добре влаштуватися на Лубенщині.[4]

Помер А. П. Полетика р. 1773, залишивши 4 доньок[5] і 6 синів,[6] з яких найстарший був Григорій Андрійович Полетика.

Другий син Андрія Павловича — Іван (молодший) Полетика — був одним з перших українських професорів у Західній Європі XVIII ст. Народився він коло 1726 року в м. Ромні. Спочатку вчився в Київській Академії. Потім Іван Полетика їде до Німеччини, в м. Кіль, де на протязі чотирьох років в тамтешній Академії студіює медицину. В 1750 р. він був прийнятий до Петербургського генерального шпиталю слухати лекції з медицини. Але незадоволений петербургськими лекціями, переїздить 1751 р. за кордон і продовжує медичну освіту в Кільському, а потім (з 1752 р.) в Лейденському університетах. В 1754 р., після оборони дисертації про спадкові хвороби,[7] одержує ступінь доктора медицини Лейденського університету й того ж року переїздить до Кілю, де Медична Академія вибрала його своїм професором. Після двох років професури в Кільському Університеті, 1756 р. Іван Андрійович Полетика, на власне бажання, переїздить до Петербургу, де одержує посаду молодшого доктора Петербургського генерального сухопутного шпиталю, а через три тижні стає на чолі шпиталю в званні старшого доктора. Та не довго працював там Іван Полетика. Через конфлікт з військовим інспектором шпиталю, генералом бароном фон-Вертерном та часті сварки з старшим доктором шпиталю, Степаном Вінечанським, Полетика в 1759 р. був переведений в Петербургську дивізію генерал-аншефа графа А. І. Шувалова, на посаду дивізійного доктора. Це призначення не відповідало Полетиці й він просив перевести його в Україну. З 1763 р., аж до кінця життя І. А. Полетика працював у Василькові, коло Києва на посаді карантинного доктора при Васильківській митниці, а також у Києві. Він особливо відзначився під час чумної епідемії в 1770-х р.р. Помер І. А. Полетика 1783 р.[8]

---

[4] За ці генеалогічні вказівки, висловлюємо щиру подяку проф. д-р О. П. Оглоблинові.

[5] Євдокія — за Остапом Ходоровським, прем'єр-майором, дідичем Роменського повіту. Ганна — за Миколою Євреїновим, майором; Олена — за Гайдуком; Уляна — за Опанасом Шкляровичем, сотником Хмілівським.

[6] Крім того, А. П. Полетики були сини Федір, Степан (старший) та Іван (старший), які померли в дитинстві.

[7] *Dissertatio medica inauguralis de morbis haereditariis,* auctore Ioanno de Poletyka, Romno in Parva Russia, 27 Junii 1754. Lugduni Batav. defensa. 4°, 27 p.

[8] З синів І. А. Полетики, Михайло Іванович Полетика (1768—1824), секретар імператриці Марії Федорівни (1798—1807), один з найосвічених людей свого часу, був автором філософічного твору, виданого професором Людвигом-Генріхом Якобом: *Essais philosophiques sur l'homme ses principaux rapports et sa destinée, fondés sur l'expérience et la raison, suivis d'observations sur le beau*

Другий брат Полетики — Степан Андрійович (молодший), (народжений к. 1728 — помер к. 1778 р.), був сотником Смілянським (1752—54) і Константинівським (1759—68) Лубенського полку, а потім бунчуковим товаришом.

Третій брат Г. А. Полетики — Кузьма Андрійович, народжений коло 1737 р., був Прем'єр-майором (1764 р.). Помер він до 1772 р.

Четвертий брат Г. А. Полетики — Дем'ян Андрійович — помер малолітнім.

Наймолодший брат Г. А. Полетики, Андрій Андрійович, народився коло 1739—1741 р. р. З 1758 р. він був військовим канцеляристом у Генеральній Військовій Канцелярії. 1763 р .він дістав чин військового товариша, а в 1767 р. — бунчукового товариша. В 1784 р., в чині колезького асесора, А. А. Полетика був обраний Роменським повітовим маршалом,[9] а в 1785 — Чернігівським губерніяльним маршалом. В 1787 році він дістав чин надвірного радника.

А. А. Полетика, як Чернігівський губерніяльний маршал, зустрічав у 1787 р. в Чернігові Катерину II урочистою промовою й залишив цікавий щоденник, де описано подорож і перебування імператриці в Києві 1787 р.[10]

В 1780-х роках А. А. Полетика багато зробив, щоб забезпечити дворянські права якнайбільшій кількості українських шляхетських родів. Як член «Комісії для розбору дворянства Чернігівського намісництва», Полетика сміливо боронив інтереси дрібно-шляхетської маси. На думку проф. д-р О. Оглоблина, діяльність А. А. Полетики та інших українських патріотів того часу, була «виявом національно-державницької ідеї». «Українські патріоти кінця XVIII століття — пише він — ... високо ставили демократичне, козацьке походження маси лівобережно-українського шляхетства й добре розуміли, що захист її дворянських прав це, в тих обставинах, був найліпший шлях до ствердження державних прав української нації, до відродження Української держави».[11]

(Без прізвища автора) в Halle, 1818. Друге видання було видано в Петербурзі в 1822 р.

Другий син І. А. Полетики, Петро Іванович Полетика (1778—1849), дипломат, займав різні посади в Колегії Закордонних Справ та при Стокгольмській, Неаполітанській, Мадрідській і Лондонській комісіях. Брав участь в Ахенському і Веронському конґресах та був надзвичайним посланником і повноваженим міністром у США (в 1817—1822) і членом Американського Філософічного Товариства в Філадельфії (з 1822 р.). Йому належить цікавий твір про Америку: *Aperçu de la situation intérieure des Etats-Unis d'Amérique et de leurs rapports politiques avec l'Europe. Par un Russe.* London, 1826. Англійський переклад: *A Sketch of the Internal Condition of the United States of America of their Political Relations with Europe, by a Russian.* Baltimore, 1826. Його цікаві спогади в *Русскомъ Архивѣ*, 1885, т. 3, стор. 305—336.

[9] Вдруге був ним в 1797—98 р. р.

[10] *«Дневникъ перебыванія Екатерины II въ Кіевѣ, въ 1787 г.»*, надрукований въ «Сынѣ Отечества», 1843 г., ч. 3 і в *«Памятной книжкѣ Кіевской губерніи на 1859 г.»*, Київ, стор. 33—50.

[11] О. Оглоблин, *Люди Старої України*. Мюнхен, 1959, стор. 196—197.

Це були найближчі родичі Григорія Андрійовича Полетики.[12]

Крім цієї галузі роду Полетик, були ще інші, які походили від брата Павла Івановича Полетики — Григорія Івановича, що залишився в Полтаві (його син, Іван Григорович Полетика, був значковим товаришем Лубенського полку) й від молодших братів Андрія Павловича Полетики — Івана й Матвія, значкових товаришів Лубенського полку.[13] Син Івана Павловича — Григорій Іванович Полетика (к. 1735—1798), кузен і приятель Г. А. Полетики, вихованець Київа — Могилянської Академії й університету при Академії Наук у Петербурзі, був перекладачем з латинської й польської мови в Комісії Закордонних Справ, а згодом багатолітнім радником російського посольства у Відні. Він був автором статті про запорожських козаків, яка була надрукована 1788 року в „Wiener Taschenkalender zum Nutzen und Vergnügen". В 1777 році він дістав від імператора Йосифа II права австрійського дворянства.[14]

---

[12] Відомості про рід Полетики — див. В. Модзалевскій, *Малороссійскій Родословникъ*, том IV, Київ, 1914, стор. 115—123; В. Лукомскій и В. Модзалевскій, *Малороссійскій Гербовникъ*, СПБ, 1914. Див. ще: А. Лазаревскій, *Отрывки изъ семейнаго архива Полетикъ* — «Кіевская Старина», 1891, квітень, стор. 97—116. (передруковано в збірці Лазаревського «*Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малороссіи*», С. І., К., 1891. «*Родъ Полетикъ. Происхожденіе, исторія ихъ земельной собственности, описаніе ихъ герба и поколенная роспись*», Чернігів, 1892; Гр. Г. А. Милорадович, *Родословная Книга Черниговскаго дворянства*, т. II, ч. IV, СПБ, 1901, стор. 161—164. А. Лазаревскій. *Поминки предковъ (о родѣ Полетикъ)* — Кіевская Старина, 1902, кн. III, стор. 158—162; Є. Онацький. *Походження Полетик*. Україна, 1917, кн. 1—2. Про братів Г. А. Полетики — див. «Русскій Біографическій Словарь», том «Плавильщиков — Примо», СПБ, стор. 324—326. (І. А. Полетика), стор. 318—319 (А. А. Полетика);D. Oljančyn, *„Aus dem Kultur — und Geistesleben der Ukraine"* — Kyrios, 1937, Hefte 3, 4, S.S. 278, 359, *(І. А. Полетика);* О. Огло блин, *Люди Старої України*, Мюнхен, 1959, стор. 193—198.

[13] В. Модзалевскій, *Малороссійскій Родословник*, т. IV, стор. 115—123.

[14] Кілька перекладів Г. І. Полетики з латинської мови були опубліковані в російських журналах того часу.

Про Г. І. Полетику — див. В. Модзалевскій, цитована праця, т. IV, стор. 124; D. Doroshenko and O. Ohloblyn. A Survey of Ukrainian Historiography The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., Inc. Vol. V—VI, No. 4 (18)—1, 2 (19—20) New York, 1957, p. 100.

У першій половині XVII ст. були ще Полетики серед козацької старшини Стародубівського полку. Але невідомо, чи вони були споріднені з полтавськими Полетиками.

Miscellanea

Михайло Єреміїв

НОВЕ ПРО ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПУ

(Спогади Криштофа Гасмана, драгуна Карла XII)*

Не зважаючи на широку популярність Мазепи в европейській літературі та мистецтві, зв'язану, на жаль, не з самою його особою, а з його апокрифічною пригодою з диким конем, яка дуже припала до смаку романтикам XIX-го століття, поважних історичних матеріялів про нього є обмаль. Це можна вияснити тільки політикою Петра І-го, який, погрозами та грішми, старався затерти всяку пам'ять по славному гетьмані.

Ця відсутність документації робить особливо цікавими спогади Криштофа Гасмана, цюрихського муляра, а, пізніше, кіннотчика Карла XII-го шведського короля, які автор цих рядків знайшов вже давненько в Публічній бібліотеці міста Цюриху в Швайцарії.

В цій книжечці (100 стор.), виданій також у Цюриху 1725 р., яка, мабуть, існує тільки в одному примірнику, автор описує свої походи з Карлом XII в Німеччині, Прибалтиці, Польщі і Україні, які він пройшов аж до Бендер, рятуючи короля та Мазепу під час їх втечі. Над Прутом він попав у московський полон і перебув у неволі 16 років, в яких він перемандрував по території України, Московщини, Донщини, ханатів Казанського та Астраханського, Кавказу і Персії, більше як 20.000 км.

Людина розважна і обізнана не лише з військовими справами, але й з політикою, релігією, історією, економікою, географією тощо. Гасман оповідає свої пригоди епічним стилем і дивує читача своїми мудрими зауваженнями і безсторонньою оцінкою подій та фактів, що робить його спогади цікавими не лише для істориків, але й для етнографів, економістів тощо.

Причина того, що ця цікава книжка залишилася невідомою і, що майже весь її наклад пропав впродовж двох століть, треба, мабуть, добачати в тому, що редактор її, пастор Беат Вердмюлер дав їй невдалий титул «Швайцарський Робінзон», а це, очевидно, зменшило, або й зовсім позбавило зацікавлення нею. Вона ж вийшла в світ тільки шість років після славного твору Д. Дефое, і її могли вважати імітацією, або дитячою книжкою, що не могло притягти до неї уваги наукового світу. Ця гіпотеза може вияснити, чому ці цікаві спогади залишилися цілком невідомими історикам, а спеціяльно шведським, які дуже цікавляться всім, що стосується короля Карла XII.

Книжку було знайдено вже декілька років тому, але на запитання автора цих рядків, дирекція Музею Карла XII в Стокгольмі

---

* *Curiose Nachricht von den Reisen Christoph Hassmanns*... Zürich: In Verlag Joh. Jacob Lindinners, 1725, 100 p.

відповіла, що її вже давно перекладено на шведську мову, а це зменшувало зацікавлення нею. Тому вона пролежала в архіві ще десяток років, аж доки автор цих розшуків опублікував про неї велику ілюстровану статтю п. н. «Швайцарський Марко Польо». Ця стаття збіглася з 700-літнім ювілеєм Марка Польо і була широко передрукована, що звернуло увагу дирекції Королівської бібліотеки в Стокгольмі. Дирекція цим разом написала, що ці спогади абсолютно невідомі в Швеції і, що вони викликали велике зацікавлення в наукових колах.

Curioſe Nachricht
Von den
Reiſen Chriſtoph Maßmanns/
des Steinmetzen von
Albis-Rieden.
Der in Sächſiſchen und Schwediſchen
Kriegs-Dienſten geſtanden/bey Pultawa
gefangen/nach Moſcau/Caſan/Aſtrachan/
unter die Kalmuken und andere Tar-
taren geführt worden.
Sehrners
Eine Reiſe über die Caſpiſche See und in
Perſien gethan/und endlich A. 1724. nach
22. jährigem Abweſen naher Heuſe
gekommen.
Beat Werdmyller/Pfr.
zu Albis-Rieden.
Getruckt zu Zürich:
In Verlag Joh. Jacob Lindinners.

Одночасно, стаття зацікавила університетське видавництво в Берні, яке, під кінець минулого року, видало спогади Гасмана ін екстензо, з передмовою та нотатками автора цих рядків, в люксусовому, приватному, нумерованому виданні.

З огляду на зацікавлення, яке вістка про ці спогади викликала в історичних колах Европи, вони мають бути незабаром перевидані модерною німецькою мовою з багатьома ілюстраціями і вступним словом відомого швайцарського історика Ґонзаґа де Рейнольда.

Як вже було зауважено, автор спогадів був людиною розважною, досвідченою і обізнаною в багатьох галузях життя, але це не перешкодило йому, як і багатьом іншим, зробити певну скількість помилок, щодо українських справ, а також до політичних обставин походу шведів на Україну.

Але, як це не парадоксально, це не тільки не пошкодило книжці, а, навіть, піднесло її наукове значення, бо вияснення і виправлення цих помилок дало привід до її доповнення низкою коротких розвідок, присвячених історії України, Козацтву, Запоріжжю, Мазепі і т. п. Таким чином правдива українська інформація буде автоматично поширена в наукових колах Европи, на ґрунті чисто науковому, а не політичної пропаґанди.

Автор спогадів, який бачив Мазепу на власні очі і, який твердить, що він (Мазепа) мав у час Полтавського бою 82 роки, датує цим його народження в 1626 р., що можна прийняти, як справжню дату, якої досі точно ніхто не міг подати. Він не дуже прихильно наставлений до старого гетьмана, несправедливо добачаючи в ньому інспіратора нещасливого походу на Україну, а також приписуючи йому великий вплив на короля. Натомість він яскраво змальовує історичні портрети короля, царя й інших головних діячів цієї історичної трагедії, віднотовуючи при тому багато мало знаних, або й зовсім невідомих епізодів.

Його спогади з московського полону мають також поважне значення. Він був двічі в Москві, двічі плив Волгою, обійшов довкола Каспій, працював при руйнуванню Азова, відвідав новозбудований Петербург, прожив пів року в Ісфагані, тодішній столиці Персії, 7 років у калмицькій орді і докладно описав все, що бачив і що чув.

Прибувши щасливо до рідного села, після 20 років відсутности, він знову взявся за мулярство і, коли б не випадкова зустріч з освіченим пастором, його спогади ніколи не побачили б світу.

Цікаво відмітити, що згідно із стилем епохи, пастор дуже вибачається перед читачами, що дозволив собі подавати їм спогади такої неосвіченої людини.

Геральдика і сфрагістика

Роман О. Климкевич

ГЕРБИ МІСТ ПОМОР'Я

Помор'я було колискою міського життя України та одним із головних джерел українського знаківництва. Високорозвинена нумізматика й сфрагістика Тіри, Ольвії й інших гелленських полісів на північно-західних берегах Чорного моря віддзеркалювали в собі багатосторонне емблематичне добро: гелленське, скито-сарматське, римське й інше, як теж притаманності місцевого побуту (морське й суходільне тваринництво, знаряддя тощо). Всетаки, в висліді історичних обставин, належать сучасні міста цієї волости античної міської культури до наймолодших в Україні, а їхні герби до новотворів XVIII-го й XIX-го століть, яким одначе не можна відмовити своєрідної історичної і геральдичної вартости.

На зарані середньовіччя, помимо припливу ґотського й слов'янського первнів, стародавні міста завмерли. Зусилля Галицької Руси закріпити свої південно-східні границі надморськими городами (Малий Галич, Килія й Білгород) та ґенуезькі поселення на цих же берегах не відродили міського життя вповні. За турецько-татарського панування, що було перерване намаганнями Руcько-литовського великокнязівства здобути доступ до Чорного моря, існували тільки нечисленні й незначні приморські поселення (Гаджібей, Очаків і Килія). Щойно в висліді російсько-турецьких воєн і колонізації Помор'я українським населенням, головно між 1775-им і 1800-им роками, стали поставати й розростатися численні нові міста та рівночасно почало творитися міське гербівництво.

Назва Помор'я, що вже закорінилася в українській науковій літературі,[1] стародавня й влучна. Вона відноситься до природної й суцільної під географічно-економічним та історичним оглядами складової частини України між долішніми бігами Дунаю й Дніпра, яка покривається з колишніми турецькими володіннями Буджаком і Єдисаном, чи з пізнішою Херсонською губернією з додатком української частини південної Басарабії. За проєктом адміністративного поділу з 2 березня 1918 р. була вона примінена для одної з 30-ох земель УНР, що покривалася з основною частиною Помор'я в розумінні нашої статті.[2]

---

[1] *Енциклопедія Українознавства*, I, стор. 123, (Кубійович, В.: Україна як географічне ціле і її частини). Мюнхен—Нью-Йорк, 1949.

[2] Дорошенко Д., *Історія України 1917—1923* рр., том. I, стор. 332. (друге видання, Нью-Йорк, 1954).

Герби поморських міст поставали від кінця XVIII-го до кінця XIX-го століть у приблизно рівномірних відступах часу (дати урядових затверджень подані тут за старим стилем). 12 жовтня 1794-го року затверджено герб Григоріополя, а 22 квітня 1798-го року герб Одеси. Передовий російський геральдист, П. П. Вінклер, подає, що обидва ці герби були затверджені Херсонською губернією,[3] в чому він одначе помиляється, бо така губернія тоді ще не існувала. 1791-го року й на основі Ясського миру Очаківська область, до якої належали околиці Одеси й Григоріополя, була відступлена Росії. До 1795-го року входила вона в склад Катеринославського намісництва, яке тоді ж було поділене на два намісництва — східне Катеринославське та західне Вознесенське, якому припало в більшості Помор'я. Від 1796-го до 1800-го років належало Помор'я до Новоросійської губернії, а щойно на початку XIX-го століття засновано Херсонську губернію.[4] Герб Григоріополя мусів отже бути затверджений Катеринославським намісництвом, а герб Одеси Новоросійською губернією. Дня 3 жовтня 1803 р. постали герб Херсона й давніший герб Миколаєва (затверджений Херсонською губернією). Басарабська область затвердила 2 квітня 1826 р. герб Ізмаїла, а 28 квітня того ж року герб Білгорода. Воєнне Відомство затвердило 6 квітня 1845 р. герби Вознесенська, Єлисавета, Новомиргорода, Новоюріївська й Ольвіополя. Херсонською губернією були затверджені 7 листопада 1847 р. герби Ананіева, Бобринця, Олександрії й Тирасполя, а 16 березня 1883 р. новіший герб Миколаєва.

Заки перейдемо до розгляду поодиноких міських гербів, мусимо ще звернути увагу на одну ціху тогочасного міського герботворення на Помор'ю, що мала свої політичні причини. В переважаючій скількості гербів уміщено різними ладами виображення російського чорного двоголового орла в золотому полі. На горішніх півполях розділених щитів уміщено цілого імператорського орла в гербах Вознесенська, Єлисавета, Новомиргорода, Новоюріївська й Ольвіополя, а горішню половину орла в такому ж півполі герба Одеси. В гербі Григоріополя вміщено орла в т. зв. щитовій голові (смуга вздовж горішнього окравця щита одної третини його висоти), а в гербі Херсона орел Російської імперії зайняв ще щитове поле, залишаючи властивому міському гербові тільки місце в нагрудному щитику. Цей же казьонний герб Херсона знаходиться знову в щитових головах гербів Ананіева, Бобринця, Олександрії й Тирасполя (згідно з тогочасними урядовими вимогами відносно герботворення для повітових міст), а герб Херсонської губернії вміщено в накутнику (т. зв. свобідному полі) новішого герба Миколаєва. Очевидно, що всіх тих виображень орла не можемо брати під увагу не тільки тому, що вони перестарілі, недоцільні та для української міської геральдики повністю зайві, але й тому, що вони не були емблемою особливо придуманою для даного міста (в такому випадку її слід було б зберегти згідно з геральдичним традиціо-

[3] Винклер, П. П. фон, *Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской Империи.* С.-Петербург, 1899, стор. 43 і 109.

[4] Дружинина, Е. И., *Северное Причерноморье 1775—1800 гг.* (АН СССР, Институт Истории. Москва, 1959.

налізмом), лише вислідом тогочасного загального міського герботворення на цьому ж просторі України (напр. Воєнне Відомство завжди затверджувало міські герби з орлом у горішньому щитовому півполі) та тогочасних адміністративних обставин.[5] Тому це в нашій статті подаємо тільки виправлені під цим оглядом та властиві для кожного міста гербописи, розглядаючи їх у поабетному порядку та даючи першенство Одесі, як природній столиці Помор'я.

1. Одеса. В червоному полі срібний якір — символ мореплавства, отже герб підхожий своїм змістом для великого портового міста. На місці, де знаходилося античне поселення Одессос, яке опісля опинилося під римською владою, постала під кінець XIV-го століття татарська оселя Гаджібей. По розмірно недовготривалій приналежності до Русько-литовського великокнязівства припав Гаджібей Османській імперії, а в 1789 році зайняли його російські війська. В 1794 році було закладене місто під зміненим, чи точніше кажучи, під обновленим іменем Одеси. Можна допускати, що якраз тоді, отже на чотири роки перед своїм остаточним урядовим затвердженням, був створений герб Одеси, що мав виражати значення свого міста-гербоносця. Поруч герба Григоріополя належить він до найдавніших на Помор'ю. Цікаво, що в деяких новіших наукових творах виображений він під оглядом сполуки дещо інакше, а саме срібний якір не в червоному, лише в блакитному полі.[6] З цього можна було б робити висновок, що на початку нашого століття гербові барви були змінені, одначе досі не вдалося нам знайти будьякого сприймального дотичного потвердження. Блакитна барва щитового поля була б вправді природною для даного гербового виображення, представляючи собою влучно морські води, одначе в гербовнику Вінклера з 1899-го року зазначено виразно, що щитове поле одеського герба червоне.[7] Навіть якщо виображення в вище згаданій енциклопедії та деяких інших новіших чужинецьких виданнях не є помилковими (що можна допускати, бо напр., в одній еспанській енциклопедії під назвою герби Одеси є поданий герб Херсонської губернії,[8] отже хрест супроводжений трьома коронами), і якщо барви цього герба були справді змінені урядово в дотичному часі, то нам проте приходиться вважаги властивим для Одеси герб, що представляє в червоному полі срібний чотирораменний якір. Це відповідає вповні духові геральдики, бо така сполука найдавніша в історії міста та якраз нею користувалося воно найдовше. Герб Одеси видніє теж на добродійних марках Одеського відділу Червоного Хреста, випущених 1915-го року в користь ранених французьких вояків,[9]

---

[5] Таке геральдичне (по своїй суті негеральдичне) «уніформування» було заощаджене Басарабською областю й губернією не тільки Білгородові й Ізмаїлові, але теж іншим тамошнім українським і румунським містам (Хотин, Кишинів, Оргіїв, Більці й інші за виїмком Бендер).

[6] *Meyers Grosses Konversations-Lexikon.* Leipzig—Wien, 1906. Vol. XIV, pag. 902. Larousse du XX-e Siêcle. Paris, 1932. Vol. V, pag. 168.

[7] Винклер, там же, стор. 109.

[8] *Enciclopedia Universal Ilustrada.* Madrid, 1920. Vol. XXXIX, pag. 693.

[9] Максимчук, Ю., Каталог чужинних марок з українською тематикою, 1962 стор. 12, табл. 7, рис. 96.

а 1919-го року виображено його на дрібних розмінних монетах-марках міста Одеси.[10]

2. Ананьїв (Ананіїв). Місто постало в половині XVIII-го століття, належало до турецької Молдавії, а 1792-го року було відвойоване Росією. Герб представляє в блакитному полі трьох чорногузів у природних барвах (срібних, з чорними окравцями крил і з червоними ногами й дзюбом), стоячих, два над одним, у трьох золотих гніздах. Це виображення натякає на обильність цих птахів в околицях міста.

3. *Білгород* (Білгород Дністровський, Аккерман). Це місто, відоме в давнині, як грецький поліс Тіра, в XII—XIV століттях, як галицько-руський порт, а в XV-ому столітті як ґенуезька кольонія Мавро Кастро, припало 1479-го року Туреччині, а в 1806—1812 рр. було завойоване Росією. Його герб це в червоному полі й на зеленій землі виноградна лоза з трьома золотими грознами й зеленими листками, обвита довкола золотої жердки. Він представляє багатство виноградників у цьому ж повіті та різниться тільки дуже незначно (наявністю жердки) від герба Ужгорода, тотожного з ним змістом і сполукою барв.

4. Бобринець. У блакитному полі чорний осередній щитик з виображенням золотої дрохви, оточений вісьмома золотими — трьома вгорі, трьома вдолі та по одному обабіч. Цей герб теж виявляє притаманності околиці, а саме хліборобство й дику пташню.

5. *Вознесенське.* Місто було засноване 1789-го року на місці запорізького зимівника Соколи. Його гербовий щит блакитно-червоно розколений. У правому (блакитному) півколі срібний сокіл у льоті над срібними хвилями. Хвилі представляють ріку Бог, а сокіл це частково т. зв. гласний герб, що голосить назву колишнього зимівника. В лівому червоному півполі скісно перехрещені коса (срібна на золотому держаку) й кавалерійська піка (срібна з золотою коруговкою), над перехрестям золото-срібна уланська шапка, а під ним срібний серп із золотою рукояттю. Це друге півполе представляє перехід від війни до миру, отже положення міста на переломі XVIII-го і XIX-го століть.

6. Григоріопіль. Герб цього міста нетільки найдавніший на Помор'ю, але теж найскладніший серед усіх міських гербів України. Щит почетвертований з осереднім щитиком і з т. зв. «вершком» (трикутником, якого підстава прилягає до долішнього окравця щита, а його два бічні рамена вгнуті), отже поділений на шість піль. В осередньому багровому щитику виображення Нерукотворного Спаса (на срібному полотенці обличчя Ісуса Христа). В першому (горішньо-правому) чвертьполі срібне ягня, яке держить на золотому держаку срібну коруговку з червоним хрестиком (Божий Агнець св. Йоана Хрестителя). В другому (горішньому й лівому) червоному чвертьполі золотий орел з піднятими крилами, звернений у свою праву сторону, який держить золотий скіпетр. В третьому (долішньо-правому) червоному чвертьполі золотий і стоячий на задніх лапах лев, звернений у свою ліву сторону із золотою булавою в передніх лапах. В четвертому (до-

[10] Seichter, Soltau, *Sonder-Katalog Ukraine.* Gelsenkirchen, 1956. Pag. 25.

лішньо-лівому) зеленому чвертьполі золота коруговка, застромлена на срібній скелі. В т. зв. срібному «вершку» на багровій подушці золота імператорська корона. Всі складові частини цього герба незвичайно зацікавлюючі для гербознавця та ми не сумніваємося в тому, що деякі з них куди давніші, ніж цілість гербового зіставлення, що була затверджена 1794-го року. На жаль, не вдалося нам досі знайти наукового сприймального пояснення їхнього походження й значення, що було теж правдоподібно таємницею для Вінклера, передового знавця міської геральдики, який обмежився тільки до поверхового опису цього герба та вміщенням його не дуже виразного виображення.[11] Григоріопіль був заснований 1792-го року вірменськими поселенцями при співдіяльності графа Григорія Потемкіна, якого герб (рука з мечем) не залишив одначе сліду в гербі міста. З вигляду міського герба можна покищо робити висновок, що його символіка частково пов'язана з подіями російсько-турецької війни, а частково з вірменською емблематикою (напр., Нерукотворний Спас, орел і т. д. це емблеми колишньої вірменської державности). Розв'язка змісту цього герба це справа дальших дотичних розшуків.

7. *Єлисаветград* (Єлисавет, Кірове, Кіровоград, Зінов'ївське). В 1754 році була заснована фортеця св. Єлисавети, перетворена 1784-го року на місто. Руїни фортеці збереглися до наших часів, а її зариси (в виді пляну) збереглися в гербі: в червоному полі срібне звіздоподібне земляне укріплення, супроводжене внутрі золотим вензелем імператриці Єлизавети Петровної з датою 1754 (майже неможливо виобразити собі вигляд цього герба на основі самого гербопису й тут конечне дотичне виображення). По усуненні цього зайвого для української геральдики вензеля, що сам по собі негеральдичний, бо ініціяли й т. п. в гербах непобажані, залишається властивий герб міста, вдатний і навіть гарний своїм особливим виображенням. Герб Єлисаветграда був виображений теж на марках колишньої земської пошти.[12]

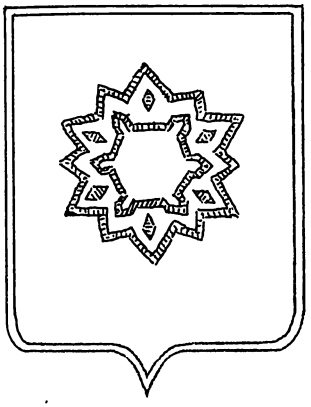

Герб Єлисаветграда

8. *Ізмаїл.* З XVI-го століття до 1812-го року й від 1856-го до 1877 рр. належав він до Туреччини. Його гербовий щит скісно розділений. У горішньо-правому червоному півполі срібна шабля із золотою рукоятю, звернена лезом уділ, супроводжена вгорі срібним хрестиком, а вдолі таким же, зверненим ріжками вгору, півмісяцем. У долішньо-лівому срібному півполі на блакитних хвилях ліворуч ніс червоного

[11] Винклер, там же, стор. 43.
[12] З особистої колекції.

корабля з такою ж щоглою, з якого опускається золотий якір, а праворуч зелений берег. Перше півполе було створене в пам'ять Кагульської битви, коли, недалеко Ізмаїла, турецький полководець Галіл Паша був переможений 1770-го року генералом Румянцевом, а друге з нагоди відкриття ізмаїльського порту.

9. *Миколаїв.* Заснований 1788-го року поблизу колишньої грецької колонії Ольвії, користувався двома подібними до себе гербами: давнішим від 1803 до 1883 рр., а новішим від 1883 до приблизно 1920 рр. Давніший герб: блакитно-золотий щит розколений чорним клином (трикутним полем, якого підставою є долішній окравець щита, а вершок стикається з серединою горішнього окравця); в горішньо-правому блакитному полі золота архиерейська мітра, в горішньо-лівому золотому полі срібний архиерейський жезл (посох), а в чорному клині срібна кадильниця, завершена золотим і опроміненим хрестиком. Новіший герб: в блакитному полі на срібних хвилях золотий античний корабель з чорними веслами, супроводжений угорі золотою архиерейською мітрою, положеною на двох золотих і скісно перехрещених владичих жезлах. Предмети церковного вжитку в обидвох гербах цього міста відносяться до одноіменного святого, а саме св. Миколая з Мири, єпископа з XIV-го століття. Античний корабель у новішому гербі пригадує мореплавське значення Ольвії. Не зважаючи на те, що другий герб Миколаєва молодший і що місто користувалося ним на коротшому протязі часу, вважаємо його таки властивим гербом з чотирьох причин: у противенстві до давнішого герба немає в ньому геральдичних похибок під оглядом сполуки барв, він куди кращий з гербово мистецької точки бачення, він відповідає містові своїм змістом (сполука іменного, себто святомиколаївського символу з мореплавським, який влучно передає значення міста) і він був широко відомий до Першої світової війни. Цей же герб появився теж на добродійній серії марок Особливої міської опіки в користь вояків і їхніх родин, випущеній у Миколаєві 1914-го року.[13]

10. *Новомиргород.* Щит блакитно-зелено розколений. У правому блакитному півполі золотий вензель імператриці Єлисавети Петровної з датою 1751 (закладення міста). В лівому зеленому півполі на чорній землі пандур у срібному однострою з золотим самопалом у лівиці. Перше півполе вважаємо зайвим у цьому гербі з цих же самих причин, що згадані в нашій статті при гербописі міста Єлисаветграда, отже властивим гербом Новомиргорода є виображення пандура в однопільному щиті, яке є пам'яткою воєн XVIII-го століття.

11. *Новоюріївське* (Новогеоргіївськ, Крилів). Щит блакитно-срібно розколений. У правому блакитному півполі на срібному коні св. Юрій у золотій броні, звернений у свою ліву сторону, який золотим копієм поражає зеленого змія. В лівому срібному півполі золотий кірас супроводжений удолі серпом. Перше півполе це т. зв. «гласний» чи іменний герб міста (Новоюріївське — св. Юрій), а друге представляє

[13] Максимчук, там же, стор. 12, табл. 7, рис. 88—91.

перехід від війни до миру (його сполука барв незгідна з правилами геральдики, отже її слід дещо виправити, заступаючи золоту барву кіраса блакитною та виображаючи лезо серпа цією ж самою барвою, а його рукоять червоною).

12. *Олександрія.* Постала вона на переломі XVIII-го і XIX-го століть як пограничча фортеця для забезпечення південних кордонів імперії. Всетаки зміст її герба наскрізь мирний: в зеленому полі три срібні серпи з золотими рукояттями, звернені вістрями до щитового осередка. Цей гарний і виразистий герб символізує хліборобське значення околиці міста.

13. *Ольвіополь* (Орлик). Щит блакитно-червоно розколений. Управому блакитному півполі срібний півмісяць, звернений ріжками вліво (значення цього півполя не вдалося ще нам вияснити). В лівому червоному півполі срібний орел з розпростертими крилами. Не зважаючи на тотожність цього виображення з польським гербовим коронним орлом, це півполе не є пам'яткою з часів Речіпосполитої. Це наше твердження згідне теж з поглядами визначного польського гербознавця М. Ґумовського.[14] Околиці Ольвіополя знаходилися частково на пограниччі й частково поза границями Речіпосполитої, куди вже не сягали впливи польської геральдики, а крім того російська влада напевно не затвердила б урядово такого виображення в 1845 році. Пояснення цього півполя виходить з минувшини Ольвіополя, званого давніше Орликом. Місцевість Орлик з населенням в п'ять тисяч родин і з десятьома прилеглими селами належала Пилипові Орликові (пізнішому гетьманові). В 1743 році постала фортеця цієї ж самої назви, а в 1773 році було закладене місто Ольвіопіль. Маємо тут отже частково гласний герб міста, що голосять ім'я його попередників — поселення й фортеці (орел — Орлик), який міг постати вже досить давно до закладення самого міста. Не виключено, що Орлик користувався теж родовим гербом своїх власників «Новина», одначе виключено, що російська влада затвердила б такий «мазепинський» герб для вжитку молодого міста. Повертаючися ще раз до правого гербового півполя, дозволимо собі висловити здогад, що могло означати розташування місцевості на пограниччі Туреччини, бо виображення півмісяця переважно символізує в східно-еворпейській територіяльній геральдиці музульманство.

14. *Тираспіль.* В чорному полі червона твердинна стіна, скісно розміщена (від горішньо-правого до горішньо-лівого кутів щита) й супроводжена вгорі й удолі золотим жолудем. Правдоподібно цей герб представляє оборонність міста й дооколичні дубини. Згідно з геральдичними правилами повинен бути в цьому випадку (з огляду на чорне щитове поле) срібний мур, хіба, що тут було подумане якесь цегляне укріплення (цегляні мури, в протиставленні до кам'яних, виображаються звичайно в геральдиці не срібною, а червоною барвою).

15. *Херсон.* В блакитному полі золотий двораменний хрест із скісним долішним рам'ям і з чотирьома промінням довкола горішнього

[14] З особистого листування.

перехрестя. Герб цього міста закладеного 1778-го року, споріднений із створеним пізніше гербом Херсонської губернії (в блакиті срібний дворамений хрест, супроводжений трьома золотими коронами), вказує на місце, де вперше появилося на Русі християнство (Київський Літопис: «Дніпр втечеть в Понтеское море треми джерели, іже море словеть Руськое, по нему же учил святий апостол Андрій, брат Петра, якоже ркоша»). Дуже правдоподібно, що на це герботворення вплинули теж виображення хреста на печатях козацьких військ, які створилися на зруйнуванні Запорізької Січи над Дунаєм і Богом.

Цих п'ятнадцять гербів поморських міст, своїм змістом і тлом постання, споріднені особливо з гербами міст Запоріжжя й частково Донеччини.[15] Їхній зміст позначений нетільки воєнними діями XVIII-го і XIX-го століть, але він віддзеркалює теж місцевий побут (колишній вправді, але якраз це має свою історичну вартість) виображеними хліборобського знаряддя, зброї, звіринного й ростинного світу, краєвиду, церковних предметів та, що в цьому випадку найважливіше, символів мореплавства. Ці герби є пам'ятками повороту українського населення до берегів Чорного моря та воєн з Туреччиною, що уможливили Україні поновний вихід на море. Вислід цих воєн залежав великою мірою від співдіяння української зброї (вистачає тільки згадати участь Запорожців у війнах 1735—1739 і 1768—1774 років, козацьку перемогу над турецькою фльотою 1770-го року, здобуття Очакова й т. д.), а розвиток поморських міст неменшою мірою залежав від праці українського сільського й міського населення. Тому цей почот п'ятнадцятьох міських гербів належить українському гербівництву не тільки своїм положенням, але передусім своїм змістом і постанням. Недоліком цих гербів є невикористання стародавнього й корінного знакового добра причорноморських полісів між Дніпром і Дунаєм, такого багатого й змістовного, що одначе зрозуміле з огляду на стан історично-емблематичних дослідів у десятиріччях, коли ті герби творилися. Сьогодні ці герби є тільки підставою для будучого розвитку, який, при поглибленні українського античного знакознавства, може дати Україні змістовну й насичену історичними цінностями геральдику надморських і близьких до моря міст.[16]

---

[15] Див. Климкевич, Р. О., *Герби міст Запоріжжя.* »Новий Літопис», ч. II, Вінніпеґ, 1964.

Герби міст Донеччини. Там же, ч. 14, Вінніпеґ, 1965.

[16] Останні десятиріччя позначилися в УРСР і РСФСР замітним поступом у наукових дослідах емблематики (нумізматичної, сфрагістичної, архітектурної й іншої) античного українського Причорномор'я.

Др. І. Крижакевич

In Memoriam

Управа Українського Історичного Товариства і Редакційна колегія «Українського Історика» з глибоким смутком повідомляють членство товариства й українське громадянство, що 21 квітня 1967 року, на 81 році життя помер у Львові

ПРОФЕСОР Д-Р ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ

дійсний член НТШ з 1911 року, довголітний директор Історично-філософічної секції НТШ, академік Академії Наук УРСР з 1958 року, професор таємного Українського університету у Львові, доцент Кам'янець-Подільського університету (1919), професор Львівського університету з 1939 року, директор Інституту суспільних наук Академії Наук УРСР, один з найвизначніших сучасних українських істориків.

ВІЧНА ЙОМУ ПАМ'ЯТЬ!

Любомир Винар

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ
(1886—1967)

На 81 році життя, 21 квітня 1967 року, впокоївся у Львові один з найвидатніших сучасних українських істориків — Іван Крип'якевич. Помер один з найкращих представників «львівської школи» Михайла Грушевського, визначний педагог і організатор українського наукового життя. Іван Петрович Крип'якевич народився 25 червня 1886 року в священичій родині у Львові.[1] Після закінчення академічної гімназії в 1904 році, він студіював історію східньої Европи, зокрема України, на філософічному факультеті Львівського університету. Закінчив студії в 1908 році, продовжуючи далі спеціялізуватися в історії України.

Вже в першому році студій звернув на нього увагу М. Грушевський, який доручив йому дослідження рукописних джерел у Львівському магістрацькому архіві. Тоді Крип'якевич працював над проблемами історії української торгівлі у Львові. В 1905 році, на засіданнях Історично-

[1] Офіційні совєтські видання промовчують походження І. Крип'якевича (*УРЕ*, т. 7, стор. 403), або подають, що він народився в «родині вчителя», не згадуючи, що його батько о. Петро Крип'якевич був священиком.

філософічної секції НТШ обговорено його чотири праці, які в цьому самому році були видруковані в *Записках НТШ*. Найважливішою його публікацією того періоду була праця «Матеріяли до історії торгівлі у Львові» (*Записки НТШ*, т. 69, 1905, стор. 1—46).

На протязі 1906—1908 рр. Крип'якевич досліджував далі економічне, культурне і політичне життя українців у Галичині, зокрема у Львові, в XVI столітті. Його праці друкувалися в *Записках НТШ*. Тут згадаємо його монографію *Львівська Русь в першій половині XVI століття* (Львів, 1907, 92 стор., відбитка із *Записок НТШ*, т. 92) і джерельну студію «Русини властителі у Львові в першій половині XVI століття» (Науковий Збірник присвячений Михайлови Грушевському, Наукове Т-во ім. Шевченка, Львів, 1906, стор. 219—236).

Від 1906 року І. Крип'якевич досліджував ранню історію козаччини. За ініціятивою Михайла Грушевського, вирішено було підготовити до друку джерельні матеріяли до історії козаччини від її початків до упадку Козацько-Гетьманської Держави в XVIII ст. на тлі сучасного політичного, суспільно-економічного і культурного життя України. З доручення Грушевського Крип'якевич працював над архівними матеріялами в бібліотеці Оссолінських у Львові і бібліотеках Чарторийських та Академії Наук у Кракові. Він опрацював перший том корпусу матеріялів до історії козаччини, який охоплював період 1531—1632 рр. Цей том *Матеріялів до історії української козаччини* появився, як VIII том *Жерел до історії України*, 1908 р. у Львові і містив 233 архівні акти. Збірку джерел попереджувала стаття Крип'якевича «Козаччина і Баторієві вольности» в якій він проаналізував початки української козаччини і джерельно спростовував версію т. зв. «реформи Баторія» за якою історики пов'язували розвиток українського козацтва з реформами цього польського короля.

Під керівництвом М. Грушевського[2] Крип'якевич перейшов солідну школу археографічної праці і засвоїв відповідні історичні знання. У порівняно короткому часі І. Крип'якевич висунувся на одного з найкращих учнів Грушевського.

Іван Крип'якевич брав також живу участь у студентському житті і активно включився в боротьбу за український університет у Львові. У 1908 році він заснував «Академічну Громаду» при Українському студентському товаристві, що її завданням було організувати доповіді для робітничої і селянської молоді.

По закінченні університету, І. Крип'якевич став гімназійним професором в Рогатині (до 1910 р.), а від 1912 року у Львові.

Починаючи з 1910 року він досліджував розвиток української козаччини в XVII столітті і в зв'язку з тим працював в архівах Варшави і Москви, збираючи важливі матеріяли до історії Хмельниччини. В 1911 році 25 літній історик стає дійсним членом НТШ і секретарем його Історично-філософічної секції.

До першої світової війни Крип'якевич опублікував цілу низку історичних праць, рецензій та заміток у *Записках НТШ*, і популярних статтей

[2] І. Крип'якевич з великою повагою ставився до Грушевського. В своїй праці присвяченій діяльності Грушевського він писав: «Ще за життя Грушевського всі в нас відчували, що між нами живе хтось *великий*. Всі в нас дивилися на нашого історика, як на незвичайну людину, як на вченого, що сміло може стати поруч найбільших людей науки на світі, всі ми подивляли його роботячість, а всі ми бачили в ньому одного з найкращих борців за єдність нашої нації». І. Крип'якевич, *Михайло Грушевський. Життя і діяльність*. Львів, 1935, стор. 8.

з історичною тематикою в українській пресі. Зокрема важливою с його праця «Козаччина в европейських політичних плянах» (*ЗНТШ*, т. 116, 1913) в якій він дослідив зв'язки козаччини з европейськими державами в 1620—1630 роках. Треба також згадати, що в 1911—1914 роках він був редактором популярного діточого журналу *Дзвінок*, в якому писав на історичні теми під псевдонімом Іван Петренко. Деякий час він редагував також популярний журнал *Ілюстрована Україна*.

Події першої світової війни перервали на деякий час дослідницьку працю Крип'якевича і щойно в 1919 році він став приватним доцентом Кам'янець-Подільського університету. Під час польської окупації Галичини Крип'якевич включився в розбудову українського шкільництва. В 1920—1924 роках він був професором таємного університету у Львові, викладаючи там історію України і провадив історичний семінар. Тоді вийшов (циклостилевим способом) його курс лекцій з української історіографії XVIII—XIX ст. і курс з історії України доведений до 1663 року.

В 1934 році І. Крип'якевич став головою Історично-філософічної секції НТШ, яку очолював до другої світової війни.

В 1920—1930 роках Крип'якевич концентрував свої досліди на добі Хмельниччини. В своїй капітальній монографії *Студії над державою Б. Хмельницького* (*ЗНТШ*, т. 129, 130, 134—35, 139—40, 147, 151, 1920—1931) він систематично проаналізував різні проблеми державного життя держави Хмельницького. Зокрема він досліджував структуру і функції козацької генеральної ради, генеральної старшини, суду, війська, державні кордони й інші аспекти української державности. В інших томах *Записок НТШ* появилися його студії «Скарби Хмельницького» (т. 96), «З козацької сфрагістики» (тт. 123—124), «„Учитель" Б. Хмельницького Андрій Гонцель Мокрський» (т. 133), «Серби в українському війську, 1650—1660» (т. 129), «До історії українського державного архіву в XVII ст.» (тт. 134—135) та інші праці. Немає сумніву в тому, що Крип'якевич, поруч Грушевського і Липинського, є найвидатнішим дослідником доби Хмельниччини. Наголошуючи державу, як осередок історичного процесу, І. Крип'якевич є представником державницького напрямку в українській історіографії.

В 1930-их роках І. Крип'якевич приділяє багато уваги і труду науково-популярним працям. У 1935 році появляється, за редакцією його і Миколи Голубця об'емиста *Велика Історія України* (В-во Тиктора, Львів, 1935). (Цю працю з доповненнями перевидано, у Канаді в 1948 р.). В 1936 році появилася, за редакцією, Крип'якевича, при співпраці з іншими дослідниками, перша *Історія Українського Війська* (В-во Тиктора). (Її перевидано, з доповненнями, у Канаді 1953 р.). За редакцією Крип'якевича і кількох інших науковців, видано *Історію Української Культури* (В-во І. Тиктора, Львів 1937). (Перший том перевидано в Канаді 1964 р.). Названі книги мали великий вплив на популяризацію історії України серед широких кіл суспільства Західньої України.

В 1935 році Крип'якевич написав нарис про життя Михайла Грушевського (*Михайло Грушевський*, Львів, Просвіта, 1935. 63 стор.), в якому живими барвами змалював багатогранну діяльність свого вчителя. Крім того, він видав популярні нариси, присвячені історії українського ловецтва, історії Зборова до початку XIX стол., князеві Ярославові Осьмомислові та іншим постаттям і подіям української історії.

Підсумовуючи творчість проф. І. Крип'якевича до 1939 року, бачимо, що своїми дослідами він охопив майже усі періоди історії України, в аспектах політичному, суспільно-економічному і культурному. Він працював також над поодинокими питаннями з ділянки джерелознавства,

сфрагістики, геральдики, історичної географії, історичної бібліографії та інших допоміжних історичних наук.

Його численні статті друкувалися в *Старій Україні, Літописі Червоної Калини, Українській Книзі, Нашій Батьківщині, Житті і Знанні* та інших українських і чужинецьких наукових виданнях.

В тому часі Іван Крип'якевич був визнаним найвизначнішим істориком Західної України.

З приходом совєтської влади до Львова в 1939 році Наукове Т-во ім. Шевченка було перетворено на львівський філіял Академії Наук УРСР. Керівником Інституту української історії львівського філіялу Академії Наук було призначено І. Крип'якевича. Тоді ж було номіновано його професором історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. В 1941 році *Вища атестаційна комісія Всесоюзного комітету в справах вищої школи* надала І. Крип'якевичу науковий ступінь доктора історичних наук, без захисту дисертації. В тому часі І. Крип'якевич майже виключно присвячується університетській праці і входить у близькі зв'язки з визначними істориками в Україні.

З приходом до Львова німців в 1941 році І. Крип'якевич й інші члени НТШ намагалися відновити діяльність Наукового Товариства. Проте це не було в плянах німецьких окупантів — вони не були зацікавлені українськими науковими установами. Тому при Українському центральному комітеті (УЦК) створено Спілку українських наукових робітників, при якій діяв *Гурток Істориків* очолюваний І. Крип'якевичем. На форумі цього гуртка, який на ділі був продовженням Історично-філософічної секції НТШ, українські історики зустрічалися і виголошували свої доповіді.

В роках німецької окупації (1941—1944) І. Крип'якевич писав нарис історії України, який здав до друку в «Українському Видавництві» в 1944 році. Через воєнні події його історія не була видрукувана і появилася аж по війні в 1949 р., під псевдонімом Івана Холмського, накладом НТШ, (Іван Холмський; *Історія України*, Мюнхен, 1949, 360 стор.). Ця праця є синтезою історичних дослідів І. Крип'якевича. В ній автор наголошує українську державу, як рушійну силу історичного процесу.

Професор Крип'якевич не виїхав на еміґрацію і вирішив залишитися на рідних землях біля історичних джерел і серед рідного народу.

Від 1945 року І. Крип'якевич завідував катедрою історії Львівського університету, і деякий час був деканом історично-філософічного факультету. В роках 1946—1948 він керував відділом стародруків Державної публічної бібліотеки, а в 1948—1950 роках працював у Музеї етнографії та художнього промислу Академії Наук УРСР у Львові. В 1951 році він очолив відділ історії України в Інституті суспільних наук Академії Наук у Львові, а з 1953 року до 1962 був директором цього Інституту.[3]

За його ініціятивою в Інституті Історії створено відділ історіографії та джерелознавства. Від 1961 року проф. Крип'якевич провадив семінар із спеціяльних історичних допоміжних дисциплін при Центральному державному історичному архіві у Львові.

В 1958 році І. Крип'якевича було вибрано на дійсного члена Академії Наук УССР і тим самим він став єдиним академіком-істориком в Україні. В 1961 р. йому надано було звання заслуженого діяча науки УРСР. Академік Крип'якевич був дуже активним у видавничій і редакційній праці.

[3] Хронологію праці І. Крип'якевича в цьому періоді його діяльности подаємо за М. К.Васютою, «Іван Петрович Крип'якевич», *Український Історичний Журнал*, ч. 6. 1966, стор. 129.

Він редагував збірники *З Історії Західньоукраїнських Земель* і *«З історії Української РСР»*, і був членом редакційної колегії *Українського історичного журналу*, *«Науково- інформаційного бюлетеня архівного управління УРСР»*, збірників *«Історичні джерела та їх використання* (до тепер вийшли два випуски) й інших видань.

Українські історики в совєтській Україні є позбавлені свободи досліду і свободи думки. Вони працюють під наглядом і диктатом комуністичної партії. І. П. Крип'якевич не був вийнятком — він був змушений заплатити данину комуністичному режимові і прилюдно засудити свої праці досовєтського періоду,[4] і відректися М. Грушевського та його школи, що не вкладалися в совєтську схему східньоевропейської історії.

В *УРЕ* згадано, що «на працях Крип'якевича виданих в минулому, позначився вплив антинаукових буржуазних концепцій „школи" Грушевського. В рад. час К., переборовши старі помилкові погляди, опублікував ряд цінних досліджень, зокрема з історії народньо-визвольної війни».[5]

Ця коротка нотатка свідчить про трагічне становище І. Крип'якевича, заслуженого українського історика в умовах совєтської дійсности. Проте його твори по відсіянню цих вимушених «покаяній» і цитат з «клясиків марксизму», які не мають жодного відношення до його історичних досліджень, є великим здобутком цілої української історичної науки.

В цей період своєї діяльности І. Крип'якевич продовжував досліджувати добу Богдана Хмельницького, історію Галичини, а зокрема присвятив свою увагу джерелознавству і допоміжним історичним наукам.

В першу чергу слід згадати його капітальну монографію *Богдан Хмельницький* (І. П. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький*, Київ: АН УРСР, 1954, 533 стор.) в якій він джерельно висвітлив многогранну діяльність Хмельницького і національно визвольну боротьбу українського народу. Проф. О. Оглоблин в оцінці цієї праці Крип'якевича слушно підкреслив, що, не зважаючи на панування нової «звичайної схеми „совєтської історіографії" заслужений історик Хмельниччини все ж мав змогу — у рамках своєї теми — поставити питання про „процес складання української державности" (хоч звичайно „клясової"), якому присвячено один з найкращих розділів монографії акад. Крип'якевича».[6]

Завершенням дослідів І. Крип'якевича над Хмельниччиною було його надзвичайно важливе видання документів Хмельницького (І. Крип'якевич, І. Бутич, *Документи Богдана Хмельницького*, Київ: Академія Наук УРСР, 1964, 739 стор.) в якім поміщено 475 архівних документів Б. Хмельницького, що з них 107 опубліковано вперше. Під археографічним оглядом цю збірку видано бездоганно. Останньою працею Крип'якевича з історії Хмельниччини була його розвідка «Адміністративний поділ України 1648—1654» (*Історичні джерела та їх використання*, вип. II, Київ, стор. 123—148).

З інших праць І. Крип'якевича того періоду згадаємо *Зв'язки Західньої України з Росією до середини XVII ст.* (Київ, 1953, 72 стор.), *Джерела з історії Галичини періоду феодалізму* (К. 1962, 83 стор.) та низку статтей в історичних періодиках, зокрема в *Українському історичному журналі*, *Научно-*

---

[4] В 3 числі *УІЖ* за 1959 І. П. Крип'якевич був змушений опублікувати заяву, в якій засуджував свою *Історію української культури* (1937), написану «з не марксистських позицій» ...

[5] *Українська Радянська Енциклопедія*, т. 7, стор. 402—403.

[6] О. Оглоблин, Думки про сучасну українську історіографію, Нью-Йорк, 1963, стор. 53; розділ праці про який згадує автор опублікований п. н. «Процес складання української державності. Богдан Хмельницький — видатний державний діяч», стор. 334—409.

інформативному бюлетені Архівного управління УРСР, Із історії західноукраїнських земель та інших періодичних і неперіодичних виданнях. Він також був редактором збірника *Нариси з історії Львова*, що появився, узв'язку з 700 літтям заснування княжого города.

Останньою опублікованою працею Крип'якевича була простора студія присвячена методології історичного досліду «Нарис методики історичних досліджень» (*УІЖ*, чч. 2, 3, 4, 1967).

Треба ствердити, що І. Крип'якевич в усіх працях боронив самобутність українського народу і домагався покращання умов наукових дослідів в совєтській Україні. У своїй статті «До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVIII ст.» (*УІЖ*, ч. 2, 1966, стор. 82—84), він твердив, що національна самосвідомість українського народу в тих часах вже «набрала завершеної форми».[7] Знову ж у відкритому листі в справі української історичної бібліографії (І. Крип'якевич, М. І. Марченко, А. О. Введенський та ін. «Лист до ред. УІЖ», 1965, ч. 1) вказує на занепад історичної бібліографії в УРСР і домагається відновлення і активізації бібліографічної праці в Україні.

Важливу ділянку діяльности Покійного становила його педагогічна праця і піклування молодим науковим доростом. В цьому відношенні він ішов слідами свого великого вчителя М. Грушевського. Маємо право говорити про «львівську школу» Крип'якевича до 1939 року і в совєтському періоді. М. К. Васюта в своїй статті про І. Крип'якевича, з нагоди 80 річчя його народження, писав, що «він по батьківськи ставиться до молодих науковців».[8]

За час своєї діяльности І. Крип'якевич опублікував коло 650 наукових і популярно-наукових праць.[9] Це великий творчий вклад історика, який жив і працював в несприятливих умовинах ворожих окупацій України.

Смерть Івана Крип'якевича — болюча і незаступима втрата для всієї української історичної науки. Але понад 60 літня велика, творча праця Покійного міцно з'єднала минуле і майбутнє української історіографії.[10] Його ім'я залишиться прикрасою української науки та культури, а пам'ять про Нього житиме в серцях його численних друзів, учнів, співробітників і всього українського народу.

---

[7] Перша бібліографія праць І. Крип'якевича появилася в 1958 році (*Іван Петрович Крип'якевич. Короткий бібліографічний довідник.* Львів. 1958. 23 стор.). М. К. Васюта помістив бібліографію його праць радянського періоду, (*УІЖ*, ч. 6. 1966, стор. 131—133.

[8] М. К. Васюта, «Іван Петрович Крип'якевич», УІЖ, ч. 6, 1966, стор. 131.

[9] В 1966 році, у зв'язку з 80 літтям І. Крипя'якевича, Львівська державна бібліотека і Інститут суспільних наук мали видати бібліографічний показник праць ученого (цю вістку подаємо за *Українським Історичним Журналом*, ч. 9, 1966, стор. 155).

[10] В дальших числах «Українського Історика» ще повернемося до характеристики й оцінки діяльности та творчости І. Крип'якевича.

З архіву

Петро Ісаїв

НЕДРУКОВАНІ ЛИСТИ ІВАНА ФРАНКА І ІЛЛІ ШРАГА ДО ЄВГЕНА ОЛЕСНИЦЬКОГО

Редакція «Українського Історика» просила мене вибрати якісь документи з архіву Східньо-Европейського Дослідного Інституту ім. В. Липинського у Філядельфії — для друку. Директор цього Інституту, ред. Євген Зиблікевич, порадив мені скористати з архіву колишнього українського діяча і посла в Галичині, д-ра Євгена Олесницького, згадуючи зокрема один лист Івана Франка.

Я переглянув один альбом копій кореспонденції Є. Олесницького і вибрав для друку згаданий лист І. Франка від 1891 р. і лист українського діяча та посла до І. російської Державної Думи — Іллі Шрага, від 1906 р.

При цій нагоді подаю деякі інформації про Східньо-Европейський Дослідний Інститут ім. В. Липинського у Філядельфії. Ця установа набула вже до своєї бібліотеки багато цінних книжок з ділянки українознавства, а зокрема з історії України. Деякі з них є сьогодні великою рідкістю. Крім того, цей Інститут має коло 100,000 сторінок оригінальних і скопійованих листів та інших документів з архівів кількаднадцятьох колишніх визначних українських діячів і з державного архіву у Відні. Тільки з архіву Є. Олесницького є коло 8 000 сторінок.

При цій нагоді сердечно дякую директорові Інституту ред. Євгенові Зиблікевичеві за його цінні вказівки, поради й інформації.

Вибрані листи передруковуємо тут без змін, зберігаючи правопис оригіналів. Щоб читачі могли скоріше зорієнтуватися в справах, зв'язаних з надрукованими тут документами, подаю нижче інформації про Є. Олесницького й І. Шрага, які вміщено про них в «Українській Загальній Енциклопедії», Станиславів—Коломия—Львів 1930—1935.

*

Олесницький, Євген, галицький, український громадський діяч (1860—1917), адвокат, найвизначніший політичний діяч народовецької, опісля національно-демократичної партії, посол до галицького сойму (1900—1910) та австрійського парляменту (1907—1917), організатор Стрийщини, «Краєвого Молочарського Союзу» та «Сільського Господаря», один із найкращих промовців; журналістично-літературні праці (редактор «Зеркала», видавець «Руcько-української бібліотеки»); переклади п'єс для театру; спомини.

Шраг, Ілля, український громадський діяч (1847—1919), адвокат, чоловий діяч всеукраїнської організації, опісля української радикально-демократичної партії соц. федералістів, член І. російської Державної Думи й Української Центральної Ради.

*

У вищезгаданій Енциклопедії подано, що д-р Є. Олесницький був послом до галицького сойму в 1900—1917 рр., одначе д-р Кость Левицький відмітив у своїй книжці «Українські політики», II частина, (Львів, 1937, на 41 стор.), що Є. Олесницький склав свій посольський мандат до галицького сойму 1910 р. через недугу, але надалі залишився послом до австрійського парляменту. Тому змінено тут дату його посольства до галицького сойму.

*

Тут відмічу ще й важливішу літературу про цих двох мужів.

Відомості про Є. Олесницького подав д-р К. Левицький не тільки в згаданій праці, але також і в своїй *«Історії політичної думки галицьких українців* 1848—1914», (Львів 1926). Вже набагато раніше вміщено статтю Федя Федорцева про Є. Олесницького в *«Календарі товариства „Просвіта"* на *1920 рік»*, (Львів 1919), а також солідно опрацьований розділ про нього подав о. Ісидор Сохоцький у своїй праці, видрукованій в *«Історичні постаті Галичини XIX—XX ст.»* (НТШ, Бібліотека Українознавства, ч. 8. Заходом осередку праці НТШ в Філядельфії, Па., 1961 р., стор. 118—137. Деякі інформації про діяльність Є. Олесницького можна знайти в його кореспонденції та щоденнику, копії яких є в згаданому в заголовку Інституті.

Про Іллю Шрага, що був родом з Чернігівщини й був адвокатом в місті Чернігові, подав багато інформацій Олександер Лотоцький у своїх *«Сторінках минулого»*, (Варшава 1932—1934), друге незмінене видання в ЗДА 1966 (див. в показниках частин 1—3). Зокрема про українську парлямент-ську фракцію, що її очолив І. Шраг, написав Ол. Лотоцький досить багато на початку 3-тьої частини своїх спогадів.

Лист Іллі Шрага до Євгена Олесницького

Петербург, 6 червня 1906 р.

Високоповажаний Добродію!

Вибачайте, що тільки тепер відповідаю: коли Ваш лист прийшов до Чернигова, мене вже там не було, я вже подався до Петербургу і листа надіслано мені сюди з Чернигова. —

Складаю щиру, сердечну подяку за Ваше ласкаве привітане. Ви, шановний Добродію, надаєте мені далеко більше ваги, ніж се можливе; покладу усі свої невелики, слабі сили що б хоч трохи справдити Ваші надії; стан важкий взагалі, стан українців у парляменті вимагає багато обережности і такту, що б поставити добре нашу справу; ворожі відносини з одного боку, неосвідомленість з другого примушують провадити справу обережно, по волі, але я певний, що ми здобудемо права національні; в якій мірі доведеться здобути їх зараз не можна сказати, але, коли дійде черга до питань національного і до справи автономії, то ми поставимо іх яко мога ширше; тепер парляментарі партії визнають вже «українську групу» і числяться з нею, і есть надія, що далі ще більш числитимуться. Тепер найголовніша справа, яка стоїть на черзі — аграрна; між іншою, ми користуємося нею яко тою, що б доводити конечну потребу автономного ладу Рос. держави. —

Робиться усе можливе, щоб повалити міністерство; коли сіого досягнемо, то можна буде сказати, що Дума перемогла Уряд; тоді справи пійдуть іншим, кращим шляхом. —

Певний що Ви, вельми шановний Добродію, не відмовите запомагати нам своїм досвідом; найтіснійши звязки між Вами і нами тепер більш потрібни, ніж колинебудь, бо можуть обставини так скластися, що нам і в парламентарній боротьбі треба буде еднатися; наші інтереси спільни і в Австрії, і в Росії. —

Ще раз щиро дякую за Вашу ласку.

З високим поважанем

І. Шраг

Адреса: Птб, Таврическій Дворец, Госуд. Дума. —

Лист Івана Франка до Євгена Олесницького

Вельми Шановний Добродію!

Удаюсь до Вас з порученя невеличкого кружка людей з запитанєм: чи супроти факту «угоди» і відомих результатів виборів до Ради державної, а також супроти неменше відомого факту роздразненя і заколоту серед самих Русинів не було б пожаданим — зробити у Львові зйізд усіх інтелігентнійших Русинів, котрі почувають потребу і можність якоїсь *незалежної*, спільної роботи, в цілі взаімного пізнаня і порозуміня? З гори зазначую, що хоч думка про потребу такого зйізду найживійше окликнулась в кружках радікальних, то все таки зйізд сей *не мав би мати* характеру зйізду радікалів. Значить, ніяка партійна виключність не повинна б ним руководити, ніякі тісно партійні справи не повинні б бути трактовані. Ішло б тут головно о поклик до людей *доброї волі* і *тверезої думки*, щоб здали собі докладно справу з того, що і як у нас робиться, признали, що у кого є доброго, а що хибного, і застановилися над способами направи хиб а скріпленя добра. Ще одна подробиця. Коли б Ви на таку думку згодилися, то чи не добре б було сполучити речинець зйізду з роковинами (хоч спізненими) Шевченка, особливо зважаючи на той сумний факт, що народовці львівські сего року мабуть не зберуться на святкованє тих роковин!

Стискаю Вашу руку і засилаю уклін Вашій Впов. Пані.

Ваш
Іван Франко

Львів. 22/3 1891
Ул. Зиблікевича, ч. 10.

Вельми Шановний
Добродію!

Удаюсь до Вас з порученя неве-
ликого Кружка людей з запи-
таням: чи супроти факту, згоди
і відомих результатів виборів
до Ради державної, а також супро-
ти не менше відомого факту роз-
драженя і заколоту серед самих
Русинів не було б пожаданим —
зробити у Львові з'їзд усіх ін-
телігентнійших Русинів, котрі
почувають потребу і конечність а-
кції незалежної, спільної робо-
ти, в цілі взаїмного пізнаня
і порозуміня? З того запитую,

що хоч думка. Що всякі потребу такого з'їзду найпильнійше окликну-лась в кружках радикальних, то все таки з'їзд сей *не мав би мати* характеру з'їзду радикалів, зна-чить, ціла партійна дисципліна не повинна би ним руководити, ціллю його партійні справи не повинні б бути трактовані. З-йшлось би тут головно о поклик до людей *доброї волі* і *твере-зої думки*, щоб здати собі до-кладно справу з того, що і як у нас робиться, зрозуміти, що у нього є доброго, а що хибного, і застановитися над способами

напрочи хиба а вкріплене добра.
Ще одна подробиця. Коли б Ви
на таку думку згодилися, то чи
не добре було б поручити речь
перед зїзду з роковинами (хоч
спізненими) Шевченка, особливо
звертаючи на той сумний факт,
що народовці львівські його
роковин набуть не зберуться на
святковання тих роковин!
Стискаю Вашу руку і заси-
лаю уклін Вашій Вельмож. Пані
Дочці

Іван Франко

Львів 22/3 1891
ул. Зиблікевича, ч. 10.

Наукові конференції

Ігор Каменецький

ДРУГИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНҐРЕС АМЕРИКАНСЬКИХ СЛАВІСТІВ

Другий Національний конґрес американської асоціяції для розвитку славістичних студій відбувся від 30 березня до 1 квітня 1967, і був першим того роду з'їздом в американській столиці.

Хоча назва цієї американської асоціяції — American Association for the Advancement of Slavic Studies — стосується славістичних студій, то вона не зовсім докладна, бо в засяг заінтересування асоціяції входять весь Совєтський Союз і т. зв. сателітні держави в Східній Европі, етнічний склад яких не покривається із слов'янською територією. Також тематика, яку асоціяція включує в рамки дослідів, часто не має багато спільного із славістикою, напр., такі ділянки, як розвиток марксистської ідеології, технічна й економічна проблематика Сходу Европи. Проте такий підхід має й свої додатні сторони, бо полегшує обширніший та глибший вгляд у такі специфічні аспекти слов'янських народів, які звичайно розглядаються фраґментарно, зі шкодою для наукової об'єктивності.

Одна з перших сесій Конґресу була присв'ячена сучасним реформам економічного плянування в Східній Европі, а зокрема в Польщі, Чехословаччині і Юґославії. В доповідях проф. Леона Смолінського (Boston College), Вацлава Голосовського (University of Massachusetts) і Дебори Міленкович (Barnard College), а пізніше в дискусії, зарисовувалися наступні інтересні питання і висновки: до якої міри економічні реформи в названих комуністичних країнах сходяться із стосовними реформами в Совєтському Союзі; які перспективи вони дають для збільшення продуктивності — і поскільки ці інновації в економічному секторі причиняються до демократизації режимних систем.

У зв'язку з уведенням реформ, було підкреслено, що Юґославія почала децентралізувати свою економічну систему і застосовувати принципи рентабільности підприємств вже в 1954 році, натомість Польща і Чехо-Словаччина впровадили подібні реформи щойно після того, як Совєтський Союз почав експериментувати із ідеями «ліберманізму».

В економічній реформі Чехо-Словаччина посунулася дальше як Польща, де нова економічна політика немає сконсолідованого характеру і де практичне застосування реформи залежить від індивідуальних державних підприємств, або від їхніх індустріяльних асоціяцій.

В теперішній стадії два особливі чинники роблять переведення реформ у життя проблематичним. Одним з них є непевність «менаджерів» підприємств щодо того, хто буде нести відповідальність за зиск і кошти, пов'язані з переходом від старої до нової системи, другим чинником є факт, що вправді продукція підприємств є скерована на зиск, то це ще не означає переходу на вільний внутрішній ринок. Ціни все ще на продукти встановлюють плянуючі органи, і вони незалежні від зацікавлення і попиту консументів. В таких умовах, на випадок невдачі партійної політики, директор

фабрики, повністю перейнятий ідеєю реформи, може легко з героя соціялістичної продукції статися козлом відпущення для партійних головачів. Тому польські і чеські «менаджери», якщо вони мають свободу вибору, воліють покищо не користати з нових уповноважень, які дає їм реформа в рамах децентралізації, автономії підприємств і їх рентабільности.

Чи партійна верхівка буде застосовувати тиск, щоб здійснювати реформи, є покищо одвертим питанням. В ґрунті речі сателітні держави започатковують реформи не так з огляду на бажання достосуватися до совєтського економічного курсу, як з метою деякого унезалежнення під економічним оглядом від Совєтського Союзу. Тому особлива увага, в зв'язку з реформою, концентрується на західні ринки збуту, які принесли б сателітам бажану тверду капіталістичну валюту.

Юґославія є комуністичною країною, де згадані реформи, по своїй суті, були переведені вже в 1954 році Це було зумовлене об'єктивними обставинами, які примусили Юґославію, по виході із совєтського блюку, переорієнтуватися на економічні зв'язки із західними державами, і достосуватися до них в такій мірі, як це взагалі можливо для комуністичного режиму.

В процесі викладу і дискусії висувано факт, що в сучасній Юґославії розмежування між політикою і економічним життям посунулися дальше, ніж в інших комуністичних державах. Прерогативи партії і уряду обмежуються здебільша до натляду над ринками збуту і контролі над чужою валютою.

Ліберальніша політика юґославського уряду причинилася до скорого росту економіки в 50-их роках, але й викликала також певні труднощі в роках 1962—1963, типові для індустрійних некомуністичних країн, інфляцію, безробіття, незбалансованість в економічній продукції тощо.

Юґославський уряд старався направити це в реформах 1965 року шляхом девалюації динара, замороження цін і, між іншим, офертою до країн з твердою валютою інвестувати капітали в юґославських підприємствах.

Поскільки ці заходи будуть успішними, ніхто не старався пророкувати, але знову підкреслено певні особливості комуністичного режиму, які в Юґославії, а також в Польщі і Чехословаччині, роблять економічні реформи проблематичними. Справа в тому, що через монополізацію політичної контролі комуністичною партією, економічна автономія в кінцевому висліді залежатиме від того, до якої міри вона відповідатиме інтересам даної партії, а не конче інтересам народніх мас, чи країни, як такої. Життьовий стандарт пересічного громадянина і засяг авторитету економічних реформаторів, а також спосіб реаґування на такі економічні проблеми як інфляція, ціни, платні і т. п., не визначується інтересами більшости суспільства, але інтересами тих, яких Джіляс назвав «новою клясою».

Пополуднева сесія відбулася в авдиторії Стейт Департаменту. Колишній американський амбасадор в Совєтському Союзі і теперішній „Deputy Undersecretary of State", Д. Колер, доповідав про лібералізаційні тенденції серед совєтської еліти (особливо серед совєтської інтеліґенції), які він, порівняльно з давнішими часами, вважає дуже виразними і, великою мірою, реальними.

В дискусії, на запитання проф. Р. Смаль-Стоцького про становище жидів і неросійських народів в Совєтському Союзі, колишній амбасадор відповів, що під час своїх контактів з Хрущовим він виніс враження про його виразну антисемітську настанову. Щодо неросійських народів і їхнього становища, то це питання не є задовільно розв'язане і він часто завважував у цій справі виминаючі відповіді совєтських урядових чинників.

Вечером доповідав професор Лондонської економічної школи і видатний знавець Совєтського Союзу — Леонард Шапіро. Його доповідь була присвячена рефлексіям з приводу 50-ліття революції 1917 року. Він переконаний, що ані революція, ані перемога большевиків у громадянській війні не були неминучими історичними подіями, і що істотний вислід громадянської війни залежав від характеру російської інтеліґенції і провідної еліти. Трагедією революції 1917 року вважав Шапіро це, що, не зважаючи на жертви і досягнення в ділянці техніки та науки, основні ідеали революції — свобода людини і впровадження демократичної влади — не були здійсненими. Революція з перспективи 50-літнього ювілею, закінчилася неуспіхом.

Про останні сесії Конґресу, 1-го квітня, можна сказати, що вони відбулися під знаком активної участи українських науковців в Америці і включення української тематики в програму. Предсідником одної сенії (п. н. Московський імперіялізм і Казань) був проф. Ігор Шевченко (Columbia University).

Професор Ярослав Пеленський (Washington University) доповідав на тему: *Казань у московських імперіялістичних претенсіях*, а професор Омелян Пріцак (Harvard University) був дискутантом на цій сесії.

Друга сесія відбувалася в тому самому часі і була присвячена *Націоналістичній ідеології в Чехії і в Україні.*

Я відвідував другу сесію і тому мушу обмежитися в моїх спостереженнях до її тематики.

Сесія відбулася під предсідництвом професора Івo Ледерера (Stanford University) і почалася викладом проф. Романа Шпорлюка (University of Michigan) п. н.: «*Політична думка Масарика*». Прелеґент з'ясував переходові стадії засновника Чесько-Словацької республіки в ділянках його заінтересування і в його відношенню до ідеї націоналізму. Будучи спершу заінтересованим чисто культурним аспектом чеської національної самобутности, Масарик опрокидував політичний націоналізм і вірив у світову державу в недалекому майбутньому. Пізніше він прийняв концепцію незалежної чеської держави, включаючи в її рамки також інші національні групи. В тій стадії він плянував відтворити, у демократичній формі, свого рода відповідник австро-угорської багато-національної держави, в якій кожна етнічна група мала б широку культурну автономію.

На схилі своєї кар'єри, як президент Чесько-Словацької республіки, Масарик посунувся в бік асиміляційного чеського націоналізму, переймаючи ідею культурної амальґамації національностей Чесько-Словацької республіки в одну чеську націю, зберігаючи при тому повноту громадянських прав для всіх, без огляду на етнічне походження.

Професор Шпорлюк підкреслив на закінчення своєї доповіді, що хоча Масарик залишився до кінця життя вірним принципам гуманности та підставових громадянських прав, то його консеквентність та логіка по відношенні до принципу національного самовизнання залишила багато до побажання.

Професор С. М. Горак (Eastern Illinois University) у своїй доповіді «М. Грушевський: Історик Східньої Европи» — звернув увагу на деякі неточності, які часто виринають на Заході при оцінці наукової праці Михайла Грушевського. Це стосується передусім до спроби представлення Грушевського, як романтика, хоча така характеристика не відповідає правді, коли взяти до уваги його позитивістичну методологію, «мульто-каузальний» підхід до історичних процесів і його стремління до історичної об'єктивности. Те саме стосується до концепції, що Грушевський має значення тільки, як історично-науковий чемпіон українського націоналізму. Факт, що і не-

українські, в тому числі і російські історики користувалися, і користуються далі історичними працями Грушевського, вказує переконливо, що його значення переходить вузько-національні межі чи концепції.

Прелеґент звернув також увагу на часткову реабілітацію Грушевського в Совєтському Союзі, завважуючи одначе, що він все ще титулується у формальній совєтській термінології як «буржуазно-націоналістичний» історик.

Професор Іван Рудницький (La Salle College, Філядельфія) доповідав на тему: «Михайло Драгоманов і його реабілітація в Совєтському Союзі». Рудницький займався в своїй доповіді передусім впливом Драгоманова на розвиток демократичних тенденцій в українському національному відродженні. Драгоманов, напр., підкреслив, що запевнення свободи і підставових прав одиниці мусять бути передумовою, а не консеквенцією національних інтересів. Рудницький звернув також увагу на вплив ідей конституціялізму, політичної демократії і права одиниці (які Драгоманов захищав) на прогресивні кола російської інтеліґенції. Проте ця інтеліґенція ставилася з резервою до планів федерації Драгоманова, в якій народи царської Росії мали б бути повноправними учасниками.

Прелеґент зупинився ширше над подібністю багатьох ідей Драгоманова і Герцена. І цей факт насуває питання, чому Герцена реабілітовано повністю, а реабілітацію Драгоманова в Совєтському Союзі обмежено до його белетристики і поезії, а майже зовсім виключено його політичні писання. Доповідач добачає причину того в побоюваннях совєтської влади, що політичні писання Драгоманова продемонстровували б прірву між теорією й дійсністю в совєтському федералізмі й інших совєтських конституційних принципах та законах.

Дискутант професор Сетон-Вотсон (London University), один з передових брітанських знавців Сходу Европи, порівнював Чехію і Україну, як національні одиниці, і підкреслив, що порівняння в даному випадку не дуже вдале. Україна має більш потенційні можливості, завдяки величині своєї території і числа населення, а Чехію треба зарахувати до малих народів. Натомість Чехія має свою чітко накреслену історичну національну ідентичність, яка датується ще від середньовіччя, а українська національна ідентичність дещо аморфна і порівняно нова. Подібно, як словацька національна ідентичність, українська модерна національна свідомість, на думку Сетон-Вотсона, зродилася в 19 ст. і мала тісний зв'язок з розвитком української модерної літератури і літературної мови.

Ця теорія викликала дискусію на тему, як постають нації взагалі, й чи можливо прийняти загальну та задовільну формулу, яка определювала б ґенезу нації. Д-р Маркусь, між іншим, звернув увагу, що хоча Шевченко й інші українські письменники 19 ст. мали безпосередній вплив на українське національне відродження, то тематику їхньої творчости напр., козацькі думи й літописи, вони черпали з минулих століть, отже джерело національної ідентичности українського народу датується набагато раніше.

Загальне враження з дискусії було таке, що ані ґенеза нації, ані поняття нації та націоналізму в їхніх первісних джерелах не мають ще докладних окреслень ані загальноприйнятих сформулювань.

Треба сказати, що доповіді та дискусії були на витриманому фаховому рівні, програма вражала різноманітністю тем. Численна участь українських науковців у тому конґресі із США та Канади, в ролі прелеґентів і дискутантів підбадьорює і вказує, що українські дослідники виплили на ширші води і можуть успішно впливати на об'єктивне з'ясування правди про стосунки в Східній Европі.

Дискусія і полеміка

УВАГИ ДО ПРАЦІ Д-РА МАТВІЯ СТАХОВА «УКРАЇНА В ДОБІ ДИРЕКТОРІЇ УНР»

(Тт. 1—7, 1962—1966, Скрентон, США)

Автор цих зауважень має намір лише *побіжно* відмітити помилковість деяких тверджень та суб'єктивність в оцінці подій у новітній українській революції. Докладно він говорить про події визвольної збройної боротьби в своїх неопублікованих «Думках про Правду».

При кінці першої світової війни виникла в російській імперії в березні 1917 року так звана «лютнева» (за старим календарем) революція, головне вогнище якої було в Петрограді. Провід в цій революції взяла загальноросійська інтеліґенція. До нього належали представники, як соціялістичних, так і буржуазних політичних партій. Після повалення царського абсолютизму вони створили, на демократичних основах, російське «Тимчасове правительство». Одночасно з цим революційний рух поширився в Україні та в інших країнах Російської імперії. Так постало кілька революцій.

Спочатку ці революції мали спільну мету на ґрунті соціяльного незадоволення та бездарности царського правління у веденні непотрібної кривавої війни. Оту спільність цілі в державному перевороті росіяни намагались підтримувати ідеєю «єдиного революційного фронту» для створення, замісць царської монархії, російської демократичної республіки.

Але незабаром революційні цілі в росіян і в українців набрали відмінного характеру. Це неминуче постало з нерівности в становищі пануючого російськго та національно пригнобленого українського народів, а разом з тим виникли противенства національної вдачі, і з великої різниці культурного рівня та суспільно-соціяльного розподілу. Це особливо яскраво виявилось, коли обидва народи перейшли від революційно-руйнуючої чинности, зі скасуваням старого укладу суспільно-державного життя, до революційно-конструктивної творчости нових норм.

У росіян провід у державному будівництві, після так званої «жовтневої соціялістичної революції» в листопаді 1917 року, перебрала робітнича верства, згуртована в містах і промислових осередках. В українців головну ролю мали відограваті хлібороби, що були розпорошені в селах та на хуторах і лише частково об'єднані сільською інтеліґенцією, яка не мала значного впливу на життя в містах України.

Не маючи нічого до втрати російські робітники стали на шлях псевдосоціялістичного рівнання на нижчого, а українські хлібороби прагнули до того, що мали, ще щось придбати, дотримуючись моральних норм справедливого розподілу. Тому росіяни в державній творчості, після невдачі демократичних спроб, спинились на олігархічній, псевдоклясовій організації совєтів, за якими підступно, під видом демократизму, маскувалась єдина комуністична партія з гаслом диктатури пролетаріяту. Українці стали на демократичний шлях справедливого, вільного вирішення національно- державного правопорядку, утворивши Центральну Раду — парламент Української Народної Республіки.

Це спричинилось до того, що, без огляду на бажання мирного співжиття, обидві революції, російська й українська, протягом півроку заворогували одна з одною і почали смертельну боротьбу. До цієї боротьби проти совєтів приєдналась через рік Західна УНР, що постала 1 листопада 1918 р., після розпаду Австро-Угорської монархії.

Поскільки російська революція мала, так би мовити, *евразійський* характер, з переходом від однієї форми деспотії до іншої, під облудливою назвою «соціялістичної демократії», постільки австро-угорська революція мала західно-европейські ознаки, звільнивши народи імперії від примусового співжиття.

Тому революційний шлях західних українців був цілком відмінний від того, що його зазнали наддніпрянці. На Великій Україні, протягом революційного 1917 року, шукались шляхи для мирного співжиття з Росією, прогаявши час на витворення власної збройної сили, а в Галичині українці відразу вступили в боротьбу з Польщею за свою державну незалежність. Там всі одностайно стали до цієї боротьби. Лише велика перевага ворожої матеріяльної спроможности, до того ж з підтримкою Франції, і сили зброї спричинились до польської перемоги, що пізніше виявилась часовою; моральна перемога залишилась за українцями.

При оцінці революційних подій в обох українських революціях деякі наші історики роблять їх рівнозначними та ототожнюють з европейськими революціями, порівнюючи чи наподоблюючи їх прояви. Такий погляд помилковий. Поступування провідників або вождів европейських революцій не можна вважати зразком, за яким посуджується революційна чинність діячів з Великої України, бо вона мала цілком відмінний характер. Народи західної Европи вже пережили стадії феодалізму та релігійних війн і досягли духово-культурного розвитку в час просвітянства з поширенням гуманістичнх ідей. У них вже пройшов процес націогенези з витворенням національно-суспільної свідомости, а в економічно-господарській чинності запанувала капіталістична система. Тому, коли у них виникали революції, вони мали більш-менш організований вияв волі нації.

Зовсім інший характер мав перебіг революції в колишній російській імперії. Вона несподівано набрала ознак стихійного вияву незадоволення народніх мас і то в наслідок недоцільного ведення війни проти німців. Ця війна перешкодила нормальному переходу від решток запізненого російського феодалізму до капіталістичної системи господарювання та поступової демократизації в державно-суспільному апараті з належним просвітянським рухом. На тихому ставку життя тогочасна російська інтеліґенція мирно дрімала та лише мріяла про поліпшення долі власного народу. Але раптово виникла хуртовина, що набрала стихійної сили, спричинивши великі революційні хвилі. На поверхні тих хвиль тогочасні політичні діячі плавали без керми й без вітрил, випадково пристаючи то до одного, то до другого берега, відірвані від власного середовища. Вони не мали можливости належно, до того ж демократичним шляхом, скерувати підводний революційний рух до конструктивно-державної творчости. Подібне було і в Україні. До того ж український народ, перебуваючи століттями в неволі, не мав належної державної традиції із скристалізованою національно-суспільною свідомістю.

При нехтуванні всебічного студіювання обставин та *правдивого* освітлення фактів, що спричинили тогочасні революційні події й явища в напрямках чинности політичних керівників, не досягається об'єктивна історична правдивість в оцінці Української революції. Це не лише гальмує

і перешкоджає витворенню загальної суспільної національної свідомости, але викликає поділ на ворогуючі угруповання з взаємними обвинуваченнями в безуспішности визвольної боротьби за українську державність.

Оцього всебічного знання обставин, правдивого насвітлення фактів та подій, що викликав в Україні в 1917—1921 роках соціяльний і національний рух, бракує авторові поважної праці «Україна в добі Директорії УНР». Як видно він обмежився переважно студіями суб'єктивних тверджень для виправдання своєї негативної чинности залишивших поле бою таких діячів як, напр., В. Винниченко і Микита Шаповал та тенденційно-сфальшованих і неправдивих відомостей з совєтських джерел у творах А. В. Лихолата, І. К. Рибалки, а також з «Архіву Радянської України» та псевдонаукової «Історії Української РСР». Натомісць, правдоподібно, не були прийняті на увагу опубліковані в десять Збірниках Українського Військово-Історичного Товариства та Інституту «За Державність» і в воєнно-науковому журналі «Табор», що видавались в Каліші-Варшаві, твори дійсних учасників на передових позиціях збройної боротьби за українську державність. Тому д-р М. Стахів має слабу уяву про склад армії УНР, обмеживши її боєву чинність лише на Січових Стрільцях і Запорожцях та на частинах «бунтуючих» отаманів Григорієва і Зеленого. У читача, неознайомленого з усім перебігом збройної боротьби, може скластись враження, що наддніпрянські вояки армії УНР були малосвідомим, недисциплінованим плем'ям, яке було здібне лише на бунти, а їх командири були хворі на отаманію. (Т. 2, стор. 153—154).

Фактичний склад і положення дієвих сил армії УНР на початку січня 1919 року були такі:

На Лівобережній Україні:

1. Сіра дивізія (Сірожупанників). Положення: Сосниця-Конотоп-Ромни. Складалась вона з 4 стрілецьких полків і гарматного полку, що мали 5 000 багнетів та 8 гармат.

2. *Чорноморський кіш* (дивізія). Положення: Прилуки-Бахмач, Чернігів-Ніжин.

Його склад був 4 піших полків і 1 кінний та гарматна бригада. Всього вони мали 6,000 багнетів, 350 шабель і 6 гармат.

3. *Запорізький корпус.* Положення: Полтава-Константиноград-Лозова-Слав'янськ.

До його складу входили 2 дивізії по 4 стрілецьких полків кожна, а крім того, до нього належали: І-й кінний ім. Болбочана дивізіон, 2-й кінний ім. Костя Гордієнка полк, Запорізький гарматний полк, Окремий кінно-гарматний дивізіон полковника Алмазова, Тяжкий гарматний дивізіон, 1-й та 2-й Запорізькі технічні курені, Харківський слобідський кіш інж. Кобзи і бронепотяг «Січовий Стрілець». Всього в корпусі нараховувалось 14 600 багнетів, 1 100 шабель, 40 гармат і 1 бронепотяг.

На Правобережній Україні:

4. *Корпус Січових Стрільців.* Положення: Київ-Дарниця. Фактично це була стрілецька дивізія, що мала 4 стрілецькі полки, 1 Лубенський кінний полк, гарматну бригаду та кулеметний курінь (організатором якого був Федь Черник, що загинув у бою з гетьманцями під Мотовилівкою). Всього в ньому було 9 000 багнетів, 500 шабель, 32 гармати. Називався цей корпус Осадним тому, що при облозі Києва до нього належали Чорноморський кіш і 2 Дніпровські дивізії отаманів Зеленого і Данченка. До того в Києві постав Синежупанний стрілецький полк, кадри якого складали

козаки з розформованих ще за часів УЦР двох Синіх дивізій. Числив він 1 700 багнетів. Пізніше цей полк увійшов до складу 3-тої Залізної стрілецької дивізії полковника О. Удовиченка. Поза тим в Києві були 1-ша і 2-га Військові школи, які пізніше, після з'єднання з Житомирською військовою школою, як спільна Юнацька школа, виявили себе добрими оборонцями батьківщини.

5. *Залізнична дивізія.* Положення: Київ-Бердичів. Вона мала 3 піші і 1 гарматний полки та технічно-залізничний курінь і нараховувала в свойому складі до 3 000 багнетів і 6 гармат.

На Північному фронті проти большевиків були:

6. *Коростенська група.* Положення: Овруч-Калинковичі. До неї належали: Стрілецький полк ім. Наливайка, 55-тий піший «Народного Визволення» полк, Галицький стрілецький полк ім. Оскілка, Буковинський стрілецький курінь ім. Івана Франка, Окрема запорізька кінна сотня, Зв'язкельська гарматна бригада, Чорноморський технічний курінь, 28-мий Чортомлицький кінний полк, 2 бронепотяги. Всього в Коростенській групі було 3 700 багнетів, 330 шабель, 8 гармат і 2 бронепотяги.

7. *Сарненська група.* Положення: Домбровиця-Лунинець. До неї входили: Піший полк ім. Винниченка, Залізничний полк, Гарматний дивізіон, Кінний Гайдамацький полк, Технічний курінь, 2 бронепотяги. Всі вони разом мали 2 500 багнетів, 600 шабель, 8 гармат і 2 бронепотяги.

На Західному (польському) фронті:

8. *Ковельська група.* Положення: Голоби-Гулевичі-Рожище. До неї належали: Ковельський, Пинський і Коростинівський полки, Кальницький стрілецький курінь і Гарматна батерія хор. Ковшара. Мали вони всього біля 1 500 багнетів і 2 гармати.

9. *Володимиро-Волинська група.* Положення: Порицьк-Торчин-Киселин. Були там Стрілецький ім. Івана Франка полк, Крем'янецький, Бердичівський і Ямпольський піші полки, Волинський кінний партизанський відділ і Волинська гарматна бригада. Всього в цій групі було 4 000 багнетів, 780 шабель, 6 гармат.

Південний фронт:

10. *Одеська група* мала Балтський, Голтський, Брацлавський, Одеський повстанські загони і Голтську кінну бригаду. Всього в ній було 12 000 багнетів, 1 800 шабель, 24 гармати.

11. *Катеринославська група* (Дніпропетровськ-Запоріжжя) мала Катеринославський, Верхнєдніпровський, Олександрівський та Донецький полки, Кінний загін Самокішка, Жидівський відділ «Паолей-Ціон» та «Запорізьку Січ» отамана Божка. Вони разом мали 4 000 багнетів, 1 500 шабель, 26 гармат.

Крім того, там були повстанські дивізії отамана Григорієва, що спочатку підлягали командуванню Директорії, а під кінець 2, т. зв. Селянські дивізії, отаман Юрко Тютюник приєднав у липні 1919 р. до армії УНР. Поза тим ще залишились не ліквідованими деякі частини від гетьманського формування восьми корпусів та 108 повітових сотень. У Волинському, Подільському, Херсонському та Полтавському корпусах кадри деяких полків поповнились та приймали участь в боротьбі за УНР, як це було на польському фронті. Рівно ж частина повітових сотень розгорнулась у повстанчі загони в боротьбі проти большевиків.

Поминаючи формування в запіллі різних частин, таких як «Червоний курінь смерті» отамана Ангела, або «Чорний курінь смерті» отамана Гуцола,

при розумному керуванні боєвими діями проти ворогів України, з наявністю більше 60 тисяч багнетів та 7 тисяч шабель, з ними можна було боронити Україну власними силами, а не просити чужої допомоги в тих, що не признавали за українцями права на державну незалежність.

Д-р М. Стахів схарактеризував чинність гетьмана Павла Скоропадського, як антиукраїнську, що закінчилась проголошенням грамоти про «приключення (?) Української Держави до Великої Росії» (т. 1-й). Без з'ясування об'єктивних причин, чому це сталось, дехто може сказати, що генерал Скоропадський був ренегат, душею й тілом вірний Росії і ворожий українській самостійності. Про те, що він був командиром І-го Українського корпусу, який не допустив до Києва збольшевиченого 2-го Червоногвардійського корпусу, чим перешкодив большевицькому повстанню в Києві 13 грудня 1917 року, не згадується. Також не говориться про обрання його в Чигирині 20 жовтня 1917 року на Всеукраїнському з'їзді представників від 60 тисяч вільних козаків Отаманом «Вільного Козацтва», а також про те, що він не був самозванцем, бо його на гетьмана вибрав 29 квітня 1918 року Хліборобський конгрес, що мав 6 432 представників українських хліборобів від 8 українських губерній. Також не згадується про загальний бойкот соціялістичних партій у гетьманському державному апараті. Також ці партії 22 жовтня 1918 року поставились негативно до спроби гетьмана поповнити склад його кабінету українськими політичними діячами. Натомісць 30 жовтня з боку соціялістів почалась підготовка до повстання проти нього. А ще до цього першими організаторами підготови до протидержавної акції були: соціял-революціонер Микита Шаповал, залізничний урядовець Андрій Макаренко та Михайло Осецький, якого гетьман підвищив до ранги генерала. До цієї трійки приєднався соціял-демократ Володимир Винниченко, що став 18 вересня 1918 р. головою Українського Національного Союзу, замісць А. Ніковського.

Бойкотований Національним Союзом, залишений без чужої допомоги після революції в Німеччині, гетьман вирішив шукати допомоги у держав Антанти, яка взагалі не визнавала Української державної незалежности, й протолосив грамоту про майбутню федерацію з Росією, — максимум того, що тоді можна було від Антанти домагатись. За федеративний зв'язок з Росією була в 1917 р. УЦР, а також за нього боролись проти єдинонеділимців донські й кубанські козаки. Отже при орієнтації на чужу допомогу, яку мала також Директорія, а особливо Президент ЗУНР д-р Є. Петрушевич, проголошення з боку гетьмана не було якоюсь зрадою. Лише ця *федерація залишилась пройденим етапом в боротьбі за незалежність України.* а тому військові частини приєднались до повстання проти гетьманського уряду. Навіть частина вірних гетьманові сердюків приєдналась до повстання, і перейшла на бік Сірожупанників.

Реакційність гетьманського уряду, до чого причинилась кайзерівська Німеччина, пробуючи задушити всі прояви демократизму та соціялізму, викликала, з усуненням німецької сили, стихійне повстання проти гетьмана. *Воно неминуче мало вибухнути,* це не було наслідком злої волі лише гетьмана Скоропадського. Не він просив німецької допомоги в боротьбі з большевизмом. За згодою УЦР *німці прийшли в Україну за хлібом, якого також хотіла голодна Москва.* Під цим кутом зору треба розглядати тогочасні події. Гетьман щиро хотів добра Україні, але в даних умовах не зміг його здійснити. Потенціяльна сила незадоволення вибухла в динамічну.

Питання було лише про те, як належало спрямувати повстанський рух, щоб він не виродився до анархічної отаманії. При історичній оцінці

цього питання не можна ставати на суб'єктивний шлях запізненого розуму: «Як би» та «Коли б» той чи той діяч зробив так чи так, було б добре. Незаперечним фактом є, що повстання набрало відразу форм анархічної отаманії. Очолили цю отаманію Микита Шаповал і Володимир Винниченко та генерал Михайло Осецький.

Провід Українського Національного Союзу був проти повстання, а тому Шаповал, Винниченко й Осецький були першими отаманами, які нехтували авторитет Української Центральної Ради та першого Президента УНР, професора Михайла Грушевського, який, як *український* історик, оцінював тогочасні революційні події з перспективи минулих століть розвитку української нації. Ці перші отамани, підмовивши недосвідчених в політичній чинності молодих Січових Стрільців, колишніх старшин австрійської армії, які в тогочасній ситуації не визнавались, заручились їхньою згодою розпочати повстання. Було б наївним думати, що гетьман не знав про ту змову. Вони штовхнули гетьмана Скоропадського на останній нерозважний крок проголошення федерації з Росією.

Отамани від політики, ніби за прикладом французької революції 1795 р., створили Директорію з «законодавчою владою», замісць того, щоб стати на шлях відновлення законної влади УЦР. Цим вони підтримали руйнування державного апарату, який був створений ще за часів Центральної Ради і семи місяців гетьманського уряду.

Д-р М. Стахів намагається доказати, що постання Директорії було актом політично-правним та викликаним політичною необхідністю. Але фактом залишається те, що був зроблений в отаманський спосіб «бунт» невідповідних діячів проти усталеного державного устрою. Для незасліпленого партійністю, вдумливого читача переконування в правдивости поступування Директорії з її орієнтацією на чужу допомогу то Москви, то Антанти, яка не визнавала жодної України, не можуть бути об'єктивним доказом.

Директорія, від постання та пізнішої чинности була, як цілком правдиво висловився Ісаак Мазепа «Лебідь, Рак та Щука», в якій шляхетну ролю Лебедя відогравав Симон Петлюра, закликаючи вояків Армії УНР до боротьби за майбутню Україну власними силами за всяких обставин до кінця і сам віддав у цій боротьбі власне життя.

Несправедливим є твердження ніби поважний український діяч і публіцист Максим Славинський, мав сказати Павлові Скоропадському, коли він підписував акт зречення від гетьманування: «Павле Петровичу! Історія вже сказала про вас все! Сказала все! Все сказала про вас історія і вона вже більше нічого про вас не скаже... (т. 1-й). Це є «поетична» вигадка В. Королева-Старого. Авторові цього зауваження довелось провести разом з проф. М. Славинським останні місяці його життя в Київській Лук'янівській в'язниці в 1945 році. Тоді професор запевнив мене та інших в'язнів, що він того гетьманові не міг сказати і все то неправда та нерозумна вигадка.

Також неповажним є заяложене твердження, що гетьман Скоропадський утік з Києва в уніформі німецького офіцера.

Найбільшим доказом «зрадливости» гетьмана, на думку політичних отаманів, було його побачення з донським отаманом Красновим. Аж надто нелюбими були для Винниченка та Шаповала не лише донські, але й кубанські козаки. Останніх, разом з українськими городовиками на Кубанщині, Чорноморщині та Ставропільщині, було значно більше, ніж галичан. Це були українці, але про їхню боротьбу за свою самостійність не згадано в праці д-ра Стахова, крім маленької замітки, що в Одесі

представник кубанських козаків Л. Л. Бич підписав 5 лютого 1919 р., разом з представниками України, Білорусі і Дону, декларацію представництву Антанти в Одесі про їх політичну концепцію незалежности від Москви.

Д-р М. Стахів намагається виправдати чинність Директорії з її політикою «невтральности» між Советами і Антантою та хитання між радянською системою й парламентаризмом з «трудовими» принципами на розбурханих революційних хвилях, під якими поширювалась анархія. Декларацію Директорії, з набором суперечних пропаґандивно-аґітаційних речень з нереальним змістом, проголошену 26 грудня 1918 року, не можна трактувати поважно як Конституцію УНР (т. 1-й, стор. 130). Директорія «не знала про інвазійні пляни Совєтської Росії». Може бути, що, діючи лише під впливом емоційних почувань, а не здорового розуму, *вона не додумалась до того, що Москва голодувала,* й що вона мусіла *вирушити в збройний похід за українським хлібом.* Про якусь пролетарську, чи «трудову» солідарність тут не могло бути мови, бо український хлібороб через неї не хотів годувати голодних москалів.

Твердження, що «Директорія не була самозванним органом волею своїх членів» та що «вона була обрана Українським Національним Союзом», нічим реальним не обґрунтовано, бо навіть дата її обрання докладно не з'ясована. Тоді УНС не мав ані З'їзду, ані навіть конґресу своїх членів. Особи, що мали сміливість висловлювати волю *всіх* членів політичних партій професійних і суспільних організацій та об'єднань не були волею українського народу, який був розгублений при революційній анархії, остаточним зруйнуванням і так недосконалого апарату.

В боротьбі за українську державність головну ролю відограло військо. Не відомо, які військові формації заступав генерал М. Осецький, що став на шлях безоглядної соціялістичної демагогії. Він був претендентом на становище Головного отамана, але Січові Стрільці не погодились з партійними отаманами Шаповалом та Винниченком і вимагали, щоб Головним отаманом став Симон Петлюра, який спочатку, при виборі 5 членів Директорії, був зігнорований. До Петлюри Шаповал мав отаманську нехіть, і через це сам не ввійшов до складу Директорії. Також Шаповал мав ображену «амбіцію» у відношенні до проф. М. Грушевського, якому, як першому президентові УНР, належало очолювати Україну з упадком уряду гетьмана Скоропадського.

При характеристиці українських політичних партій не є переконливим, що українські соціял-революціонери виявляли настрої українських хліборобів і були селянською партією. Вони лише хотіли бути нею, але їх політична програма була подібна до програми російських соціял-революціонерів, з узглядненням «общинних» форм господарювання, що в Україні не мало жодних підстав. А так званий «трудовий» принцип був неясний. Через це «боротьбісти» мали більший вплив серед незаможних хліборобів.

Соціял-демократи не мали для своєї політичної чинности відповідної української бази, бо робітництво в Україні складалося переважно з денаціоналізованого та російського елементу. Українськими соціял-демократами були інтеліґенти, які вважали себе марксистами, але не мали власних наукових теоретиків марксизму. Вони пізнавали його з вчень російських теоретиків Г. Плеханова і навіть В. Леніна від яких відстали, а до німецьких, таких, як Карль Каутський, не пристали. Лідер українських с.-д. Винниченко був марксистом лише в своїй уяві, діючи під впливом часових емоцій без розумової розважности. (Т. І, стор. 173—175).

10—12 січня 1918 р. у Києві відбувся VI З'їзд УСДРП, на якому виявилось, що партія не була монолітною. Серед членів були дуже розбіжні по-

гляди. Твердження, що промова на ньому Винниченка була «клясичною обороною української державности» не є об'єктивним (т. I, стор. 184). З українських с.-д. найреальніше розумів марксизм Ісаак Мазепа, але він був ще молодим і не мав такої популярности, як Винниченко.

Найбільш шкідливою для визвольної збройної боротьби була неясність та хитість політичної лінії у військовій справі, протягом більше ніж двох місяців. Большевики настирливо провадили збройний наступ і зайняли Лівобережну Україну, а Директорія не проголосила Совєтській Росії війни та намагалась договоритись з нею мирним шляхом, що дезорієнтувало та деморалізувало змобілізованих вояків. З другого боку, переговори з командуванням десанту Антанти в Одесі викликали повстання проти Директорії.

Перебільшено оцінена роля Січових Стрільців у збройній боротьбі Армії УНР, бо їм довелось воювати більше проти українців, ніж проти росіян. Вони названі «національною ґвардією» та «хребтом Армії УНР», на якій «спиралась сила Директорії та вся її внутрішня безпека». Може, це й так. Але більш необґрунтованим є приписування їм «утримання східно-північного фронту проти Советської Росії» (т.I, стор. 214). Січові Стрільці з колишніх УСС-ів були справді ідейними борцями за українську національну самостійну державність. Але їх було мало. До повстання проти гетьмана виступив лише полк з 1 200 стрільців. Це була зразкова дисциплінована частина з ідеологічним проводом, по традиції УСС-ів, Стрілецької Ради. З таким полком, в тогочасних умовах, можна було пройти всю Україну вздовж і впоперек, та пронести знамено українського національного відродження для витворення серед широкого загалу національно-суспільної свідомости.

Але розпорошенням полку Січових Стрільців у так званому «Осадному корпусі», з десятками тисяч вояків випадкового та безробітного елементу, якому було однаково, де бути й як бути, щоби їсти було що, СС втратили свою силу, як морально стійка боєва частина. Той Осадний корпус складався не з одного лише полку СС, але до нього входили повстанчі дивізії отаманів Зеленого та Данченка і такі частини, як Лубенський кінно-козацький полк, що намагався зберегти традиції старих російських гусарів та закінчив своє існування 4 листопада 1919 р. у Добровольчій армії Денікіна.

Січових Стрільців в той революційний час уважали «австріяками». Такими вважали навіть і Сірожупанників. Лише останні орієнтувались в тогочасних обставинах і проносили знамена визвольної боротьби в *боях на передових позиціях* аж до кінця. Але Січові Стрільці, з відмінним психологічним наставленням, у молодечому захопленні «мудрістю» політичних отаманів, замість безпосередньої боротьби на фронті, прийняли на себе ролю «внутрішньої безпеки» для Директорії, виконуючи з «цілковитою повнотою влади» в Києві обов'язки жандармського корпусу, чим викликали до себе ворожу настанову, як до «австріяків». Розумні вимоги Стрілецької Ради, щоб СС були звільнені від цих обов'язків, не були узгляднені.

Північно-східного фронту вони не втримали. Уславлена «Ударна група» полк. Романа Сушка не втримала 18 січня 1919 р. Полтави і мала значні втрати під Гребінкою від українських повстанців отамана Хименка, а 26 січня виник бій на Трипільщині з повстанцями отамана Зеленого (т. 2, стор 190).

5 лютого 1919 р. корпус Січових Стрільців без бою залишив Київ, до якого ввійшла комуністична Таращанська дивізія Миколи Щорса. Лише 11 лютого прибули ешелони СС з Києва до Коростеня із штабом полк. Р. Сушка у вагоні-салоні, як для головнокомандуючого з належною охо-

роною «внутрішньої безпеки», що зупинився далі від передової позиції на ст. Коростень-Житомирський. Вони перебрали оборону Коростеня від Сірожупанників, які були переведені на Західний фронт проти поляків. Але, не зважаючи на те, що до Коростенської групи, крім Сірожупанників, належали ще Зв'ягельська гарматна бригада, Запорізька кінна сотня, Буковинський стрілецький курінь ім. Івана Франка, Галицький стрілецький полк ім. Оскілка, Стрілецький полк ім. Наливайка та бронепотяг «Воля», керування над якими перебрав штаб Романа Сушка, Коростень за пару днів був зданий большевикам, а на початку березня і Житомир. Отже ані Східного, ані Північного фронту командування Осадного корпусу СС не змогло утримати.

Д-р М. Стахів указує, як причину отаманщини, на недостачу старшин з повною національною свідомістю (т. 2, стор. 65). Це помилка. Старшин було досить для півмільйонової армії, але Директорія їм не довіряла, а соціялістичний демагог, ген. Осецький, своїми інтригами збільшував це недовір'я проти старшин генерального штабу, пара сотень яких не була притягнена до керування військовими формаціями, і вони залишились нечинними або відійшли до ворожого берега. Навіть, напр., такі старшини генштабу, як М. Юнаків, В. Сальський, М. Безручко, Олексій Галкин, В. Кущ, В. Петрів, В. Сінклер, Дельвиг, Липко та багато інших, спочатку не користувались довір'ям і відразу не займали відповідного становища. Ще в червні 1917 року, після 2-го Всеукраїнського Військового З'їзду, на якому було 1 976 делеґатів, що заступали 1 732 444 вояків-українців В. Винниченко, відкриваючи перше засідання Всеукраїнської Ради військових депутатів, сказав: ... «Поміж вами, товариші депутати, багато офіцерів ... Нам треба салдатів ... Дивуюсь, як то стільки вибрано офіцерів» ... Отже ті офіцери були і з повною національною свідомістю, але, на думку майбутнього голови Директорії, в кожному з них «була московська чорна сотня та буржуазне походження».

З наказу Осецького, без об'єктивних причин, був звільнений зі становища начальника штабу Північно-Західного фронту найкращий старшина генштабу полковник Агапієв. Також безпідставно був арештований полк. А. Пузицький, командир 17 піхотної дивізії, яка боронила кордонів України на Північному фронті і, після здачі Осадним корпусом СС Коростеня, здобула його знову. Таке поступування наказного отамана було найгіршим проявом отаманії. Він зліквідував Північний фронт, бо 17 дивізія, після арештування її командира, перестала існувати. Він також спричинив Луцьку катастрофу на Польському фронті, коли дві дивізії армії УНР, Сірожупанників та Волинська, часово вибули з рядів армії УНР, а всі матеріяльні засоби для збройної боротьби були втрачені. Все це викликало недовір'я серед військових до Директорії і приводило до тих «бунтів», які дезорганізували чинність регулярної армії.

Перший «бунт» отамана Зеленого полягав у тому, що він не виконав наказу вирушити на Чернігівщину, коли майже все Лівобережжя було зайнято большевиками (т. 2, стор. 154). Виконання цього, позбавленого стратегічної цілі, наказу загрожувало б Дніпровським дивізіям знищенням. Таке сталось з Чорноморською дивізією (кошем). Чорноморці виконали наказ — вирушили на Чернігівщину, де оточені большевиками, перейшли на їх бік, лише І-ий полк дивізії полк. Царенка прорвався з оточення і приєднався до армії УНР. Твердження, «що обидві дивізії (Дніпровські) були розагітовані боротьбістами, незалежними с. д. і (до того ще) чорносотенцями до тої міри, що вони відкрито відмовились виконати цей наказ», неправдиве, а всі дальші міркування про злу волю дніпровців безпідставні.

«Бунт» отамана Григорієва був лише протестом проти орієнтації Директорії на чужу допомогу французів, які були гірші від німців, бо не визнавали за Україною жодного права на незалежність, вважали її об'єктом для капіталістичного визиску, а українців, нездібних до самостійного життя (т. 3, стор. 145). Спочатку Григорієв підпорядкувався Головному командуванню армії УНР і просив дозволу вигнати нових зайд з України — десант Антанти на побережжя Чорного моря. Коли Директорія на це не погодилась, він, в обороні національної гідности українців, силами своїх двох дивізій вигнав французький десант 14 березня 1919 р. з Миколаєва, а 6 квітня з Одеси, де були півтори французькі та дві грецькі дивізії і польська бригада, розігнавши добровольчий загін Денікіна з 7 тисяч москалів і дві сотні татарів-пластунів, що мав 3 тяжкі і 10 легких гарматних батерей, 48 кулеметів та 3 броневики під командою генерала Гришина-Алмазова (т. 5, стор. 183—186).

Твердження, що отаман Матвій Григоріїв зі своїми дивізіями перейшов на бік большевиків суперечить фактові, що по смерті Григорієва, якого підступно убив Махно, ці дивізії прибули до армії УНР під проводом отамана Юрка Тютюнника в червні 1919 року, де дістали назву 5-ї Селянської та 12 Стрілецької (з полком морської піхоти) дивізій, які потім взяли участь в Зимовому поході й бились до кінця проти російських большевиків.

Поступування тогочасних «бунтуючих» отаманів характеризує лист Григорієва, що він його надіслав у червні 1919 р. голові уряду УНР. В ньому, між іншим, він писав: ....«Безглузда політика, як внутрішня, так і закордонна Директорії на Україні довела до того, що брат став бити брата. Ми доказали, що зовнішній ворог нам не страшний... Ми відкололись від вас через те, що ви повели на Україні мілко-буржуазну внутрішню політику і закордонну політику, яка давала змогу державам Антанти експлоатувати наш нарід та його багатства. Ми відкололись від комуністів і б'ємо їх через те, що 90% населення України не хоче комуни і не визнає диктатури партії, диктатури особи. Весь народ визнає радянську владу на Україні, але не таку, як приніс Раковський, а таку може утворити весь нарід без давління партії і окремих осіб».

Такі настрої орієнтації лише на власні сили панували в усій повстанчій чинності українських хліборобів, а тому хитання Директорії між Москвою та Антантою не знайшло у них належного відгуку. Не знайшла орієнтація Директорії на чужу допомогу в боротьбі за українську державність зрозуміння серед частин армії УНР, які після першого «трикутника смерти» в червні 1919 року, звільнившись від політичної отаманії, продовжили боєву чинність власними силами, за всяких умов, аж до кінця.

Твердження про «упадок духа на фронті» серед діевих частин не відповідає дійсности. Той «упадок» був лише в запіллі, яке живилось «татарськими вістями» та вносило дезорієнтацію до поступування деяких отаманів. Отамани запілля в самозадоволенні то впадали в сплячку, то, коли виникала небезпека, реаґувати в найбільш нерозумний спосіб.

На таких «татарських вістях» основуються твердження, напр., про безладдя на Північному фронті в Коростенській групі, коли нею командував полковник А. Пузицький, а автор цих зауважень був начальником штабу групи, до якої входило 12 полків і окремих куренів. Я категорично заперечую такі твердження, що запозичені з «Архіву Радянської України» (т. 2, стор. 193). Ніяких телеграм начальникові «генерального штабу» полк. Пузицький не посилав. Опубліковані тексти тих «телеграм» — твір большевицьких аґентів. Штаб групи містився в помешканні великого телеграфу

з десятком апаратів та телефонною централею на станції Коростень- Подільський. Пузицький по телеграфу розмовляв лише з начальником штабу Північно-Західного фронту, полковником Агапієвим у Рівному, бо лише з ним можна було мати безпосередній зв'язок. Жодного грабіжництва і жодного Запорізького полку там не було. Була лише окрема Запорізька кінна сотня, яка зразково провадила кінну розвідку на фронті. «5-й курінь Наливайка» не існував, а тому не бунтував. Лише Стрілецький полк ім. Наливайка був відісланий до Рівного для поповнення і переорганізацій. Жодні «тяжкогарматчики» не тікали з фронту. Жодного «Бердичівського охоронного куріня» в Коростені не було. В дійсності лише кінний «Чорний курінь смерти» отамана Гуцола, з тенденціями «поглиблювати революцію», був відісланий з Коростеня, щоб не деморалізувати інших. Теж саме було з 2-м пішим полком ім. Винниченка, під командою отамана Гришка, що мав якусь протекцію в Директорії і не виявляв бажання воювати проти настирливо наступаючих большевиків. Після нього «замітингував» 55-й «Народного Визволення» полк, який хотів заключити мир з большевицькими делеґатами, що приїхали від совєтських частин, які за Овручем збунтувались проти свого командування. Цей полк, разом з большевицькою «мировою делеґацією» з 5 осіб, від'їхав до Рівного, а по дорозі був обезброєний в Новоград-Волинському. Ці події не припинили оборонних боїв проти большевиків до того часу, доки командування Коростенською групою перебрав командир ударної групи Осадного корпусу СС Роман Сушко.

Твердження, що «з огляду на нездатність отаманів на північнім фронті в напрямку Овруча, а також з огляду на їх слабі сили, ворог став сильно тиснути своєю перевагою в напрямку на Житомир і Сарни, загрожуючи відступній лінії для українського київського фронту», не має реальних підстав. Нез'ясовано «нездатність» яких саме «отаманів», і що загрожувало обороні Києва, коли фронт в Коростені витримував натиск большевиків (т. 3, стор. 144).

Таких тверджень, позбавлених правдивости та історичної об'єктивности, багато. Наприклад, само за себе говорить найважливіше з них, на стор. 177. 6-го тому, що 21 березня 1919 р. командування Південного фронту «утворило Революційний Комітет та проголосило також „радянську платформу" і рішення переговорювати про мир з Совєтським урядом України. До цього ревкому увійшло 5 отаманів і 10 полковників цього фронту. У проводі ревкому став зразу отаман Колодій, а потім отаман Волох та його шеф штабу полк. Воскобойников. До ревкому входили отамани Донич-Донченко, Загродський і Осм'ядовський. У Вапнярці цей ревком видав свій „універсал" з плятформою і рішенням, що він входить у мирові переговори з Совнаркомом України»... «У відповідь на пропозицію мирових переговорів большевицьке командування дуже скоро на тім відтинку фронту розпочало офензиву. Ті окремі частини, які в вірі, що їх хоронить „радянська плятформа" перейшли на бік большевицький, були наперед обезброєні, а потім перебиті...» Все це нерозумна вигадка.

Дрібну авантюру довіреного Директорії отамана Волоха, яка виявилась в розповсюдженні його недотепних відозв про «радянську плятформу», не можна ставити причиною ліквідації Південного фронту. Спричинило її безладдя та безголів'я в наслідок переговорів з командуванням французького десанту. Отаманська дипломатія привела до знищення в Румунії боєвої сили Запорізького корпусу.

Неясним залишається вислід військової наради в Здолбунові 11 квітня 1919 р. командирів фронтових груп Дієвої армії і Начальної команди УГА, на якій генерал Михайло Омелянович-Павленко запропонував ліквідацію

Північного і Холмського фронтів, непомітним відступом частини армії УНР до Галичини для з'єднання з УГА, а тим часом наступив би зудар між советсько-російською і польською арміями. Невідомо, які об'єктивні причини були на перешкоді такому розумному вирішенню справи (т. 7, стор. 36—37).

За те «при кінці квітня 1919 року сталася друга страшна катастрофа для УНР». Дня 29 квітня командир Північно-Волинського фронту Оскілко підніс злочинний бунт проти Директорії»... Неясним є, хто спричинив цей бунт і жалюгідну ліквідацію Північно-західного фронту, Оскілко, чи Наказний отаман Осецький. Наказом Головної команди, отаман Оскілко з начальником штабу Агапієвим були усунені зі свого становища. Ліквідація фронтів сталася без них. Само по собі проголошення диктатури звільненого Оскілка не мало значіння (т. I, розд. 3).

Лише правдиво насвітлені факти можуть бути підставою для осудження поступування, як військових, так і політичних діячів. Вони не мали злої волі супроти українського народу. Вони помилялись, і ці помилки були фатальними. Непомильних діячів не було, лише одні по своєму нерозумі робили їх більше, не маючи віри у власні сили, а інші менше.

Д-р М. Стахів дуже багато говорить про політично-дипломатичну чинність діячів ЗУНР, намагаючись доказати, що їх національно-державний шлях був правдивим. Але наймудріша дипломатична діяльність, при відсутності власної національної сили з благанням чужої допомоги, не мала жодних перспектив. Сам факт, що своєю дипломатичною чинністю д-р Є. Петрушевич, д-р О. Назарук, д-р В. Панейко та інші привели Українську Галицьку Армію в обійми Добровольчої армії російських единонеділимців, а потім довели до пекла тих же російських, але червоних україножерів, заперечує твердження правдивости шляху пройденого галицькими політиками.

Національна революція для Великої України прийшла передчасно. Після двохсотлітнього національного духово-культурного поневолення український народ тоді був ще в стадії етногенези. Процеси націогенези почались «в огні і бурі революції», яку найбільш правдиво описав проф. Ісаак Мазепа. *Національно-суспільному освідомленню сприяла безкомпромісова збройна боротьба власними силами армії УНР, а за нею численні повстання українських хліборобів та свідомих робітників проти чужої влади. При цьому орієнтуючим напрямком було поступування Симона Петлюри, а основою світогляду чинність професора Михайла Грушевського.*

Вони вказали новому поколінню українців правдивий шлях для боротьби за *витворення спільної для всіх національної свідомости,* без якої існування модерної нації немислиме.

Василь Прохода

Огляди-рецензії

Oleh Semenovych Pidhainy, *The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution.* Volume I: *The Formation of the Ukrainian Republic.* Preface by M. Mladenovic, Toronto—New York; New Review Books, 1966, 685 pp.

Присвячена Батькові, історикові та колишньому соловецькому в'язневі, незабутньому Семенові О. Підгайному, праця молодого історика, д-ра Олега С. Підгайного, є першим томом тетралогії, що охоплюватиме історію української республіки під час великої східньоевропейської революції. Ця праця є дещо зміненою версією докторської дисертації автора, на одному з кращих університетів Канади, — МекҐілл у Монтреалі. Праця проф. Підгайного є першим більшим твором, написаним англійською мовою, що відзначає 50-річчя української національної революції. Проблемам створення української держави присвятив автор перший том своєї праці.

Підходячи до критичного розгляду цієї праці, треба насамперед погодитися з оцінкою автора передмови, проф. М. Младеновича, наставника докторської дисертації автора, що вона є «справжнім вкладом у наше знання української історії» (стор. 7).

Праця проф. Підгайного складається із введення та 9 розділів, вибраної бібліографії та індексу. У введені, проф. Підгайний описує використані ним архівні перешоджерела, а теж подає коротку передісторію української національної революції. Дальші розділи праці такі (заголовки подаємо скорочено): 1. Створення Української Центральної Ради, 2. Розклад Російської імперії і постання Української автономної території, 3. Установлення Української Республіки, 4. Українська влада і встановлення дійсної територіяльної й військової контролі в губерніях, 5. Визнання Української Республіки західними альянтами, 6. Визнання Української республіки Совєтською Росією й російсько-українська війна, 7. Визнання Української республіки Центральними державами та Берестейський мир, 8. Консолідація Української республіки та мир у Східній Европі, 9. Остаточна консолідація Української Республіки. Вже перегляд наголовків цих розділів свідчить, що автор звертає головну увату на конституційно-політичні питання, даючи конституційну історію Української республіки й обговорюючи такі проблеми, що мають для неї безпосереднє відношення. Залишаючи поза розглядом інші справи, наприклад, культурні, релігійні й соціяльно-економічні, автор не ставив перед собою завдання дати повну історію українського народу в ці бурхливі часи, яку дав, наприклад, проф. Д. Дорошенко. Зате, проблеми конституційної історії, а теж дипломатичної історії, вийшли в праці проф. Підгайного дуже повно і рельєфно, як досі в жодного українського чи чужинецького історика.

Власне, три розділи (5—7), що стосуються дипломатичної історії Українсько республіки, є найцінніщими в цій праці. Тут автор почувається дуже певно. Він стоїть міцно на ґрунті досі ще, в історичних працях, небаченого наукового апарату, виявляючи велику ретельність у вишукуванні архівних матеріялів. Підгайний проробив справді піонірську роботу і, таким чином, подав чимало нового матеріялу для висвітлення дипло-

матичної історії Української республіки. До проблеми визнання Української республіки західніми альянтами, Підгайний використав не тільки документи німецьких та американських архівів, але й цінну мемуаристику французьких авторів, як Tabois, Pelissier, Niessel, Noulens, d'Aux, Sers та ін., а також чужинецьких дослідників цієї проблеми, як: Baer, Fischer, Fisher, Kennan, Komarnicki, Ullman та ін. У результаті, застосовуючи докладну аналізу джерел і роблячи з неї логічні висновки, Підгайний дійшов до ствердження, що західні альянти, в 1917—1918 роках, таки визнали Українську Народню Республіку де факто, чим заперечив сумніви іншого дослідника цієї проблеми, Джона С. Решетара, мол. (пор. стор. 374).

На основі архівних першоджерел, Підгайний опрокидає гіпотези Джорджа Кеннана, автора двотомника про американсько-совєтські взаємини в 1917—1920 роках, стор. 353 і Підгайний наглядно вказує на його тенденційність і промовчування важливих фактів. Одночасно, автор виявляє теж брехливість російсько-большевицьких фальсифікаторів історії, які в своїх працях пишуть про американську допомогу для «української контрреволюції». Підгайний джерельно показує, що американські представники в революційній Росії були, не тільки переконаними русофілами і україножерами, але й совєтофілами, в тісних взаєминах з Троцьким. Такими були зокрема ген. Джадсон, шеф американської місії Червоного хреста — Робинс, представник УМСА — Гілд та інші. Робинс, разом із своїм аґентом Ґумбергом, що був російським громадянином, приймали доручення безпосередньо від Троцького й виконували їх (стор. 332).

У порівнанні з розділами, що трактують дипломатичну історію Української республіки, чотири перші розділи, що трактують історію боротьби за створення Української республіки (від постання Центральної Ради до III Універсалу) не вносять нічого нового. У представленні цього розвитку автор уже не почувається так певно, як на ґрунті дипломатичної історії. Це може сталося тому, що автор пішов тут по лінії найменшого опору. Його метода виявилася цілком простою; коли переглядати науковий апарат проф. Підгайного до стосовних розділів, то не важко встановити, що головним інформатором автора був Манілов («1917 год на Киевщине. Хроника событий»), а тільки для перевірки цього джерела автор ще консультувався у Христюка і Дорошенка, а також у совєтських джерелах, головно збірках документів, що появилися були в 1957 році, в 40-ліття революції. З новіших публікацій не використано праці М. К. Колісника, «Розгром буржуазно-націоналістичної Центральної Ради на Україні» (Учені Записки Харківського Університету, т. 89, Труди історичного факультету, т. 6., Харків, 1957, а теж, для розгляду мілітарного аспекту, праці І. Дубинського — Г. Шевчука, Червоне Козацтво 8, Київ, 1965). Можливо, що до джерел, виданих в 1920-их роках, автор не мав доступу, бо їх важко знайти в американських чи канадських бібліотеках.

Повертаючись до перших розділів праці Підгайного, можна запитатися, в чому тут методологічна помилка автора? Гадаю, що з огляду на відсутність доступу до архівів (большевицькі вибірки документів безвартісні, бо вони подають тільки такі документи, які підтверджують відомі твердження совєтських істориків), для оживлення розповіді, для приведення нових фактів, для схоплення відповідних настроїв і т. і., треба було піти слідами проф. Джона А. Армстронґа, який досліджуючи «Український націоналізм» окрім наявних, дуже скупих документальних джерел, використав також свідчення очевидців, — членів політичних груп різних напрямків, також неукраїнських, газети і журнали, зокрема підпільну пресу й спеціяльні огляди та розвідки, написані визначнішими учасниками подій. Дуже важ-

ливим засобом для зібрання цього матеріялу була, в проф. Армстронґа, підготова відповідних запитників до осіб, що він їх опитував.

Тому вважаю, що писання історичного твору виключно на підставі секундарних джерел і пересіяної документації (архів Троцького і його праці, в першому томі, автор використовує мало), є застосування спрощеної методи, якої не можна схвалити повністю. Гадаю, що таке дослідження таки мусить включити свідчення очевидців, і учасників подій, зокрема Мартоса, Я. Зозулі, П. Феденка, В. Потішка та інших. Може слід було б вглянути в архів Винниченка. Але, на всякий випадок, треба було використати комплети преси, наприклад «Киевской мысли», «Киевлянина», та ін. Треба було б також використати «Вісник СВУ» та комплети українських газет.

Останні розділи праці Підгайного стосуються консолідації Української республіки, але вони є, насправді, історією першої війни Української республіки проти російсько-большевицької аґресії. До речі, «цивільні» історики не люблять займатися мілітарним аспектом своїх досліджень і дуже часто легковажать такі аспекти й дають неповний їх огляд. Але Підгайний потрактував цей аспект і, зразу, можна відповісти, що набагато краще, ніж це зробили попередні історики. Все ж таки, мабуть, через недоступність відповідних джерел, мілітарні справи вийшли в Підгайного недостатньо повно і систематично. Головна література цього предмету була надрукована, в роки між світовими війнами, в Західній Україні та на еміґрації. Але чомусь ніхто не подбав, щоб ця література знайшлася теж за океаном. У висліді тут немає деякої дуже важливої літератури, хіба, що є дещо в Гуверівській бібліотеці. Все ж таки існує в Торонто Український воєнно-історичний інститут під управою ген. Садовського, який, оскільки мені відомо, має комплети журналів «За Державність» і «Табор», з цінними причинками для історії українського військового руху в 1917 році. Існує також Дослідний інститут ім. Липинського в Філядельфії з доброю бібліотекою до цього питання. Це тим важливіше, що український військовий рух у російській армії мав величезне значення і вплив на розвиток конституційних форм в Україні. Можна навіть сказати, що цей рух був революційніший, ніж усі «революційні» партії Центральної Ради, і, мабуть, мав правильніші концепції, щодо розгортання української національної революції та її успішного завершення. З цього погляду, вірним є твердження проф. Ричарда Пайпса, що: „The national movement in 1917 had its most rapid development in the army". В іншому місці цей автор стверджує: „How violent was the nationalism which had taken hold of the soldiers became evident in the course of the First Ukrainian Military Congress... The general tone of the sessions was so extremely nationalistic that Vinnichenko... felt forced to plead with the delegates to remain loyal to the Russian democracy..."[1] Бо в тому часі навіть звичайний солдат розумів, що треба негайно приступити до створення реґулярної армії і на власній силі військовій будувати дальше майбутнє. Навіть після «Жовтня» українські солдати в російській армії уявляли собою значну силу. В виборах до Всеросійських установчих зборів, що мали місце в листопаді-грудні 1917 року, в армії і фльоті 535,843 вояків та матросів голосувало на списки українських партій, що підтримували Центральну Раду. У російській армії того часу (4,074,007 відданих голосів), вони творили третю, щодо величини силу, по большевиках (1,646,194 голосів)) і російських есерах (1,541,013 голосів).

[1] Пор. Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union.* Communism and Nationalism 1917—1923. Harvard University Press, Cambridge, Massachussets, 1954, стор. 52, 56.

Є ще одна причина, чому український військовий рух у російській армії 1917 року повинен знайти повне висвітлення на сторінках кожної праці, що займається історією української революції. Це справа участи українських солдатів в офензиві Керенського. Щоб цю участь схарактеризувати одним реченням, скажемо, що ця офензива розвивалася успішно, доки в першій лінії наступали українські (VI, XVII, XXXIV корпуси) та чеські частини, а закінчилася катастрофою, коли їх замінили, або відмовились замінити, революційно «сознательные» росіяни. Українські солдатські маси бажали теж миру й землі, але вони пішли в криваве «тарнопольское наступление» на наказ своєї Центральної ради, чим виявили, що український вояк був здисциплінований навіть у революційному хаосі. Центральна рада виявила свою льояльність до уряду Керенського, але коли на переломі 1917—1918 років важилося бути чи не бути Українській республіці то на Центральну раду посипалися, з різних сторін обвинувачення, що вона «австро-німецька аґентура». Коли переглядати стосовні документи, то червоною ниткою зустрічаються ворожі наклепи, що український визвольний рух, це «австро-німецька вигадка», або просто «диверсія», а Центральна рада не має жодної підтримки в масах. Такі твердження повністю введено в єдину історію України, що її маємо з руки англосакса, в праці В. Е. Д. Аллена. Український військовий рух у російській армії спростовує такі вигадки, бо він виявляє, що цей рух був масовим. Отже Центральна рада мала масову підтримку, хоча вона не думала розв'язувати проблем української національної революції у відриві від російської революційної демократії, але в дійовій єдності з нею. Не беремося розглядати, чи це був правильний курс тодішнього нашого керівництва, але, так чи так, в полі зору кожного дослідника української національної революції мусить бути цей український солдат. Дослідження фактів, які показують, що ці солдати робили в 1917 році, яка була їх роля в українській національній революції, і чому та як вони зійшли з історичної сцени, повинні бути обов'язком для кожнього історика української національної революції. На таке дослідження давно вже чекає українська наука. В праці Підгайного, маємо тільки фраґменти дослідження цієї проблеми.

Наші критичні завваження не применшують значення цінної праці проф. Підгайного. Вона цінна своїм науковим апаратом, гострою аналізою фактів, обсягом узагальнень, глибиною й оригінальністю творчої думки. Автор навів низку нових фактів, вміло проаналізував їх і збагатив наше знання. З цього погляду, працю Підгайного можна назвати не тільки науковою, але й піонерською.

Очевидно, можна не погоджуватися з деякими думками автора, але про різниці наших поглядів, не збираємось тут дискутувати. Хочемо звернути його увагу на дуже цікаві Спогади о. Петра Білона (част. I), що є не тільки важливим причинком до історії української авіяції, в якій служив автор, але й до висвітлення проблем, якими займається проф. Підгайний. Незрозуміло також, чому автор представляє висліди виборів до Всеросійських установчих зборів на підставі зведень у праці Юрія Бориса, а не із спеціяльної монографії Олівера Радкея. Але авторові належиться ґратуляції за зібрання даних про висліди інших виборів, зокрема виборів до Українських установчих зборів. Висліди цих виборів є нищівними для всіх україножерів, які твердять у своїх працях, що український визвольний рух був тільки затією окремих осіб і не мав широкої підтримки у масах українського народу.

Реасумуючи можна ствердити, що, не зважаючи на дрібні недоліки чи пропуски, праця Підгайного є цінним вкладом у висвітлення конституційної й дипломатичної історії Української республіки на переломі 1917/1918 років. Найбільша цінність праці в тому, що в науковий обіг уведено нові джерела й нові факти, отже, що Підгайний нетільки віддав велику прислугу українській історичній науці, але й дав змогу чужинецьким історикам зазнайомитися з фактами нашої поточної історії.

Коли ж говорити про поважніші недоліки книги Підгайного, які в майбутньому можна легко усунути, то такими недоліками вважаємо мову книги та її коректу. Не можна сказати, щоб мова цього твору була погана граматично чи стилістично, але вона надто суха й мало блискуча своїми літературними якостями. Якщо б працю Підгайного відредагував би добрий стиліст з літературним хистом, то вона виграла б від цього. На всякий випадок з праці Підгайного були б зникнули такі, на мій погляд, дивогляди, як (у дужках подаємо наші проекти змін): The Ukrainian Autonomous Land (The Ukrainian Autonomous Terrytory), General Secretariat for the Land (Terrytory), Land Revolutionary Committee (Terrytorial Revolutionary Committee), Ukrainian Democratic Agriculturalist Party (за Нагаєвським краще Ukrainian Democratic Soil-Tillers' Party, або модно: Ukrainian Demokratic Farmers' Party), Galician Strilets Regiment (Galician Rifle Regiment), Povit Zemstvo Administration (District Local Government) і т. і. Знов же, численні е р р а т а стверджують, що коректу проведено доволі недбайливо. Але в цих е р р а т а х не справлено таких помилок: Макаренко, а не Магаренко (152), Генеральний губернатор, а не губернатор (Драгомиров, 240), Янчевський, а не Янішевський (258, 279), Єлчанінов, а не Єлчанський (256), Гілд, а не Гіл (356), Сфатуль Церій, а не Сфат Церій (319), Дзержинський, а не Дзерджинський (332).

Це все, до чого можна «причепитися». Про «Бібліографію» не кажемо нічого, бо шановний автор обіцяв (у книзі) видати п о в н у Б і б л і о г р а ф і ю української національної революції, що появиться окремим виданням. Така праця матиме вагу золота, тим більше, якщо автор включить всі українські джерела до неї. Вірю, що автор це зробить.

На закінчення, не можу відмовитися від особистого ствердження. Мушу сказати, що я радію дуже появою книги проф. Підгайного з двох засадничих причин: (1) У цій праці відсутнє будь-яке пристосовництво, а є сміливе розкривання фактів на науковому матеріялі; (2) Поява книги напередодні 50-річчя української національної революції. Ми вміємо відзначувати ювілеї творенням ювілейних комітетів, але не реальними досягненнями. Тому я приєднуюсь до всіх хто раді є появою праці проф. Підгайного, і за професором Олександром Оглоблином кличу до професора Підгайного:

«На дальшу щасливу путь!»

Лев Шанковський

НОВІШІ ПРАЦІ З ІСТОРІЇ АҐРАРНИХ ВІДНОСИН В ГАЛИЧИНІ

Roman Rozdolski, *Stosunki poddańcze w dawnej Galicji.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962, t. I 310 str., t. II 426 str.

Roman Rozdolski, *Die Grosse Steuer- und Agrarreform Josefs II. Ein Kapitel zur oesterreichischen Wirtschaftsgeschichte.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961, 198 str.

М. П. Герасименко, *Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства.* Київ: Академія Наук УРСР, Інститут суспільних наук. В-во АН УРСР. 1959. 303 стор. Тираж 1 000 прим.

Після другої світової війни, особливо в останніх роках, почали частіше появлятися праці з аґрарної історії східньоевропейських країн; пожвавилися досліди аґрарних відносин в совєтській, російській і українській науці (згадати б таких дослідників, як О. Баранович, І. Гуржій, В. Теплицький, Ф. Назаренко, П. Зайончковський, С. Злупко, В. Ткаченко, М. Герасименко та інші). В повоєнній Польщі теж пожвавлено продовжується такі досліди аґрарних відносин у минулому, які охоплюють також українські землі. Як раніше, так і тепер увагу дослідників притягає історія аґрарних відносин в Галичині, бо на цьому вужчому й периферійному терені історичного укладу й розвитку европейських аґрарних відносин помітні особливі явища й відміни, допоміжні для вияснювання загальної історичної й сучасної проблематики соціяльних відносин і економіки сільського господарства.

Дослідам історії аґрарних відносин в Галичині сприяє й та обставина, що там збереглося порівняно багато цінного джерельного матеріялу хоча б, наприклад, у давніх *люстраціях* королівщини, далі в інвентарних записах деяких магнатських маєтків, а найбільше — в початковому австрійському законодавстві і в т. зв. *метриках* та *урбаріяльних описах* — *операт*ах підготови податкової й аграрної реформи Йосифа II, а для пізніших часів у стенографічних протоколах сесій Галицького сойму, в матеріялах і *аллеґат*ах соймових комісій та виконного органу автономного галицького правління — Крайового виділу, і в його солідних статистичних публікаціях.

Праці Роздольського й Герасименка, які тут реферуємо, дають вичерпні описи тих історичних матеріялів з кінця XVIII і початку XIX сторіч, інформують про те, де вони були давніше й де вони тепер зберігаються; в цих працях широко використана теж різномовна доцьогочасна історична література. Характер праці обидвох дослідників неоднаковий, не лише щодо їх хронологічного засягу; вони відмінні й методою досліду, критичним підходом до джерел і до наукової літератури та сконцентрованістю на основних питаннях.

Праці д-ра Р. Роздольського, обширніші не тільки розміром і вагою проблематики, а й основніші в аналізі джерел, зосереджені на добі «великої реформи» Йосифа II і на спробі вияснення явищ радше вчаснішої, ніж пізнішої еволюції аґрарних відносин у Галичині й підданських відносин історичної Польщі (див. перший додаток до I тому й ін. екскурси). Праці Роздольського — результат його довголітніх студій, розшуків за галицькими матеріялами у віденських архівах, пізніше кількалітні досліди в багатих на ці матеріяли львівських архівах. Автор вийшов з доброї школи аґрарних істориків — Кнаппа, Мізеса й Ґрюнберґа (останньому автор при-

св'ячує рецензовану книгу німецькою мовою; двотомову працю польською мовою присвячує Р. Роздольський професорові суспільно-економічної історії львівського університету Ф. Буякові, який опікувався дослідами автора). Мабуть Мізес і Ґрюнберґ, які в своїх дослідах порушували й галицькі відносини, зацікавили й скерували Роздольського на докладніше прослідження деяких аґрарних проблем його батьківщини.

Серію опублікованих студій про аґрарні відносини в Галичині після прилучення її до Австрії й спеціяльно в добі цісаря Йосифа II, започаткував Р. Роздольський ще книгою „Wspólnota gminna w b. Galicji wschodniej i jej zanik", виданою у Львові 1936 р. Підписаний мав нагоду оспорювати поставлену автором теорію про «общину» в Галичині в тій праці ще перед її друком, у семінарійній дискусії в Інституті сусп.-екон. історії проф. Буяка та в Комісії Історично-філософічної секції НТШ у Львові. До цієї теми ми ще й тут повернемось. Друк наступної праці Роздольського про «Підданські відносини в давній Галичині» перервала війна. Автор покинув Львів і зберіг на еміґрації тільки один примірник другого тому, а рукопис першого, як згадує автор у передмові, оце недавно (1958) віднайшовся в посмертному архіві проф. Ф. Буяка в Польщі. В 1962 р. обидва томи, разом з працею про «Велику податкову й аґрарну реформу Йосифа II» німецькою мовою (датовану 1961 р.) видало Державне наукове видавництво у Варшаві.

У передмові до основної праці про «Підданські відносини» автор пише, що, поза двома «додатками» при кінці першого тому, він не вносить змін до первісної редакції. А шкода, бо ж праця пролежала недрукованою повних двадцять п'ять років і, може, деякі її висновки варто було поширити, чи перевірити.

У змісті першого тому головної праці автор обговорює й піддає критичній аналізі поодинокі п а т е н т и цісарського уряду, який в державному інтересі намагався перенести в підданські відносини Галичини такі поправки й реформи, що їх вже був поробив у корінних австрійських і чеських землях впродовж XVII і XVIII ст. Автор зупиняється коротко на оцінці значення перших патентів з 1775 р., які мали за завдання правну охорону підданих і перші обмеження деяких підданських обтяжень. Найбільше уваги присвятив автор патентам Йосифа II з 1782 р., який касував особисте підданство; патентам з 1785—1787 рр., які обмежували панщину до трьох днів у тижні, касували всякі додаткові роботи й обтяження, забезпечували право селян до землі, розмежовували панські й селянські в ж и т к и, заборонювали д о м і н і я м порушувати бережений законом (хоч і не потверджений у власність) р у с т и к а л ь н и й земельний фонд, який був у користанні селян.

Врешті, автор докладніше обговорює підготову загальної податково-урбаріяльної реформи, яка мала основно перемінити правне й господарське становище селянства. Урбаріяльні описи, виготовлені для цієї мети перші Катастри, т. зв. метрики Йосифа II і його наслідника, фасії-інвентарі доміній — це основні джерела дослідів автора. Цінні ті частини праці, де Роздольський при нагоді критичної оцінки патентів, обговорює питання панщинно-підданської залежности і разом з тим право селянства на землю. Хоч остаточна реформа Йосифа II не була здійснена, автор вважає, що й у добі реакції, в першій половині XIX ст. законодавство з 1780—1790 рр. все таки стримувало необмежену владу доміній над підданими. Завернути до тих відносин, які були перед патентами Йосифа II, вже не було можливим. Започаткувані реформи «випростували хребет» селянським масам, настроїли їх почуттям власної гідности, підготовили ґрунт до клясової боротьби, без якої — додає автор — «неможлива жодна справжня історія».

В другому томі автор зібрав винятки з джерел, що їх проаналізував у першому томі. Ці документи ілюструють перебіг подій та настрої в 1780—1790 рр., тенденції цісаря й представників його адміністрації в справі підданських та податкових реформ у Галичині. Між ними є славні «Питання» цісаря, які характерні для його реформаторських задумів та відповіді на ці питання урядовців, в яких виявлено тогочасний стан підданських відносин і потреби Галичини так, як їх тоді ці адміністратори бачили й розуміли. В томі джерельних винятків уміщені цікаві звіти галицьких губернаторів про стан краю й селянські справи, їх з'ясування центральному урядові у Відні, петиції та меморіяли дідичів, в яких вони протиставилися заходам цісаря в підданських справах; далі обіжники губернії, реляції губерніяльних урядовців, окружних комісарів про їх спостереження в часі об'їздів краю, декілька прикладів т. зв. «прегравацій» — процесів селян з домініями та ін. Автор закінчує цю свою двотомову працю статистичними таблицями, складеними з урбаніяльних описів сотні сіл Ряшівської округи і з підсумків Йосифових метрик для всього краю. Ці таблиці ілюструють економічне становище підданих селян на межі XVIII—XIX ст., їх категорії, земельні наділи, їх обтяження панщиною й данинами (в переоцінці на гроші). Цей цінний матеріял вдячно завершує спробу дослідника виказати в цифрах участь селянства в тогочасному суспільному доході. Автор виводить свою методу обрахування з критичної дискусії з попередниками, які давніше укладали такі обрахування. Очевидно, як це признає й сам автор, такі обрахунки поділу суспільного доходу в підданських умовинах XVIII ст. мають тільки дуже приблизне значення й методологічно можуть бути дискусійними.

Два «додатки» при кінці першого тому становлять, якоюсь мірою, висновки та вказують основні прямування автора. Перший «додаток»: «Господарське обличчя польського села перед розборами» виглядає, на мою думку, радше, як намагання автора обґрунтувати свої переконання, виявлені в першій студії про «громадські общини». Заголовок цього додатку більше обіцяє, ніж авторові вдалося довести в цьому короткому розділі. Автор хоче ретроспективною методою, якій дає перевагу над можливостями ґенетичної методи історії, із згадок в джерелах, що їх він студіював, з тих «аґрарних термінів», які мають свою історичну вимову, показати виробничі відносини села. Їх, каже автор, «характеризував притаманний компроміс між індивідуальним і колективним землеволодінням». І тут головно автор хотів би показати «общинні інституції», приклади відносин земельного співволодіння й співкористування, збагнути їх істоту й походження. Він справді знайшов в урбаріяльних описах декілька випадків, коли на одному підданському наділі сиділо по кілька спільників, які звичайно разом виконували панщинно-підданські обов'язки, приписані на той же наділ. На нашу думку, все це ще не вказує на «інституційність» в тих родинних, чи сусідських ніби — спілках, посталих у наслідок роздроблення більшого господарства — з переженень, спадщинних поділів, відступлень тощо. Якщо б автор навіть був заглянув до катастральних книг деяких місцевостей в Галичині в свої часи і якщо б був у них скронтролював деякі записи з дійсністю, то напевно знайшов би чимало випадків поділених господарств без запису до катастральних книг, в яких формально фіґурував один головний нібивласник, що збирав та платив податок за тих, які виникли з поділу, давніше цілого, господарства. Ледве чи в тому є якісь залишки давніх «общинних інституцій», або явищ, пов'язаних із змінами виробничих відносин та господарських форм.

Другий «додаток» до праці «Економічне значення підданських обтяжень і питання поділу суспільного прибутку в феодальному ладі», це, як я вже згадував, вартісний висновок з праці у формі цифрових показників і найкраще конкретне завершення досліду.

Годі тут довше затримуватися на другій праці Р. Роздольського німецькою мовою про «Велику податкову й аґрарну реформу Йосифа II». Зрештою, в ній використані здебільша ті самі джерельні матеріяли, що їх використано в обидвох томах обговореного польського видання про підданські відносини в Галичині, про підготову їх реформи. Цьому німецькому виданню автор надав характер загального причинку до всеавстрійської аґрарної історії.

Дещо детальніше обговорює тут автор саму систему передреформних о п е р а т і в і розпорядків, порівнює їх переведення в Галичині і в інших австрійських землях; наголошує тут сильніше характеристику настанов австрійської бюрократії до плянів цісаря, перебіг і причини боротьби її з цісарським «радикалізмом», мотивацію реформаторських стремлінь цісаря тощо. Роздольський розцінює цісарські мотиви радше неґативно, якщо йдеться про вплив вчення фізіократів та ідей філософії природного права на Йосифа II та на декого з його ближчих дорадників, дарма що ці впливи підкреслюють інші дослідники доби, і що у свій час вони були революційними та прогресивними і заважили не мало на аґрарній політиці й історії, про що тут мова.

В цій праці автор також дає порівняльні цифри про категорії й обтяження підданих в окремих австрійських провінціях. Цікавою є додана при кінці бібліографія, що реєструє голоси за і проти реформ цісаря.

Деякі частини з праці про підданські відносини в Галичині автор опублікував англійською мовою вже раніше. З відомих мені згадаю статті: 1. „On the Nature of Peasant Serfdom in Central and Eastern Europe",[1] 2. „The Distribution of the Agrarian Product in Feudalism".[2]

З реферованих тут праць Р. Роздольського виходить, що найважливішим і найоригінальнішим результатом своїх дослідів панщинно-підданських відносин в Галичині в роки реформ Йосифа II, автор вважає таки першу свою працю „Wspólnota gminna w b. Galicji wschodniej j jej zanik", 1936. Її контроверсійність стимулювала автора до дальших студій та обґрунтовування поробленних у ній висновків. Але коли Р. Роздольський був у цій своїй першій праці ще стриманий, то в пізніших працях варшавського видання він покликується на неї впевнено й переконано, як на безспірне ствердження в підготовних до реформ джерелах — операти з 1786—1789 рр.

Про існування «покутсько-подільської громадської спільноти», або «общини» в Галичині, Р. Роздольський опублікував у 1954 р. ще одну працю німецькою мовою.[3] Не маю під рукою першого видання польською мовою з 1936 р., і тому не маю змоги докладніше порівняти її з цією німецькою статтею, але скористаюсь тут цією останньою. На підставі не завжди ясних згадок, знайдених у метриках та урбаріяльних описах, які докладніше

[1] В формі рецензії на працю: The Emancipation of the Austrian Peasant 1740—1798, by Edith Murr Link, New York 1949. — Journal of Central European Affairs 1952, vol. 12, Nr. 2; порівняй стор. 121—131 обговорюваного І тому варшавського видання.

[2] Journal of Economic History, New York, Summer 1951, порівн. 2-й «додаток» до 1-го тому, стор. 287—307.

[3] Die Ostgalizische Dorfgemeinschaft und ihre Auflösung. Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Wiesbaden 1954, Heft 2.

визначували „expressis verbis" форму громадського землеволодіння, Роздольський поробив далекойдучі висновки. З таких термінів, записаних австрійськими урядовцями, як „wandelbarer Besitz", про те, що деякі частини земельних вжитків підданих селян не були поділені, тільки вживалися „in concreto"; далі з усіх згадок знайдених в актах про «толоки», а чи з того, що подекуди підданські наділи в поодиноких підданських групах мали приблизно рівні розміри, Роздольський нараховує в південно-східній частині Галичини 469 випадки такої й «часткової» «общини» та бачить її сліди в деяких найдрібніших згадках про спільне землекористування, обмін сінокосами тощо.

Австрійські комісари, з'ясовуючи для податкових цілей, на підставі описів селян та представників доміній, прибутки з поля та інших вжитків, що були в користуванні кожного окремого селянського й панського господарства, не знали, що зробити з нерозділеними в даний час вжитками (напр. з толоками), які бували також деколи в спільному користуванні селян і доміній. Можливо, що й на суґестію доміній урядовці нераз ускладнювали справу, бо ж домінії тоді й пізніше обстоювали свої претенсії до всіх вжитків, які не були відпущені в індивідуальне користування селян. Комісарам була видана інструкція, щоби вони тимчасом такі «конкретальні» громадські вжитки оцінювали в цілості.

Р. Роздольський дбайливо визбирує найменші згадки про методи відмірювання з толоки земельних наділів окремим господарствам, при переміні толік на ораницю. Залишається неясним, чи вони переходили тільки подекуди, а чи більш загально й звичайно на свої давні парцелі, чи частіше обмінювалися раз гіршими, раз ліпшими, вжитками.

У згаданій вище рецензії на англомовну працю про емансипацію селян в Австрії Роздольський перевів добру й слушну критику неправильного вживання для панщинного підданства таких термінів, як serfdom, Leibeigenschaft, бо це не був servitus у правному розумінню давного невільництва. При цьому він у деталях проаналізував елементи обох — давного невільництва й панщинного підданства. Але Роздольський не поступив аналогічно в випадку спостережених ним форм спільного землекористування в Галичині, які він швидко похопився визначити за «общину», і не порівняв докладніше цих явищ і форм землекористування з елементами російського міру-общини. Автор збуває й промовчує найважливіше в общині, а саме — елемент вирівнювання наділів, тоді, як у деяких галицьких місцевостях натрапляє неясні й тільки рідкі випадки переміни наділу такому чи такому підданому в інтересі доміній. Роздольський. мабуть сплутав явища переліжного замлекористування й реґулювання його з міром-общиною, відмірювання парцель при переході від толоки до ораниці з періодичними поревізійними переділами в російській общині, які вирівнювали наділи на душу, на «їдока».

Найдивніше те, що автор, який дуже підкреслює зобов'язаність документальних аґрарних термінів, сам не дотримується того зобов'язання і вводить довільно, на означення явищ земельних спільнот і їх порядкування, які зустрів у документах, невластиві терміни — Dorfgemeinschaft, Community village, що ними в науці принято визначувати російський мір-общину. Відмірювання парцель при переході від толоки до ораниці Роздольський вважає за періодичні „Umteilungen", „redivisions", терміни, яких ідентичного звучання в мові документів не зустрічається ані не зустрічаються вони в інших дослідників, на яких автор покликується, бо ці автори говорять про „Feldgemeinschaft" і про розподіл та відмірювання парцель по толоці, звичайне явище при екстенсивних системах землекористу-

вання (перелозі, трипіллю і под.). В науці цими справами займалися такі дослідники, як Фюстель де Куляндж, Допш, Гільдебранд, Інама — Штернег, М. Ковалевський та інші. Але даймо слово іншому рецензованому тут пізнішому дослідникові — М. П. Герасименкові. Він знає працю Роздольського про «громадську спільноту» в Галичині й про неї він пише таке: «Монографічне дослідження галицької общини» зробив Р. Роздольський, який підрахував, що в кінці XVIII ст. у Галичині було 379 сіл з общинним користуванням усією землею, 141 село з общинним користуванням орною землею чи луками»... «Покутська община увійшла в літературу як якась племінна самобутність, пояснювана малою густотою населення і тваринницьким напрямом господарства. Знаменно, що до середини XIX ст. ніхто з дослідників не виявив общини в Галичині. І відкрита вона була лише через 100 років після свого зникнення»... «Уважний розгляд джерел показує, що в східніх районах збереглися залишки перелогової системи землеробства. Земельному власникові вигідно було давати в наділ землю селянам не в постійне користування, а тільки на час її господарської експлуатації. Перелоги селяни використовували, як загальне пасовище»... «Тільки теоретичною помилкою можнна пояснити відкриття общин у цій особливій формі наділення землі. Насправді в східніх районах Галичини, як ніде в іншому місці, землекористування селян було найменш сталим». І дальше пише Герасименко: «Подільська й покутська общини ніяких ознак общинного устрою не мали. Насправді-ж ці общини були формою організації селянського землекористування, яка найбільш відповідала інтересам (панського — І. В.) маєтку»... «Роля громади, яка по суті виконувала функції допоміжного органу домініяльної адміністрації, полягала в тому, що вона... здійснювала поміри полів» (стор. 42—43, 69 й інш.). Така опінія М. П. Герасименка про «відкриття» Р. Роздольського. Правда, були в нас і перед Роздольським у науці й публіцистиці спроби шукання «общин» на Україні, бачення її в усяких найменших явищах спільного землекористування, порядкування його звичаєвою солідарністю громади, в різних формах співпраці й самодопомоги сільського населення тощо. Але наука, ні наша, ні загальна не приняли цих теорій.

Найважливішим своїм результатом Р. Роздольський вважає пов'язання існування «міру-общин» з екстензивною толочною формою сільсько-господарського виробництва і заперечує факти та досліди (напр., Кауфмана), що мір-община могли існувати й при інших системах землеволодіння й землекористування. Дальше Роздольський обстоює теж позицію, що встановлення російської общини не походить з інтервенції держави в її фіскально-адміністраційному інтересі, як це доводило, між іншими, й багато російських дослідників аґрарно-правних відносин. Не погоджується він також і з Олександрою Єфименко, яка авторитетно довела, чому община при допомозі державної інтервенції постала в Росії, а не розвинулася з розпадом дворища на українських землях. Роздольський натомість у своїму довір'ю до ретроспективної методи гіпотетично намагається вивести закономірну еволюцію міру-общини з давнього дворища, дарма що навіть й не старався спробувати (таки генетичною методою історичного досліду!) перевірити, чи на досліджуваній території й навіть в окремих місцевостях завжди можна ствердити традиції дворища (бо ж залежно від хронології й ґенези заселення не всі райони й місцевості знали дворищне землеволодіння). Також несумісні (в німецькій статті) відклики Роздольського — лише самою згадкою імен — на авторитети Грушевського, Багалія, Слабченка, Мякотіна, бо ж в їх дослідах не має співзвучности з його виснов-

ками, а така неясність може призводити малоознайомленого читача до помилки.

Р. Роздольський виводить формацію покутсько-подільської земельної спільноти — «общини», здогадно, з внутрішнього розвитку громади, замість може краще прослідити причини нестабільности відношення селян до землі в тих областях, особливо після Хмельниччини, відтак по турецьких пересувах, татарських нападах, магнатських «заїздах» тощо. Треба мати на увазі також при історичному досліді природні відносини тих районів, а саме: недостачу природних пасовищ, корисність з випасової господарки, комунікаційні та й інші суспільно-господарські фактори, які зумовлювали розвиток різновидних земельних спільнот і сусідського та й громадського реґулювання користування ними.

Не заперечую, що Р. Роздольський дбайливо намагався прослідити нелегко доступний і багатий матеріял, що він показав цікаві явища аґрарних відносин галицького села на межі XVIII—XIX ст., що він взагалі перевірив документальний матеріял, як може ніхто інший з дослідників перед ним, та що може найповніше сконфронтував цей матеріял з дотеперішньою науковою літературою. Але він у своїх висновках і здогадній «ретроспекції» пішов задалеко. Бо ж хіба не забагато було вважати, що схоплення «на горячому» відмирання покутсько-подільської «громадської спільноти» в Галичині, допоможе виявнити й властиву ґенезу російського міру-общини?

Цією своєю оцінкою, хоч і найважливішої проблеми досліду Роздольського я не хотів би применшувати вартости його праці. Повністю признаю важливість його вкладу в науку, незалежно від моєї особистої думки про окремі її елементи.

Праця М. П. Герасименка має радше характер синтетичного викладу історії аґрарних відносин Галичини, яка за Австрії була адміністраційно оформленою в коронний край, з додатком малопольської території до історичної частини Галицько-волинської держави. Для Герасименка це було спочатку нове й маловідоме поле досліду. Проте, треба признати, що автор, за порівняльно короткий час, дбайливо ознайомився з дотеперішньою літературою, з українського боку з працями І. Франка та І. Заневича, сумлінно вглиблюючися в старі пам'ятки аґрарного права та джерельний матеріял, зокрема той, що тепер зберігається в Львівському філіялі Державного історичного архіву. Проте здебільшого джерельний і особливо статистичний матеріял відомі авторові вже з другої руки.

Згідно з Енґельсом, автор визначує і свою методологічну настанову, а саме, що «всю історію треба почати вивчати заново», бо в його опінії «праць, у яких аґрарні відносини розглядалися б, як закономірний результат розвитку суспільної форми виробництва на певному історичному її етапі, фактично немає»...

На вступі автор також заповідає розглянення національного питання в Галичині в «найзагальніших рисах і остільки це необхідно для з'ясування аґрарного питання»... Насправді він у своїй праці не порушує його (хоч і доходить до початку 2-ої половини XIX ст.). Звичайно багато дослідників не добачає цього історичного фактора в боротьбі за землю, який у формації аґрарних відносин на великому просторі Европи на схід від річки Лаби відограв немаловажну ролю.

В дослідженні аґрарного розвитку Галичини йшлося авторові «не про підтвердження новими фактами основних положень марксистсько-ленінської політичної економії, а насамперед про виявлення особливостей цього розвитку в умовах утвердження в Европі капіталізму, як світової системи і загального краху феодальної системи виробництва»...

В першій частині праці автор дає опис соціяльно-економічних відносин Галичини в кінці XVIII ст., тоді, як вона тільки що ввійшла в склад австрійської держави, в другій частині переповідає законодатні, «патенти» аґрарних реформ Марії Терези і Йосифа II; найширшу, третю частину присвячує розглядові доби реакції (першої половини XIX ст.), селянським рухам після спроб і нездійснених задумів реформ з кінця XVIII ст., далі посиленій павперизації та прикладам панщинного поневолення селянства, скасування панщини 1848 р. і врешті, коротко характеризує соціяльні й економічні результати й недоліки тієї аґрарної реформи. До цікавіших насвітлень у праці належать, між іншими, теоретично-правний вивід панщинно-підданських відносин селянства, питання його права на землю, цифрові приклади розміру обтяжень селянства, перегляд категорій підданих, економічного стану головних кляс і соціяльних груп у Галичині кінця XVIII ст. і початку XIX ст., розгляд характеру сільської громади й реальної земельної ренти перед і після знесення панщини.

Дигресії автора в його схему політико-економічної теорії, які звичайно передують аналізі фактів, мають часто популяризаторський характер; вони й бувають часто неясні, хоча б і тому, що — як виглядає — вони дуже невдало передані з чужомовних текстів. Але назагал корисно переважають зусилля автора дослідити самі факти й послідовно викласти їх історичний розвиток.

Ілля Витанович

Bronisław Włodarski, *Polska i Ruś 1194—1340*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. 326 pp.

Б. Влодарський — відомий українській науці історик польсько-українських відносин княжої доби. З тієї ділянки дотепер вийшли такі його важливі праці:

Polityka ruska Leszka Białego, (1925).
Wołyń pod rządami Rurykowiczów i Bołesława Jerzego Trojdenowicza, (1934).
Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich, (1936).
Alians rusko-mazowiecki z drugiej połowy XIII w., (1938).
Stanowisko Rusi halicko-włodzimierskiej wobec akcji zjednoczeniowej Władysława Łokietka, (1962).

З переліку праць Влодарського можна здати собі справу, що обговорювана монографія є не тільки сперта на довголітніх дослідах автора в цій ділянці, але й є зевершеною синтезою всіх його дотеперішніх студій у цьому напрямку. Зайво додавати, що праця сперта на джерелах, між якими на перше місце висувається галицько-волинський літопис. Автор правильно твердить, що це підставове джерело для тих справ. (Latopisy halicko-wołyńskie są dla poznania dziejów polskich XIII w. a w szczególności stosunków polsko-ruskich źródłem podstawowym, nieliczne bowiem wzmianki roczników polskich notują tylko suche wydarzenia. str 10).

Якщо йдеться про історичну літературу до якої відкликається автор, то тут на першому місці треба назвати Грушевського «Історію України-Руси», яку автор належно цінить, що в країнах «демократичного блоку» трапляється рідко. До новіших праць, з яких користає автор, належать передовсім «Очерки по истории Галицко-Волынской Руси» В. Т. Пашути і,

дивно сказати, цього ж автора популярна, пропаґандивна і тенденційна «Героическая борьба русского народа за независимость XIII век», в якій, що правда, він знаходить недокладности (нпр. дві дати здобуття Києва татарами — стор. 119), проте користується нею. Треба однак ствердити, що автор не попадає під вплив радянських історичних метод так, як інші польські історики напр., Г. Ловмянський („Początki Polski", 1964 і „Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich", 1957), або В. Генсель („Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna" 1965), ані не знижується до цитування клясиків марксизму-ленінізму, як то робить напр., С. Кучинський в дуже добрій, зрештою, праці „Wielka Wojna z Zakonem Krzyżackim" 1955.

Праця Влодарського видержана назагал в рамах історичного об'єктивізму, хоч насвітлення деяких дискусійних питань, виявляє прикмети однобічности. Це можна завважити подекуди у тій частині праці, яка позбавлена солідних підстав, що їх дає галицько-волинський літопис до 1292 року, а спирається передусім на фраґментах відомостей польських річників і хронік. Тут мова про найконтраверсійніший відтинок історії Галицько-Волинської Руси — панування і смерть Болеслава Юрія Тройденовича. Є підстави думати, що після смерти останніх Романовичів Локетек робив заходи, щоб опанувати Русь. На думку Влодарського йому йшлося передусім про те, щоб Русь не дісталась під безпосереднє панування татар. Локетек, мовляв, знав наміри деяких галицьких бояр, тому побоювався, що вони можуть покликати на допомогу татар та встановити в Галичині та Волині свою владу, під їх безпосередньою зверхністю (стор. 261). Важко погодитись з думкою, що видатний політик, яким був без сумніву Локетек, не знав, що встановляти безпосередню владу в підбитих краях та ще й далеко від Сараю не було ані в звичаю, ані в спромозі татар. Зрештою факт, який подає польський хронікар Ян з Чарнкова, Юрія, „Rutheni unanimiter sibi in ducem et dominum suscepterunt" свідчить про зовсім іншу поставу галицьких бояр щодо вибору князя. Таким чином доходило до переконання, що або опінія Локетка про його східних сусідів була мильна, або претекст, що його Влодарський підсунув Локеткові не править за правдоподібний. Твердження деяких істориків, що Локетек сам мав намір зайняти Галицько-Волинську Русь Влодарський збиває коротко, але непереконливо: ... sądzę, że takiego planu Łokietek nie miał... chciał raczej na tronie halicko-włodzimierskim widzieć osadzonego przez siebie księcia... (pag. 262).

В 1338 році відбулася у Вишеграді зустріч польського короля Казимира та угорського короля Карла. На зустрічі унормовано справу наслідства престолів на випадок безпотомної смерти обох контрагентів. Але одночасно з тим наступив договір щодо евентуального опанування Галицько-Волинської Руси після смерти Юрія II. Влодарський твердить, що це наступило в порозумінні з Юрієм II. Важко повірити, що Юрій, за плечима якого монтувалася ця зустріч, прийняв з легким серцем її постанови, тим більше, що майбутніми його наслідниками мали стати, або традиційний ворог Галичини, угорський король, або Казимир, ворог родини Тройденовичів. — Юрій помер 7 квітня 1340 р., а вже 9 днів після цього Казимир, на чолі своїх військ, увійшов до Львова. Цей поспіх, як каже Влодарський „można by wytłumaczyć tym, że wiadomość o śmierci księcia ruskiego doszła go już w drodze, kiedy szedł z pomocą Bolesławowi (str. 292). Ледви, чи така інтерпретація походу Казимира на Галичину дасться вдержати в світлі листа папи Венедикта до краківського єпископа. У згаданому листі від 29 квітня 1341 р. читаємо, що похід Казимира був викликаний бажанням п і м с т и т и смерть кревняка, Юрія II. Не має сумніву в тому, що лист папи був написаний на підставі інформацій Казимира, якими він старався виправдати

своє поступовання. Нарешті ще один факт, який промовляє проти концепції Влодарського, нібито Казимир йшов на допомогу Юрієві: Юрій помер у Володимирі (Грушевський III, 138 стор.), а похід Казимира був скерований на Львів...

На закінчення праці Влодарський пише, що після смерти Юрія II розпочалась війна між Польщею, Литвою і татарами (стор. 294). Це не зовсім так: татари виступали не як самостійна сила, зацікавлена розв'язкою галицько-волинського питання, але як союзники Дмитра Дедька, діючи в його інтересі, хоч, що правда, як його суверени.

Книга прикрашена ілюстраціями з яких деякі тематично в'яжуться з історією України. До них належать передусім фотокопії грамоти Андрія Юрієвича для купців в Торуні з 1320 р. і трамоти Юрія II для хрестоносців з 1334 р.

До книги долучено чотири генеалогічні таблиці, між ними Романовичів, і мапу польсько-українського пограничча з половини XIII віку. Шестисторінкове резюме праці написано російською мовою. Індекси осіб та географічних назв виготовлено дбайливо.

М. Б. Ждан

Pamiętnik Kijowski, Londyn, I—III sq., 1959—1966 sq.

Українська національна революція з 1917 року принесла нам відновлення державности й зміну в багатьох царинах життя та знання.

Це стосується також і деяких галузів науки, зокрема історії. Попередні науково-історичні напрямки дослідів поволі перетворилися в українську державницьку історичну школу. Поняття й засяг української історії поширились на всі події, що впродовж віків відбувались в Україні. На безперервний, складний, історичний «український» процес склалося життя всіх народів та середовищ, що перебували в Україні від правіку, аж до нині.

Сприймаючи в такий спосіб і в такому засязі «українську історію» слід вітати задум і почин „Koła Kijowian" в Лондоні, тобто втікачів з України, польської національности, і тоїж ідеології. У трьохсоту річницю Гадяцької унії „Коло" розпочало видавати неперіодичну серію п. н. „Pamiętnik Kijowski".

З повідомлення редакційного комітету, на чолі якого став проф. д-р Володислав Вельгорський, уміщеного в I-му томі „Pamiętnika Kijowskiego". (5 стор.), довідуємося про причини, завдання й пляни видавництва, чуттєвого і наукового змісту.

Опубліковано досі три томи з наступним змістом:

Том I, 1959, 239 стор.

Prof. dr. W. Wielhorski, — Ziemie ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów, (str. 7); *Prof. dr. W. Kwiatkowski*, — Unia Hadziacka — zródłem zgłębienia psychiki dwóch narodów: polskiego i ukrainskiego (str. 97); *Ppłk. dypl. Z. Andrzejowski*, — Biskup Kijowski Józef Wereszczyński i jego pisma polityczne, (str. 125); Przedruki z opracowania *K. J. Turowskiego* — „Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego", (str. 127—155); *Ppłk. dypl. Z. Andrzejowski*, — Stefan Chmielecki, sławny wódz

і wojewoda kijowski, (str. 170); *Ppłk. dypl. Z. Andrzejowski* — Duma ukrainna i jej autor Adam Czachrowski, (str. 174); Historyk Ukraіny Edward Rulikowski (str. 177); *S. Zielinski—S. Sopicki,* — Oświata polska na Rusi, (str. 187—198); *K. Praus* — Drukarnia „Robotnika" w Kijowie, (str. 205); *X. Glinka* — W cieniu Złotej Bramy, (str. 209).

Том II, 1963, XVI + 272 стор.

Prof. dr. W. Wielhorski, — S. P. Generał Zygmunt Podhorski, (str. X); *Dr. W. Günther,* — *S. P. Antoni Kotiużynski,* (str. XV); *J. Olechnowicz,* — Polska myśl patriotyczna i postępowa na ziemiach ukrainnych w latach 1835—1863; *Ppłk. dypl. Z. Andrzejowski,* — Karol i Edmund Różyccy, dowódcy polscy w walce z Rosją, (str. 49); *Dr. W. Günther,* — Ojciec i syn, (str. 61); Życiorysy zasłużonych, praca zbiorowa, (str. 69); *Prof. dr. W. Wielhorski,* — Kijów jako stolica państwa w średniowieczu, (str. 115); *A. Kotiużynski,* — Bohdan Chmielnicki, (str. 130); *Ppłk. dypl. Z. Andrzejowski* — Odgłosy wydarzeń wojennych i politycznych w pieśni na Ukrainie, (str. 138); *Prof. dr. W. Wielhorski,* — Uwagi o studium prof. St. Kota „Jerzy Niemirycz w 300-lecie ugody Hadziackiej", (str. 160); *Ppłk. W. Wałewski,* — Cukrownictwo na Ukrainie, (str. 167); *Prof. dr. Wilczyński,* — Polskie Kolegium Uniwersyteckie w Kijowie, (str. 195); *Prof. dr. W. Wielhorski,* — Firma „Leon Idzikowski" w Kijowie (str. 215); *Em.* і *R. J. Moszyńscy,* — Szkice і wspomnienia z ziemi Owruckiej na Wolyniu, (str. 217); *J. Korczynski* — Trochę wspomnień z Żytomierza, (str. 233); *M. K. Jałowiecki,* — W słońcu; *Irena Bączkowska-Zabłocka,* — Wacława Peretjakowiczowa i jej szkola w Kijowie (str. 249).

Том III, 1966, 271 стор.

Ppłk. W. Walewski, — Wspomnienia o Podolu, (str. 9); Typy polskiej własności ziemskiej na Podolu, praca zbiorowa, (str. 75—84); *W. Romanow-Glowacki,* — Kamieniec Podolski, (str. 96); *St. Jankowski* — O harcerstwie na Rusi і w Rosji, (str. 128); *W. Świderska,* — Polska Macierz Szkolna na Podolu, (str. 139); *St. Wałewski,* — C. K. O. w Winnicy na Podolu, (str. 149); *J. Olechnowicz,* — Powstanie zabajkalskie w 1866 roku, (str. 158); *B. Olizar,* — Liga Narodowa, (str. 168); *Wł. Wisłocki,* — Sojuz polsko-ukrajiński w 1920 roku, (str. 173); *Prof. Z. Markiewicz,* — Sladem polityków polskich, (str. 191); *W. Güncher,* — Polski teatr w Kijowie, (str. 194); *St. Frenkiel,* — Ukraina w malarstwie polskim (str. 199); *St. Niekraszowa,* — Polscy muzycy z ziem ukrainnych, (str. 206); *Z. Andrzejowski,* — Kościoły і kaplice katolickie w Kijowie (str. 212); *Inż. J. Łazowski,* — Okruchy wspomnień o Winnicy, (str. 218); *Z. Andrzejowski,* — W „Patagonii" і na Dnieprze, (str. 228); *Wł. Wisłocki,* — W Kamieńcu Podolskim, — grudzień 1919, (str. 235).

З технічно-друкарського боку, це публікації формату малої вісімки, в оправі, на доброму папері, представляються естетично. Текст доповнюють численні ілюстрації, світлини, статистичні таблиці, мапи, документи, бібліографічні нотатки, реєстри, показники, примітки й т. п. додатки, що дають виданню документарного характеру.

Натомість різноманітний і цікавий матеріял, поданий в названих трьох томах „Pamiętnika Kijowskiego" є нерівномірної вартости. Поруч спроб джерельних розвідок, вміщено компіляції, популярні статті, різні архівалії, спогади, передруки і т. п. Матеріял, що тематично відноситься до колишнього життя поляків на Правобережній Україні (Київщині, Поділлі й Волині).

Часткову оцінку „Pamiętnika Kijowskiego" з польської поступової точки зору, на підставі другого тому, зробив *Юзеф Лободовський*, відомий знавець польсько-українських стосунків, у своїй статті п. з. „Pochylony nad „Pamiętnikiem Kijowskim", („Kultura", Paryż, NN. 7—8, 1965, str. 196—208).

Він відзначив цінний історичний матеріял там опублікований, з об'єктивною критикою деяких розвідок. Але одночасно засудив чуттево-політичне колоніяльно-вшехпольське наставлення кіл, які видають „Pamiętnik Kijowski". Він уважає, всупереч гороскопам „Koła Kijowian", дотеперішню історичну сторінку польського життя на Україні безповоротно закінченою. Його висновок з приводу цієї публікації є такий: „Myślę przecież, że takie wydawnictwo, jak ‚Pamiętnik Kijowski' ma swój sens nie tylko jako pozycja archiwalna. Niezależnie od tego, wzdłuż którego południnika przebiegają czy będą w przyszłości przebiegać nasze wschodnie granice. nie odmienimy odwiecznego sąsiedztwa. Każdy więc bilans minionych stosunków, byle przeprowadzony uczciwie i bez uprzedzeń, powinien okazać się pożyteczny" (str. 208).

З української, сучасної точки зору, приєднуючись до річевого огляду Ю. Лободовського, додамо від себе, словами заслуженого та наукового діяча — *д-ра Тимоша Олесіюка*, що — «всі матеріяли для цього вже безповоротно загинувшого світу польсько-шляхетського на Україні... не належать до історії Польщі, а до історії України». (З його листа до автора цих рядків від 28 травня 1967 року).

Тому на нашу скромну думку українські історики повинні бути вдячні упорядникам „Pamiętnika Kijowskiego" за їх ревну «співпрацю» в царині української історії та користати, не зважаючи на всілякі недоліки, з матеріялів в ньому подаваних, добутих поляками з України, багатьох джерел, здебільшого для нас недоступних.

Лев Биковський

Олександер Оглоблин, *Опанас Лобисевич 1732—1805*. Мюнхен: Українська Вільна Академія Наук. Історична Секція. В-во. «Дніпрова Хвиля», 1966, 100 стор.

Минулого року в Мюнхені появилася нова монографія проф. О. Оглоблина присвячена життю і діяльности Опанаса Лобисевича, одного з провідних представників українського патріотичного гуртка в Новгородсіверщині наприкінці XVIII століття.

Проф. Олександер Оглоблин вже понад тридцять років досліджує життя і діяльність українських діячів другої половини XVIII століття і розвиток української політичної думки того часу. В 1959 році появилася його збірка біографічних нарисів *Люди Старої України* (Мюнхен, 1959), в якій автор помістив також короткий нарис про О. Лобисевича (стор. 137—149).

Постать О. Лобисевича не була належно насвітлена в українській історіографії. За вийнятком праці Миколи Петрова з 1904 року «Одинъ изъ предшественниковъ Ив. Петр. Котляревскаго въ украинской литературѣ XVIII вѣка. Афанасій Кирилловичъ Лобысевичъ» (*Статьи по славяновѣдѣнию*, СПБ, 1904) і вищезгаданого нарису проф. Оглоблина, ніякої праці до 1966 року про Лобисевича не появилося.

Монографія автора складається з історіографічного вступу, шістьох розділів, джерельного додатку в якому поміщено автобіографічний лист

Лобисевича до архиєп. Георгія Кониського з 1794 року, і резюме в німецькій і англійській мовах. Передмову до праці написала проф. Н. Полонська-Василенко.

В перших розділах автор досліджує походження О. Лобисевича, його освіту й життєвий шлях, а в наступних розділах характеризує його громадську діяльність і літературну творчість.

Опанас Кирилович Лобисевич народився біля 1732 року в місті Погарі, коло Новгорода-Сіверського, в родині значкового товариша Стародубівського полку. Він був вихованцем Київської Академії й Петербурзького (академічного) Університету. Деякий час Лобисевич був перекладачем Петербурзької Академії Наук. Він мав широкі і дружні зв'язки серед вищої української і російської петербурзької інтеліґенції, зокрема був зв'язаний довголітньою дружбою з Григорієм А. Полетикою, графом О. І. Мусін-Пушкіном та іншими визначними особистостями. Будучи секретарем гетьмана Кирила Розумовського, Лобисевич близько стояв до української політики того часу. Впродовж двох років (1765—1767), разом з гетьманом, він подорожує по Франції, Німеччині, Італії і, мабуть, Англії. В 1774 році Лобисевич виходить у відставку з чином армійського полковника й оселюється в своїх маєтках в Новгородсіверщині.

О. Лобисевич був щільно зв'язаний з Новгородом-Сіверським своїми маєтковими і службовими справами (від 1783—1787 він був вибираний повітовим і губерніяльним маршалком).

О. Лобисевич був здібним літератором, перекладачем літературних творів з латинської і французької мов, які появилися у петербурзьких журналах в 1760—1770 роках. В історії української літератури він відомий, як попередник Ів. Котляревського і автор *«Вергиліевых Пастуховъ... въ малороссійскій кобенякъ переодѣтыхъ»* (українська переробка славнозвісних «Буколік» Вергілія). Проф. О. Оглоблин, подібно, як М. Грушевський, відкидає гіпотезу М. Петрова, що Лобисевич написав своїх «Пастухів», щоб «догодити своєму шефові — К. Розумовському» (стор. 63). На думку автора, цей твір був написаний значно пізніше, коли Лобисевич вже не служив у К. Розумовського. Треба згадати, що тексту цього Лобисевичевого твору й досі не знайдено і це утруднює визначення дати написання твору, а також аналізу його змісту під аспектом ідеологічним і мистецьким. О. Оглоблин уважає, що основна помилка М. Петрова була в тому, що він «уважав Лобисевичеву переробку «Буколік» Вергілія лише за український зразок буколічного жанру» (стор. 64). На думку автора «Пастухи» були не просто переодягнені в український кобеняк, «а були справжніми українцями другої половини XVIII ст., лише переодягненими на античних пастухів, і говорили вони, мабуть, не про козочок лише, а про далеко важливіші речі» (стор. 64—65).

Не підлягає сумніву, що Лобисевич цілим своїм серцем любив рідну мову і хотів її бачити мовою літературних художніх творів. В листі до свойого старого вчителя архиєп. Г. Кониського він писав: «Какъ во всякомъ покроѣ платьевъ, такъ во всякомъ нарѣчіи языковъ есть своя красота; а къ тому, когда и дымъ отечества сладокъ, то сія воня благоуханія мыслей отечественныхъ есть наисладчайшая». Отже, «в особі О. Лобисевича маємо ідеолога української національної мови й літератури, справжнього попередника Котляревського, предтечу українського національного відродження 19 століття» — так кінчає О. Оглоблин свою монографію, в якій вперше знаходимо повний образ життя і діяльности визначного українського діяча другої половини XVIII ст.

Монографія О. Оглоблина «Опанас Лобисевич» написана на основі багатьох архівних джерел і численної літератури. Ця праця безперечно доводить, що українське національне відродження XIX століття мало свої коріння в діяльності українських патріотів другої половини XVIII віку.

Праця проф. О. Оглоблина видана дуже дбайливо. Вона залишиться тривалим вкладом в українську історіографію.

Любомир Винар

Д-р Михайло Гуцуляк, *Українець-співтворець кордонів Канади й Аляски* (Історично-географічний нарис), Ванкувер-Торонто. Наукове Товариство ім. Шевченка. Бібліотека Українознавства ч. 24, 1967, 132 стор.

Студія д-ра Михайла Гуцуляка про Петра Івановича Полетику, співтворця кордонів Канади й Аляски, незвичайно цікава і цінна не тільки тому, що вона базована майже виключно на маловідомих документальних матеріялах, але й тому, що звертає увагу істориків на ролю, яку відігравав Петро Іванович Полетика, нащадок одного з визначніших українських родів, до започаткування зв'язку між українцями і Канадою. Його ім'я записане трівко, як виказує д-р. Гуцуляк, не тільки в актах переговорів з років 1824—1825, але ще трівкіше в географічній назві одного з верхів Скалистих гір на границі Канади й Аляски (7620 стіп висоти).

Як каже проф. Яр. Рудницький (у передмові), «праця буде служити за точку виходу до дальших дослідів у цьому напрямку»... і треба сподіватися, що праця д-ра Гуцуляка появиться теж англійською мовою, щоб зазнайомити не тільки українського читача, але й ширший англомовний світ, у першу чергу на північно-американському континенті, з Полетикою і ролею, яку він відігравав.

Сама праця ділиться на кілька частин. Перша — це нарис історії відкриття західньої частини північної Америки російськими, брітанськими і еспанськими експедиціями на північно-східних побережжях Тихого океану. Друга — «Указ» 1—4 вересня 1821 р. і полеміка, яку він викликав між Росією, Великобрітанією і ЗДА. Третий — подає докладний опис переговорів між Росією Великобрітанією і ЗДА, в яких ім'я Петра Івановича Полетики згадується часто. Четвертий — «Походження Роду Полетик», в якому автор подає цікаві і важливі біографічні дати не тільки про самого Петра Івановича, але про весь рід Полетик. Слідують «Примітки» і англійське резюме праці, далі бібліографія, показник назв місцевостей (по англійськи), показник імен (по українськи) і наприкінці фото-відбитка оригіналу договору між Великобрітанією і Росією 16/28 лютого 1825 р. (на французькій мові).

Працю д-ра Гуцуляка треба привітати, як один з важливіших причинків до історії взаємин між українцями і Канадою і до історії Канади взагалі.

На кінець хочу додати кілька технічних завважень на випадок плянування другого видання праці. Для необзнайомленого читача буде незрозумілим, що це була Російсько-Американська Компанія, згадувана в Указі з 1—4 вересня 1821 р., і чому кари за ріжні зломання розпорядків були подані в долярах, а не в рублях. Треба подати вияснення.

Тільки деякі англійські і французькі імена мають у скобках подану латинську транскрипцію. Здалося б їх доповнити. Згадуючи сер Чарлса Баґота (ст. 67 і др.), який провадив переговори з рамені Великобританії, можна було б згадати, що цей самий сер Чарлс (якого іменем названий один з вершків Скелястих гір на границі Канади й Аляски) був у роках 1840—1842 ґенеральним ґубернатором Канади.

Ще одно завваження. Титул «герцоґ з Веллінґтону» (ст. 55) звучить трохи дивно. Хіба було б краще залишити Веллінґтонові його англійський титул «дюк-а», замість німецького «герцоґа», коли не хочемо вживати титулу «князь». Хоч, коли заглянемо до Брітанської Енциклопедії, то побачимо, що там перекладено титул Великого князя київського «Ґренд Дюк оф Кієв», а титул князів, напр. Сапіги, перекладено на «Принс Сапіга».

Д-р М. Гуцуляк отворив нову сторінку українсько-канадійської історії і йому належиться щире признання.

В. Ю. Кисілевський
Оттава

Історичні джерела та їх використання. Випуск другий. Інститут історії Академії Наук УРСР. Архівне управління при раді Міністрів УРСР. Київ 1966. 288 стор. Тираж 900.

Із вступу до збірника довідуємося, що друга республіканська наукова конференція з архівознавства у червні 1965 р. схвалила ініціятиву Архівного управління та Інституту історії Академії Наук УРСР у справі видання збірника «Історичні джерела та їх використання» і рекомендувала перетворити його у щорічник.

Отже маємо надію, що кожного року матимемо в руках цей, цінний для української історичної науки, збірник. У другому, цитованому випуску збірника вміщено 23 статті, що їх перелік подаємо нижче:

ЗМІСТ

Передмова 3

Джерелознавство

В. І. Самойленко. Маєткові акти XIV—XVIII ст. 5

Я. Д. Ісаєвич. Найдавніші документи про діяльність братства на Україні 13

Ф. П. Шевченко. Реєстр Війська Запорізького 1649 р. — джерело історії козацтва на Україні 23

Я. Р. Дашкевич. Матеріали І. О. Левицького як джерело для біографічного словника 35

Історична географія. Ономастика

О. С. Компан. Ономастика як допоміжна історична дисципліна . 54

В. П. Петров. Історична географія та проблема слов'янського етногенезу на матеріялах гідронімії (Гідронімія Росі й Надросся) . . . 65

О. А. Купчинський. Топоніми на -ичі і питання заселення України 74

Д. Г. Бучко. Географічні назви на -івці на Поділлі (До питання про колонізацію Поділля) 93

Й. С. Гронський. Топонімія середньовічного Яворова та суміжних сіл як джерело для історичної географії 99

В. Г. Фоменко. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці . 110

І. П. Крип'якевич. Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. . 123

А. Л. Перковський. Структура українського поселення на південному Правобережжі в другій половині XVIII ст. (Історико-географічний нарис) 149

І. Л. Бутич. Географічні описи Київського намісництва . . . 163

Метрологія. Нумізматика

М. Ф. Котляр. Грошовий ринок Галицької Русі другої половини XIV — першої чверті XV ст. 179

Є. І. Чернов. Про грошовий обіг на Україні у XVII ст. 194

В. В. Зварич. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини 203

Б. Й. Сидор. Міри в документальних матеріялах XVIII—XIX ст. Чернівецького обласного державного архіву.

Сфрагістика

О. В. Маркевич. Печатки міст Галичини як історичне джерело . . 222

І. С. Бережной. Печатки революційних установ Одещини . . . 238

Г. І. Сіяртова. Печатки Закарпатської крайової організації Комуністичної партії Чехословаччини (1921—1938 рр.) 247

Філігранологія. Зброєзнавство. Книгознавство

О. Я. Мацюк. Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів 256

В. О. Сидоренко. Зброєзнавство як спеціяльна історична дисципліна (За матеріялами історії України XVI — перш. полов. XVIII ст.) 269

В. К. Сіверська. Мистецтво оправи книг на Україні в XV—XVII ст. 280

Усі статті є на належному науковому рівні з численними відсилачами до джерел та історичної літератури. Деякі з них відповідно ілюстровані (відбитками печаток, водними знаками і зброєю). До статті Крип'якевича додано мапу адміністраційного поділу України з 1648—1654 рр. із зазначенням полкових границь і полкових та сотенних міст. Тираж збірника, в порівнянні з попереднім, збільшений майже вдвоє і виносить 900 примірників.

М. Ж-н

Бібліографічні нотатки

Ф. П. Шевченко, «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну», Український Історичний Журнал, ч. 11, 1966, стор. 13—30.

В 100-ліття народження М. Грушевського в УІЖ появилася обширна стаття Ф. Шевченка, в якій автор намагається з'ясувати причини повернення Грушевського в Україну. Праця спирається на архівних матеріялах (автор використовує листування Грушевського) і на літературі.

Знаючи традиційну методу совєтських істориків фальшування і зловживання історичних джерел та цитат, читачі з великою обережністю мусять користуватися названою статтею. Для ілюстрації наведемо уривок статті Шевченка, в якій він намагається представити Грушевського, як ґльорифікатора Енґельса, мовляв він, високо оцінює працю Ф. Енґельса *Походження сім'ї, приватної власности і держави,* називаючи її одним з клясичних творів соціялістичної літератури» (стор. 28, цитату Шевченко подав з праці Грушевського, *Початки громадянства,* стор. 6—7). Насправді про згадану працю Енґельса писав Грушевський, що «вона повинна і буде читатися, як один з клясичних творів соціялістичної літератури. Але не повинна служити головним чи виключним джерелом для знайомости широких крутів громадянства з сими питаннями. І коли в українськім письменстві досі не було іншого підручника на сю тему, то про се тільки можна пожалувати» *(Початки Громадянства,* Відень, 1921, стор. 7).

В цій праці Грушевський критикує погляди Енґельса, запозичені з праці Люїса Морґана «Старинне суспільство», і доходить до висновку, що «формули розвою громадянства взяті Енґельсом у Морґана, були на правду, зовсім ані тверді, ані певні» *(цит. пр.,* стор. 8). Конфронтація цитати Шевченка з повним її текстом в праці Грушевського ще раз наглядно вказує совєтську методу «висмикування цитат» і фальшивих висновків, які будують совєтські історики на цих, неповних цитатах.

Справді повернення Грушевського в Україну ми присвятимо в одному із чисел нашого журналу окрему студію, в якій докладно розглянемо статтю Шевченка. Тут лише хочемо вказати, що твердження Шевченка про святкування 100-річчя з дня народження Грушевського в Україні, (стор. 14) є також неправдиве. Ювілей Грушевського в совєтській Україні, за виїмком статті Шевченка і вже нами згаданої статті І. Бойка в *Літературній Україні* (див. «Український Історик», ч. 11—12, 1966, стор. 121) був повністю зіґнорований. Вже найвищий час, щоб АН УССР перевидала важливіші праці М. Грушевського і тим бодай частково відзначила в Україні 100-літній ювілей корифея української історичної науки.

Л. В.

Дмитро Дорошенко, Нарис Історії України, *тт. І—ІІ. Мюнхен: «Дніпрова Хвиля», 1966.* X + 230 + 360 стор.

В передмові до другого видання *Нарисів Історії України* Д. Дорошенка, проф. Олександер Оглоблин вдало підкреслив, що «Українська історіографія має повне право вважати цей твір Дмитра Дорошенка за одне з великих своїх досягнень, значення якого далеко виходить за межі його

доби» (стор. VIII). Без перебільшення можна сказати, що історія Д. Дорошенка є до сьогодні найкращою синтезою історичного процесу України, в якій насвітлено образно всі ділянки національного життя. Перший том історії доведений до половини XVII століття, а другий до 1-ої декади XX століття.

Книгу видано надзвичайно охайно, защо належиться повне признання заслуженому видавництву «Дніпрова Хвиля» в Мюнхені. Два томи видані в одній книзі в твердій обкладинці. Перше видання *Нарисів* появилося в Українському Науковому Інституті у Варшаві 1933 року. Долучений зміст Історії в англійській, французькій і німецькій мовах уможливить чужинецькому читачеві краще зорієнтуватися в тематиці *Нарисів*.

Л. В.

М. Грушевський, Ілюстрована Історія України, Нью-Йорк: *В-во Чарторийських, 1967. 575 стор.*

Видавництво Чарторийських перевидало фото-друком *Ілюстровану Історію України* М. Грушевського із видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів «Дніпросоюз», Київ—Відень, 1921. Як відомо ця праця Грушевського має численні репродукції малюнків і мап. Під цим оглядом друкарська техніка видавництва залишає багато до побажання — багато репродукцій вийшло дуже блідо та невиразно, а через слабу фоторепродукцію *Ілюстрована Історія* багато втратила. Передмову видавництва написано із зайвим публіцистичним патосом. Вона зовсім не з'ясовує важливої ролі цієї історії України в українському національному відродженні XX століття. Не зважаючи на усі недотягнення технічного порядку, перевидання *Ілюстрованої Історії України* треба привітати, як чергове відзначення 100-ліття з дня народження нашого найвизначнішого історика.

Р. Д.

Олександер Лотоцький, Сторінки Минулого, *тт. 1—4. Друге видання. В-во Української Православної Церкви в США, 1966.* 277 + 481 + 392 + 175 стор.

Заходами Консисторії Української Православної Церкви в США і сина О. Лотоцького — д-ра Бориса Лотоцького перевидано 4 томи незвичайно важливих спогадів видатного українського діяча і вченого. Перше видання *Сторінок Минулого* появилося в 1932—1939 роках накладом Українського Наукового Інституту в Варшаві. О. Лотоцький брав активну участь у відбудові української державности в 1917—1918 роках і в організуванні Української Автокефальної Церкви. Дуже цінними в його спогадах є силюети українських діячів з якими співпрацював автор (напр., О. Я. Кониський, В. Антонович, М. Грушевський, М. Лисенко, М. Комаров й інші). Крім особистих спостережень автор дає широке історичне тло описуваних подій, а також наводить деякі архівні матеріяли й історичну літературу. Перший том охоплює часи до 1900 року, другий до 1916 року (зокрема важлива частина спогадів присвячена українській громаді в Петербурзі), третій присвячений тому самому періодові і рокам революції, четвертий присвячений його перебуванні в Царгороді, на становищі посла України в 1919 році. Вже довгий час спогади О. Лотоцького були бібліографічною

рідкістю, тому їх видання є дуже на часі. Вважаємо, що спогади О. Лотоцького є одними з найкращих творів в українській мемуаристиці і дуже важливим історичним джерелом для дослідів українського відродження в другій половині XIX та першій половині XX століть.

Л. В.

Михайло Сосновський, Україна на міжнародній арені 1945—1965, *Торонто: Студіюм, 1966. 272 стор.*

На підставі багатьох джерел і літератури автор з'ясовує проблеми і перспективи української зовнішньої політики. Зокрема обговорює УССР в загальному пляні української зовнішньополітичної діяльности, міжнародній уклад сил та можливості для української зовнішньої політики, стратегію й тактику, проблеми людських та матеріяльних засобів української самостійної зовнішньополітичної діяльности. На кінці праці подано бібліографічний показник.

Д. Донцов, Націоналізм. *Третє видання. Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1966, 360 стор.*

Треба привітати перевидання цього важливого історичного джерела для дослідів розвитку української політичної думки до II світової війни. Перше видання *Націоналізму* Д. Донцова появилося в 1926 році (В-во оо. Василіян), а друге, циклостилеве, в 1958 у Мюнхені. Тепер вони є вже бібліографічною рідкістю. Ідеологічні писання Д. Донцова, а зокрема його *Націоналізм* належать до української історії найновішої доби і тому заслуговують на увагу істориків та дослідників політичних наук.

Р. Д.

В обороні української культури. *Збірник матеріялів наукової конференції Канадського НТШ, Торонто: Канадське наукове т-во ім. Шевченка, 1966, 183 стор.*

Збірник містить переважно публіцистичні, а не наукові праці, присвячені проблематиці становища культури і народу в Україні. Із важливіших статтей назвемо: Л. Шанковський — «Московський ґеноцид-народовбивство», Б. Романенчук — «Українська література і московська культурна політика на Україні», Гр. Лужницький — «Большевицьке переслідування православної і католицької церкви на Україні». Побажано, щоб у наступних виданнях КНТШ було більше науки, а менше політичної публіцистики, яка повинна друкуватися в популярних журналах і часописах.

Р. Д.

П. Г. Марков, А. Я. Ефименко — историк Украины. *Издательство Киевского Государственного Университета. Киев 1966. Сторін 123. Тираж 3 000.*

Олександра Яковлівна Ставровская народилася 1848 р. в родині російського чиновника в Архангельській губернії. На півночі закінчила свою освіту і там вийшла заміж за українця — політичного засланця Ефименка.

З 1874 р. Ефименкова з чоловіком переїхала в Україну, яка стала її другою батьківщиною. Загинула трагічно в 1918 році. Долучена до книжки бібліографія її праць виказує 90 позицій, з яких більшість, писана російською мовою, присвячена історії України. У своїх працях авторка клала наголос на соціяльно-економічні питання України. Українські історики по різному оцінювали її працю. М. Грушевський, І. Джиджора і Д. Дорошенко ставились до неї дуже критично, а Д. Багалій прихильно. Автор підкреслює, що до її праць відкликувались Енґельс та Ленін. Стор. 33). У своїй праці Ефименкова підкреслювала національні права українського народу (стор. 54), але твердила, що Київська Русь є спільною власністю українського і російського народів (стор. 64). На підставі Переяславської угоди — писала Ефименкова — Україна «соединилась снова с Русью, от котрой была оторвана Литвой после монгольского завоевания». Автор, П. Г. Марков, оцінює Ефименкову, як найпрогресивнішого науковця між буржуазними істориками.

М. Ж.

Релігія в житті українського народу. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 181. За редакцією В. Янева. Париж—Рим—Мюнхен, 1966. 217 стор.*

Спільним заходом НТШ, УВАН, УВУ і УБНТ появився цей збірник, присвячений 75-літтю з дня народження і 50-літтю священства Кардинала Йосифа Сліпого.

Перша частина Збірника містить біографічний нарис і бібліографію наукових праць Кардинала, що їх склав В. Янів. Основна частина присвячена церковній історії і взагалі релігійній проблематиці. Наступні автори помістили в Збірнику свої праці о. А. Великий — «Релігія й церква — основні рушії української історії», А. Жуковський «Сучасний стан релігії і церкви під совєтами», О. Кульчицький — «Проблематика взаємин етнопсихології і диференціяції психології релігії», П. Курінний — «Українська ікона княжого часу XI—XIII століття», Б. Микитюк — «Християнські і позахристиянські елементи в українських народних звичаях», о. І. Патрило — «Вплив християнства на українське законодавство», Наталія Полонська-Василенко — «Українська Православна Церква після Переяславської угоди», П. Цимбалістий — «Українські релігійно-культурні впливи на Московщину», В. Янів — «Релігійність українця з етнопсихологічного погляду». Збірник має численні ілюстрації і містить список видань НТШ за роки 1947—1966.

Микола Аркас, Історія України-Русі, *Краків: Накладом Ольги Аркасової, 1912, 424 стор. (фотостатичне перевидання Захарем С. Кондратюком, Вінніпеґ, 1967).*

Заходами мецената д-ра З. С. Кондратюка появилася в третьому виданні популярна історія М. Аркаса з численними ілюстраціями. Історія Аркаса була задумана «не, як науковий твір», як пише автор, але як популярна розповідь про те, «що робилося у нас на Вкраїні від найдавніших часів аж до останніх» (Передмова). Велику цінність являють собою рідкісні ілюстрації і репродукції старих мап. Свого часу Історія Аркаса

відогравала визначну ролю в усвідомленні українських народніх мас і обмосковлених українських родів.

Треба згадати, що під час відомого недавного львівського процесу проти діячів української культури в 1966 році (гляди «Український Історик», чч. 11—12, стор. 117) арештованим було закинуто читання і поширювання видань дореволюційного періоду, названо також Історію Аркаса.

Р. Д.

В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньоруське місто Воїнь. *Академія Наук УРСР, Інститут археології. Видавництво «Наукова Думка». Київ 1966 р. 146 стор. Тираж 1 700.*

Воїнь — староруський город заснований в другій половині десятого століття у місці де річка Сула впадає до Дніпра, мав за завдання, разом з іншими городами збудованими на Сулі, здержувати напади кочовиків на Київ. Воїнь, знищений татарами в 1240-вих роках, перестав існувати. У зв'язку з плянами будови гідроелектричної станції та затоплення цієї території т. зв. Кременчуцьким морем. Інститут археології Академії Наук УРСР вислав у 1956 р. наукову експедицію для переведення розкопок. Праця експедиції провадилась протягом чотирьох років аж до наповнення басейну водою в 1960 р. Працю експедиції підсумовує цитована монографія.

Після коротких, історичних і топографічних відомостей спертих на літописах, автори дають перегляд об'єктів розкопок (дитинець, посад та могильники) і перегляд речевих знахідок з ділянок сільського господарства і промислу, ремесла, військової штуки, посуду, речей щоденного вжитку і прикрас. На підставі розкопок, в останньому — п'ятому розділі, автори подають нариси господарства і соціяльного життя жителів города. Монографію закінчують два додатки в яких подано реєстр речевих знахідок та результати спектральної аналізи скляних виробів з Воїня. Книжка прикрашена численними ілюстраціями та плянами.

М. Ж.

Іван Франко про соціялізм і марксизм. *Рецензії і статті, 1897—1906.. Впорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева. Ньюйорк: Пролог, 258 стор.*

В цій дбайливо зредагованій і виданій збірці праць І. Франка, присвячених особливо дослідам соціялізму і марксизму, передруковано статті І. Франка, які в радянських виданнях замовчується або перекручується. Передруковано наступні праці: «Соціялізм і соціял-демократтизм», «Народники і марксисти», «Що таке поступ», «До історії соціялістичного руху», «Соціяльна акція, соціяльне питання і соціялізм», «Михайло Павлик», «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова».

Статті попереджує цінна розвідка Б. Кравцева «Суспільно-політичні погляди І. Франка й радянське франкознавство», в якій докладно проаналізовано праці радянських франкознавців та їхню фальшиву інтерпретацію світоглядових заложень Івана Франка.

ЛРВ

Осип Зінкевич, З ґенерації новаторів. Світличний і Дзюба. *Балтимор–Торонто: Смолоскип, 1967. 243 стор.*

Ми з приємністю взяли до рук монографію О. Зінкевича, дослідника сучасної української літератури, який зумів в ядерній формі проаналізувати творчість Світличного і Дзюби — одних із найвидатніших репрезентантів ґенерації т. зв. «шестидесятників» в Україні.

Видання складається з трьох головних частин: у першій автор аналізує творчість обох письменників, в другій передрукувано замітніші літературознавчі праці Дзюби і Світличного, а в третій автор подає бібліографію обох критиків. Студія Зінкевича яскраво розкриває сучасний стан української творчої молодої інтеліґенції в совєтській Україні, яку переслідує совєтська влада.

Л. В.

Г. А. Федоров-Давыдов, Кочевники Восточной Европы под властью золото-ордынских ханов, *Археологические памятники. Издательство Московского университета 1966. 274 стор. Тираж 1 400.*

Автор праці ставить перед собою подвійне завдання: накреслити типологію археологічних знахідок, враз з їх часовим визначенням, і подати загальну картину життя кочовиків (печенігів, торків, ковуїв, берендіїв та половців) під пануванням Золотої Орди. З огляду на те, що найбільше археологічних об'єктів залишили по собі половці — їм присв'ячує автор найбільше уваги. За К. В. Кудряшовим, він ділить половців за географічним принципом на лукоморських і подунайських, придніпровських, приозівських, донецьких, донських та надволжанських або саксинів. Багато уваги присвячує він суспільно-економічному зрізничкуванню половців та вирізняє половців-кочовиків і половців осілих, зокрема тих, що поселились в містах та займались торгівлею. (Глава 5 Кочевая степ и города).

Праця вивінувана численними ілюстраціями, статистичними таблицями та схематичними мапками.

Із вступу до праці виходить, що в короткому часі появиться друком продовження праці цього ж автора п. н. *Кочевой феодализм в Золотой Орде.*

М. Ж.

Хроніка

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Членство

Нові члени: проф. д-р М. Пап (ЗДА), інж. М. Єреміїв (Швайцарія), інж. О. Зінкевич (ЗДА), В. Сторожинський (ЗДА), мґр. І. Ґавдяк (ЗДА), мґр. М. Заклинський (ЗДА), д-р Роман Олійник (Рахманий, Канада), інж. Степан Процюк (ЗДА), М. Демянчук (ЗДА), мґр. Д. Кузик (ЗДА), інж. Ю. Крохмалюк (ЗДА).

Кожний кандидат в члени УІТ зобов'язаний надіслати свій життєпис, і, якщо можливо, список своїх друкованих праць.

Товариство обє'днує істориків, дослідників історичних допоміжних наук і активних прихильників української історичної науки.

Членський внесок

Річний внесок для членів у ЗДА і Канаді виносить 10.000 амер. дол., для членів в інших країнах — 6 ам. дол. Річний внесок включає передплату «Українського Історика» і «Бюлетень УІТ».

Члени-емерити можуть бути звільнені з річного внеску, якщо складуть до Управи УІТ відповідну заяву. Тоді їх зобов'язує лише передплата нашого журналу.

Просимо Вш. членів вирівняти в найкоротшому часі річні внески за 1966 і 1967 роки. Видання «Українського Історика» залежить повністю від Ваших внесків, а їхня затримка сповільнює нашу видавничу діяльність.

Наші видання

З початком 1967 року ми почали видавати *Бюлетень Українського Історичного Товариства* для внутрішнього вжитку членства. Редактором *Бюлетеня* призначено д-ра Романа Климкевича, який рівночасно покриває витрати видання. За жертвенну працю д-ра Р. Климкевича Управа УІТ складає йому сердечну подяку. До червня цього року появилося шість чисел *Бюлетеня*.

В серії «Історичні Монографії» появляється праця Б. Винара *Історія українських економічних дослідів на еміґрації* (наклад дуже обмежений, ціна $ 5.00). В серії «Мемуаристика» виходить перший том спогадів інж. Л. Биковського *Від Привороття до Трапезунту, 1895—1918*.

Вже появилася праця Л. Винара *«Молодість Михайла Грушевського»* (ціна $ 1.50). Крім того зголошено проєкти видання *Українського історичного словника* (проф. М. Ждан) і *Серії Джерел до історії України* проф. І. Каменецький).

В попередньому числі ми згадували про плянування видання монографії про життя і творчість М. Грушевського та бібліографію його творчості.

При цій нагоді хочемо ще раз підкреслити важливість розгорнення збірки на видавничий фонд УІТ (оголошення про фонд в іншому місці). Без належної фінансової бази Товариство не зможе зреалізувати свої видавничі пляни.

Архів УІТ

В архіві зберігаються біо-бібліографічні матеріяли нашого членства, як також їхні друковані праці і рукописи. Окрему частину *Архіву* становить секція М. Грушевського, в якій колектуються його твори, а

також праці про його життя і творчість, матеріяли у зв'язку з 100 літям народження нашого корифея історичної науки.

В останньому часі збираємо матеріяли про акад. І. Крип'якевича і його праці.

Окреме признання належиться інж. Л. Биковському, який періодично надсилає до Архіву матеріяли про М. Грушевського.

Видавничий фонд

Розгорнена видавнича діяльність УІТ, зокрема вдержання і розбудова «Українського Історика» вимагає негайної допомоги нашого членства.

Д-р Любомир Винар складає на видавничий фонд 100 дол. і закликає всіх членів УІТ, в *міру спроможностей, ставати меценатами У. І., або складати одноразові датки.* Спільними зусиллями і виробумінням зможемо допомогти розбудові нашого журналу, якого ріст повністю залежить від нашої допомоги.

Ми віримо, що члени нашого Товариства вповні розуміють вагу появи українського історичного журналу у вільному світі для української культури і науки.

Передплата «Українського Історика»

У зв'язку з підвищеними коштами видання журналу та підвишкою поштових оплат ми приневолені підвищити від 1967 року передплату «У. І.» до $ 5.00 річно. Ця підвишка мінімальна. але конечна для вдержання журналу.

Праця членів УІТ

Олександер Оглоблин — здає в короткому часі до друку монографію *Студії над Історією Русів* і збірку нарисів *Люди Нової України.*

Омелян Пріцак — підготовив до друку монографію «*Слово о полку Ігоревім і евразійський степ*». В журналі *Листи до Приятелів* появилася його стаття «Автор Слова о полку Ігоревім» (чч. 163—164, 1966).

Богдан Винар — опрацьовує *Історію економічної думки на Україні,* починаючи від середньовіччя аж до XX століття. Його вибрано деканом бібліотекарського факультету в Стейтовому Нью-Йоркському Університеті в Дженесійо.

Михайло Єремієв — написав свої спогади про Українську революцію французькою мовою, в цій мові виготовив короткий історичний нарис українських визвольних змагань в 1918 р.

Іван Світ — підготовив до друку монографію «Українсько-японські взаємини». Частина цієї праці вже друкувалася у «Визвольному Шляху» (Лондон).

Роман Климкевич — підготовив до друку монографію про українські герби англійською мовою. Його обрано членом Міжнародної геральдичної академії в Парижі з ступенем повного академіка, що є найвищим відзначенням для дослідника геральдики.

Ярослав Пастернак — іменований звичайним професором археології на філософічно-філологічному факультеті Українського Католицького Університету в Римі.

Осип Зінкевич — видав монографію «З ґенерації новаторів. Світличнний і Дзюба». Він збирає матеріяли до історії українського студентства.

Мирон Заклинський — опублікував біографію *Дмитро Вітовський* (Нью-Йорк: Червона Калина, 1967, 124 стор.). Це перша обширніша студія про творця Листопадового Зриву в 1918 році.

Лев Шанковський — працює над новою редакцією своєї праці *Історія УПА* (вперше появилася в *Історії Українського Війська,* В-во І. Тиктора), а також опрацьовує «Анотовану бібліографію джерел до визвольної боротьби 1917—1920», яка буде друкована в «Українському Історику».

Андрій Григорович — став редактором англомовного журналу «ФОРУМ». Він перекладає деякі статті про М. Грушевського на англійську мову.

Роман Рахманний (Олійник) — видав друком свою працю *Преса Української РСР* Нью-Йорк: Пролог, 1967.

Теодор Мацьків — видав англомовну працю *Князь Мазепа, Гетьман України в сучасних англійських публікаціях 1687—1709*, Чікаго: 1967, 126 стор.

Василь Чапленко — опублікував статтю «Про давню козаччину і пізніше козацтво» (*Визвольний Шлях*, кн. 5, 1967).

Дмитро Штогрин — збирає матеріяли до *Словника Українських Істориків*. Також пише англомовну працю про українських неокласиків (М. Зерова).

Михайло Пан — одержав стипендію на опрацювання Історії російського імперіялізму. У зв'язку з цим виїзджає до Европи де буде збирати матеріяли в европейських архівах.

Петро Стерчо — став головою Асоціяції Українських Професорів в Америці і Канаді. В короткому часі появиться монографія про Карпатську Україну.

Олекса Вінтоняк — викладає на літньому семестрі Українського Вільного Університету курс історії української козаччини в другій половині XVII ст.

о. Ізидор Нагаєвський — видав англомовну *Історію модерної української держави 1917—1923*. Він став професором Українського Католицького Університету в Римі.

Василь Прохода — опрацьовує біографію Гол. Отамана Симона Петлюри.

Антін Кущинський — опрацьовує біографію гетьмана Павла Скоропадського і працює над довідником Українського музею в Чікаго.

Лев Биковський — опрацьовує другий і третій том своїх спогадів. Перший том появиться в короткому часі в серії УІТ «Мемуаристика». Він також працює над біобібліографією Юрія Липи.

Олександер Соколишин — редагує в «Свободі» «неперіодичну сторінку» «Український бібліотекар в Америці». Він також підготовив до друку працю «Іван Франко шевченкознавець».

ВІД СЕКРЕТАРІЯТУ УІТ

Просимо усіх членів Товариства надсилати до секретаріяту УІТ бібліографічні нотатки про свої видання і інформації про наукову працю. Ці вістки використовуємо в нашому журналі і бюлетені. Також бажаємо провадити бібліографію друкованих праць нашого членства. Будемо вдячні за надсилання двох примірників Ваших друкованих праць до *Архіву УІТ*.

АНГЛОМОВНЕ ВИДАННЯ

Вже від довшого часу на сторінках української преси обговорюється потреба видання Історії України-Руси англійською мовою. З наших членів це питання заторкнули в своїх статтях Л. Шанковський і Л. Винар. Останнім часом до Управи УІТ звернулися п. Маріян Коць і д-р Ричок, які готові взяти на себе риск фінансування перекладу Історії. Майже рівчасно з рамени Асоціяції Українських Професорів у цій справі звернувся проф. М. Мельник. Ці проєкти розглядаються Управою УІТ. Просимо всіх заінтересованих перекладом і виданням Історії України-Руси звернутися до Секретаря УІТ. Уважаємо, що такий переклад Історії Украї-

ни-Руси є дуже на часі. Зокрема, якщо зачати переклад від початків козаччини (т. VII) до кінця Хмельниччини. Ця частина монументальної праці М. Грушевського не потребує значніших коментарів і обширніших бібліографічних доповнень. При пригожих умовах та загальній допомозі такий переклад можна було б зреалізувати. Управа УІТ вважає, що цією справою повинні зайнятися УВАН, НТШ і УІТ. При цій нагоді хочемо підкреслити ініціятиву фінансування перекладу Історії України-Руси з боку відомого мецената п. Маріяна Коця.

АДРЕСА УІТ і УІ

Ділове листування до Товариства і «Українського Історика» просимо надсилати на адресу Секретаріяту УІТ і Головного Редактора У. І.:

Ukrainian Historical Association
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio 43402, USA

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК

• 19 листопада 1966 року на науковому засіданні Історичної секції УВАН в Нью-Йорку відбулася доповідь *Івана Світа* «Японсько-українські політичні взаємини в 1905—1945 рр.».

• 17 січня 1967 року на науковому засіданні Комісії Академії для устійнення фактів і дат з українських визвольних змагань відбулася доповідь проф. Бориса Мартоса н. т. «Стан української справи напередодні революції 1917 року».

• УВАН в Канаді тісно співпрацює з Комісією для відзначення 100 ліття Канади. Згадана комісія одобрила два англомовні видання про українців Канади, а саме: «Історію українського письменства Канади», яку опрацьовує д-р Микита Мандрика і «Історію українців Канади», над якою працює голова Історичної Секції УВАН д-р Михайло Марунчак. Д-р Марунчак вже підготовив до друку третій том «Студій до історії українців Канади», який появиться з рамені УВАН.

• 2 квітня 1967 року відбулося засідання Літературознавчої секції УВАН у ЗДА, на якому проф. В. Одарченко виголосив доповідь про епістолярну спадщину Лесі Українки, а Л. Дражевська доповідала про стан підготови до друку рукопису О. П. Косач-Кривинюк. «Леся Українка. Хронологія життя і творчости». Ця праця появиться друком накладом УВАН в ЗДА.

• 4 червня 1967 року на форумі академічних викладів УВАН у Вінніпезі відбулася доповідь проф. Яра Славутича н. т. «Історіософія Евгена Маланюка».

• Президент УВАН в Канаді проф. Я. Рудницький очолив новостворену канадійську наукову установу «Канадійський інститут назвознавства». Основуючий з'їзд Інституту відбувся 16—17 червня в приміщенні Університету Карлтон.

• 17 червня 1967 року відбулася в приміщенні УВАН в Нью-Йорку наукова історична конференція присвячена питанням з історії Галичини під пануванням австрійської імперії в роках 1772—1918. Конференцію відкрив віце-президент УВАН, проф. Омелян Пріцак, згадавши на вступі померлого недавно визначного українського історика Івана Крип'якевича. На конференції виголосили доповіді: проф. М. Лабунька «Політика австрійського просвіченого абсолютизму й галицькі українці», проф. Іван Лисяк «Українська політична думка в Галичині сто років тому», д-р Леонід Рудницький «Еволюція світогляду Івана

Франка» і д-р Степан Ріпецький «Політична думка Українського Січового Стрілецтва». Конференцію скликано заходами Історичної секції УВАН у ЗДА.

• В підготові до друку знаходиться черговий том англомовних *Аналів УВАН* за редакцією проф. О. Пріцака. Анали являються найповажнішим англомовним українським періодичним виданням. В підготові до друку є також Збірник присвячений М. Грушевському за редакцією проф. О. Оглоблина.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

• 10 грудня 1966 року Осередок НТШ у Вашінгтоні спільно з УВАН відзначили 100 ліття М. Грушевського. Доповіді виголосили д-р А. Луцьків «М. Грушевський, як український вчений і державний діяч», проф. П. Ковалів «М. Грушевський в боротьбі за українську мову», проф. Р. Смаль-Стоцький — «Початок наших визвольних змагань під час першої світової війни».

• Український Військово-Історичний Інститут при НТШ в ЗДА відкрив 20 травня серію прилюдних наукових конференцій для відзначення 50 ліття відновлення збройних сил України. Виголошено наступні доповіді: проф. Р. Смаль-Стоцький «Політичне тло боротьби за українську державу», полк. В. Кедровський «Початки українізації в російській армії».

• 17 червня 1967 року Інститут відбув другу наукову конференцію. Виголошено доповідь проф. Я. Зозулі «Всеукраїнські військові з'їзди в 1917 році».

• 22 квітня 1967 року Філологічна секція НТШ відбула наукову конференцію для вшанування 25-ліття смерти Василя Пачовського. Виголошено наступні доповіді: проф. Гр. Лужницький «Василь Пачовський — поет і драматург», проф. Р. Смаль-Стоцький «Праця В. Пачовського в Союзі Визволення України».

• 27 квітня ц. р. заходами НТШ у Нью-Йорку влаштовано наукову конференцію на якій д-р І. Новосівський виголосив доповідь н. т. «Сучасний українсько-румунський державний кордон і румунський ревізіонізм».

• Управа НТШ вирішила видати англійською мовою Історію Росії в якій були б правдиво насвітлені взаємини Росії з Україною. Також вирішено видати збірники присвячені М. Грушевському і І. Франкові.

• Канадійське НТШ у співпраці з Братством Карпатських Січовиків видає працю проф. Петра Стерча *Карпатська Україна Державою*.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Питання наукового дорасту в УВУ належить до основних проблем нашого університету. 4 лютого 1967 року в Мюнхені скликано конференцію габілітантів, у якій взяло участь десять молодих вчених, а дальших 8 зголосили свою співпрацю. Крім ректора проф. В. Орелецького взяли в конференції участь проф. В. Янів, проф. Н. Полонська-Василенко, проф. З. Соколюк. Основну доповідь про завдання габілітантів на тлі діяльности УВУ виголосив проф. В. Янів. У висліді дискусії вирішено покликати до життя постійну «Комісію габілітантів УВУ», яка репрезентувала б їх перед Сенатом. До Комісії ввійшли від професорського збору УВУ проф. В. Янів — голова та з рамені габілітантів обидва ініціятори конференції д-р Іван Жеґуц з Мюнхену і д-р Кирило Митрович з Парижу.

СТУДІЙНЕ ТОВАРИСТВО ІМ. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

8 квітня в Нью-Йорку відбулися установчі збори нового Студійного Товариства ім. М. С. Грушевського. Одне із головних завдань товариства, як заявив один з його основників д-р Юрій Криволап є «досліджувати здобутки української національної революції, черпати з них силу для боротьби за перемогу української демократичної думки, оформленої та кров'ю записаної творцями Української Народньої Республіки».

Цього самого дня відбулася перша студійна конференція товариства на якій заслухано наступні доповіді: «Історичні праці Грушевського» — д-р Я. Туркало, «Михайло Грушевський, як політик» — проф. М. Воскобійник, «М. Грушевський, як літературознавець» — проф. І. Фізер, «М. Грушевський, як публіцист» ред. М. Дальний. Вечором цього самого дня на бенкеті доповідь про М. Грушевського виголосив проф. Б. Мартос. Товариство очолив Євген Федоренко.

Віримо, що новостворене товариство присвятить свою увагу вивченню многогранної творчої спадщини М. Грушевського і нав'яже тісну співпрацю з Українським Історичним Т-вом, при якому існує архів Грушевського.

ВІСТКИ З УКРАЇНИ

• Дослідно-видавниче об'єднання «Пролог» подало нові перевірені дані про долю засуджених м. р. на судових процесах в УРСР українських діячів культури. Більшість засуджених — 17 осіб перебуває вже другий рік в тюрмах і т. зв. виправно-трудових таборах суворого режиму. Треба підкреслити, що Спілка художників УССР *не вжили жадних* заходів для допомоги ув'язненим літераторам та мистцям. Натомість клопотання окремих діячів культури і гуртові звернення українських письменників до Верховного Суду УССР у справі декількох засуджених натрапив на погрози, репресії і переслідування з боку органів КҐБ. Зокрема з признанням треба відмітити заходи великого гурта письменників Львова в справі критика і мистецтвознавця Богдана Гориня, які не увінчалися успіхом —але засвідчили громадську відвагу українських письменників у атмосфері поліційно-режимних переслідувань українських діячів. У світлі посиленого русифікаційного процесу в Україні і переслідування діячів української культури наглядно бачимо, що совєтська влада змагає до нівеляції національної культури України та її творців. Дивно, що українські совєтські історики мовчать і не стануть в обороні своїх колег і взагалі в обороні української національної гідности.

• 16 листопада 1966 році у Львові відбулася наукова конференція присвячена вивченню історичних зв'язків українського і вірменського народів. Виголошено наступні доповіді: проф. М. К. Васюта «Вклад істориків Львова в дослідження українсько-вірменських зв'язків», Я. Д. Ісаєвич «Видавнича діяльність Львівського братства і вірменської книги на Україні», канд. істор. наук Н. К. Кривонос «Документи ЦДІА УРСР у Львові про соціяльно-економічне і культурне становище вірменської колонії у Львові в другій пол. XVII ст.», акад. І. Крип'якевич «Поглиблення досліджень вірмено-українських взаємо-відносин» і другі. В конференції брали участь численні вірменські і українські вчені.

• У зв'язку з відзначенням 50 річча жовтневих роковин українські совєтські історики підготовили до видання наступні праці: п'ятитом-

ник *Україна в період розгорнення будування комунізму*, двотомник *«Перемога великої жовтневої революції на Україні»*, збірник документів *«Гражданская война на Украине»*, наново перероблене видання *Історії Української РСР* (двотомник), *Історія робітничого класу на Україні* (двотомник), *Історія селянства Української РСР*, однотомник *Розвиток української культури за 50 років*, й інші дрібніші видання. Не підлягає сумніву, що більшість цих видань пропагандивного характеру. Наприклад, про нове видання *Історії УРСР* читаємо в *УІЖ* (ч. 4, 1967, стор. 155), що «в ньому обґрунтовано й розвинуто положення про спільність історичного розвитку російського, українського й білоруського народів...». Українські історики в Україні мусять платити данину офіційній совєтській історичній схемі спрепарованої на замовлення комуністичної партії.

• Вже появився перший том запляновано багатотомної серії «Історії міст і сіл Української РСР». Цей том присвячений Харківщині.

ВІД РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

В 50-ті роковини Української Національної Революції

В цьому році відзначуємо 50 річчя Української Національної Революції, яка під ідейним керівництвом Михайла Грушевського завершилася актом проголошення 22 січня 1918 року Української Народньої Республіки.

Українська Народня Республіка впала жертвою російських большевиків і від того часу українські землі окуповані совєтською владою. В цьому ювілейному році перед українськими істориками у вільному світі стоїть завдання об'єктивно і джерельно висвітлити події і накреслити силюети діячів української визвольної боротьби за державну незалежність і соборність українських земель.

В совєтській Україні також підготовляються відзначити «50 річчя великої жовтневої соціялістичної революції». У зв'язку з цим заплянровано цілу низку видань, в яких совєтські історики намагатимуться знову представити «благородний» вплив «старшого брата» на українську культуру і на політичне життя української нації. Знову українська визвольна боротьба в 1917—1920 роках буде представлена в кривому дзеркалі совєтської історичної науки. В совєтських ювілейних виданнях будуть писати про розквіт української культури і многогранного народнього життя. В умовах совєтського поліційного режиму немає місця на об'єктивне дослідження подій і діячів. В тяжких умовах рабства ніхто з українських совєтських істориків не зможе насвітлити події такими, якими вони були, без політруцької цензури і контролі комуністичної партії. Не зможуть історики писати про посилений русифікаційний процес на українських землях, про нищення совєтською владою українських пам'яток, про розгром Всеукраїнської Академії Наук і фізичне винищення українських вчених, а зокрема істориків, про пляновий підпал бібліотеки Академії Наук у Києві, про арешти і переслідування діячів української культури. Адже це становить правдивий балянс російсько-большевицького панування на українських землях.

У вільному світі ми пильно слідкуємо і вивчаємо суспільно-політичні процеси, які проходять на українських землях. Ми бачимо спонтанну самооборону українського населення проти русифікаційного наступу,

ми бачимо важку боротьбу свідомих громадян, а зокрема молоді, за національні права, за самобутність української мови на українській землі.

Українські історики в вільному світі мусять правдиво насвітлити українські визвольні змагання і трагічні наслідки російсько-большевицької окупації України.

Починаючи з наступним числом, «Український Історик» буде друкувати матеріяли, які відносяться до доби визвольних змагань. Буде джерельно висвітлювати історичні періоди Української Центральної Ради, Української гетьманської держави, Директорії і період большевицького режиму.

Українське Історичне Товариство плянує видання бібліографії до визвольних змагань, — основний ключ до студій найновішого періоду української історії. Також плянуємо видання монографічних досліджень окремих етапів, а також діячів Української Національної Революції і державного будівництва.

Віримо, що українське громадянство належно зрозуміє вагу нашого почину і дасть нам всебічну підтримку.

Виданням джерельних, наукових праць причинимося до тривалого відзначення 50-ліття Української Національної Революції.

ЗБІРНЕ МЕЦЕНАТСТВО «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА

(січень—червень 1967)

Меценатом нашого журналу може стати кожна особа, яка складе щорічний даток не менше дол. 10.00, або установа не менше дол 20.00. Жертводавці, які склали даток на видавничий фонд «У. І.» більше, ніж 10.00 дол., одержують наш журнал.

Наступні особи і установи стали меценатами:

Д-р Любомир Винар — 100 дол., Українська кредитова спілка в Монтреалі — 50.00 дол., Кредитова кооператива «Самопоміч» у Клівленді — 20 дол., П-во Маріян і Іванна Коць (Н.-Й.) — 20.00 дол., інж. Петро і Марія Ґордійчуки (Клівленд) — 13 дол., п. Зиновій Юрків (Ню-Джерзі) — 11 дол.

По десять долярів склали:

Єпископ І. Прашко (Австралія), проф. Нат. Климкевич (Фльор.), д-р Р. Климкевич (Фльор.), інж. Іван Кобзар, Кредитова кооператива «Основа» в Клівленді, проф. Ігор Каменецький, проф. Іван Заяць, п. Мирон Лушпинський, д-р Віталій Голонько, проф. Мирон Заклинський, д-р Витовт Левицький, інж. Атанас Міляннч.

ЗБІРКОВІ ЛИСТИ

Збіркова листа п. П. Ярмака (Ютика).

Український Відділ ОББУ в Америці — 5 дол., П. Ярмак — 2 дол.

Збіркова листа мґр. В. Надраґи (Вашинґтон, Д. С.).

Мґр. В. Надраґа — 5 дол., З. Ніжанковський — 5 дол.

По два дол. склали: Б. Козак, Роман Петренко.

Збіркова листа інж. О. Зінкевича (Балтімор).

По десять дол. склали: інж. О. Зінкевич, д-р Л. Лемішка, Ярослава Зелинська, Петро Войтович, д-р Дмитро Кострубяк, Остап Стельмах, інж. Іван Шморгун, д-р Микола Ласійчук.

По п'ять дол.:

Д-р Юрій Криволап, ген. М. Самутин, Ірка Хархаліс, Теодор Хай, М. Подоляк, Йосиф Лазорко. О. Хархаліс — 4.00 дол., по 3 дол. М. Іващенко, В. Романовський.

Збіркова листа проф. д-ра Т. Мацькова (Акрон).

Проф. Т. Мацьків — 25.00 дол., по 5 дол.: проф. О. Мартинюк, д-р Евген Мартинюк, П. Мак, д-р Олександра Школьник, Союз Українок ч. 7, Відділ УКК Акрон, Теодор Кость, В. Стрілецький.

По 1 дол.: М. Петруха, В. Лесняк, В. Галамай, О. Курило, п-ні Роза... (нечіткий підпис), А. Качала, П. Малий, Ґ. Фатко, С. Іваницька, У. Білецька.

Збіркова листа п. І. Гурина (Теанек, Н. Дж.).

І. Гурин — 10.00 дол.

Збіркова листа проф. П. Ісаєва (Філядельфія).

По дол. 5.00: проф. П. Ісаїв, дир. В. Лотоцький.

Збіркова листа д-ра С. Трофіменка (Вільмінґтон).

По дол. 5.00: д-р Д. Скрипець, д-р О. Попович, д-р С. Трофіменко, д-р З. Рудавський.

Збіркова листа П. М. Демянчука (Філядельфія).

М. Демянчук дол. 5.00, по дол. 2.00: В. Яців, П. Пришибанський, по дол. 1.00: І. Зінченко, Я. Величко, О. Каратницька, Т. Музичка, М. Граб, Я. Кухта, А. Панчук, С. Селешко, М. Касіян, Б. Луців, Д. Граб, П. Стецина.

Збіркова листа п. В. Сторожинського (Клівленд).

Н. Угера — дол. 5.00.

Збіркова листа д-ра О. Вінтоняка (Мюнхен).

Гр. Наняк — 50.— нм., д-р О. Вінтоняк — 40.— нм., проф. В. Мацяк — 10.— нм., по 4.— нм. склали: В. Моклович (Брюссель), Є. Санківська (Діпгольц).

Увага: на деяких збіркових листах подані також передплатники «У.І.», які вписали передплату журналу на листи.

На видавничий фонд склали:

Інж. Іван Фур — 7 дол., д-р Ігор Каменецький — 5.00 дол., В. Андревський — 3.00 дол.

По два дол.: Іван Майський, Ю. Ізьо, інж. Л. Биковський, мец. Григор Славута.

По 1 дол.: дир. А. Мудрик, В. Кльований, Я. Дацків.

Найщиріше дякуємо Вш. збірщикам і жертводавцям. Зокрема дякуємо інж. І. Фурові з Клівленду, який приєднав кількох меценатів для «У.І.».

Вже вийшли з друку

3 томи

«УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ МЕЛОДІЇ»

д-ра Зіновія Лиська

Кожний том по 570 сторін, в твердій обкладинці. Цілість обійматиме 11,447 мелодій в десяти томах. Ціна одного тому 10.00 дол. Просимо слати дол. 30.00 на адресу:

Self Reliance A/C 748
558 Summit Ave.
Jersey City, N. J., USA

З появою 4 тому видавництво не прийматиме нових передплатників.

Українське Історичне Товариство

Серія: Монографії ч. 1

Богдан Винар

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДІВ НА ЕМІҐРАЦІЇ 1919—1964

Ціна: $ 5.00. Для членів УІТ і передплатників У.І. — $ 4.00
Монографію проф. Б. Винара видано дуже обмеженим накладом. Замовлення і гроші слати:

„THE UKRAINIAN HISTORIAN"
P.O. Box 261
Bowling Green, Ohio 43402
U.S.A.

Українська Вільна Академія Наук, Історична Секція

Олександер Оглоблин

ОПАНАС ЛОБИСЕВИЧ (1732—1805)

Видання «Дніпрової Хвилі», Мюнхен, продажна ціна амер. дол. 2.—, НМ 8.—

Замовлення і гроші слати:
„Dniprowa Chwyla", 8 München 37, Postfach 35, West Germany
і на адресу Адміністрації «Українського Історика».

Проф. Дмитро Дорошенко

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

в 2-х томах, з передмовою проф. О. Оглоблина

Обидва томи перевидало в-во «Дніпрова Хвиля» одною книгою, разом 600 стор. великого формату; ціна в полотняній оправі з золотодруком НМ 40.—, амер. дол. 10.—, канад. дол. 11.—; в м'якій оправі НМ 34,—, амер. дол. 8,50, канад. дол. 9.—, в інших країнах рівновартість ціни в американських долярах.

Адреси для замовлення й для вплати грошей:

„Dniprowa Chwyla", 8 München 2, Dachauerstr. 9/II, Germany

Dr. Roman Klimkevich, 573 N.E. 102nd St., Miami Shores, Fla. 33138, U.S.A.

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

Том 182

Праці Історико-Філософічної Секції НТШ

Соломон І. Ґольдельман

ЖИДІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ В УКРАЇНІ 1917—1920 РОКІВ

Вступне слово проф. В. Янева

Видання «Дніпрової Хвилі», Мюнхен 1967

Сторін друку 140, ціна примірника амер. дол. 2.75

Адреса для замовлення і для вплати грошей:

«Dniprowa Chwyla», 8 München 2, Dachauerstr. 9, West Germany